

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

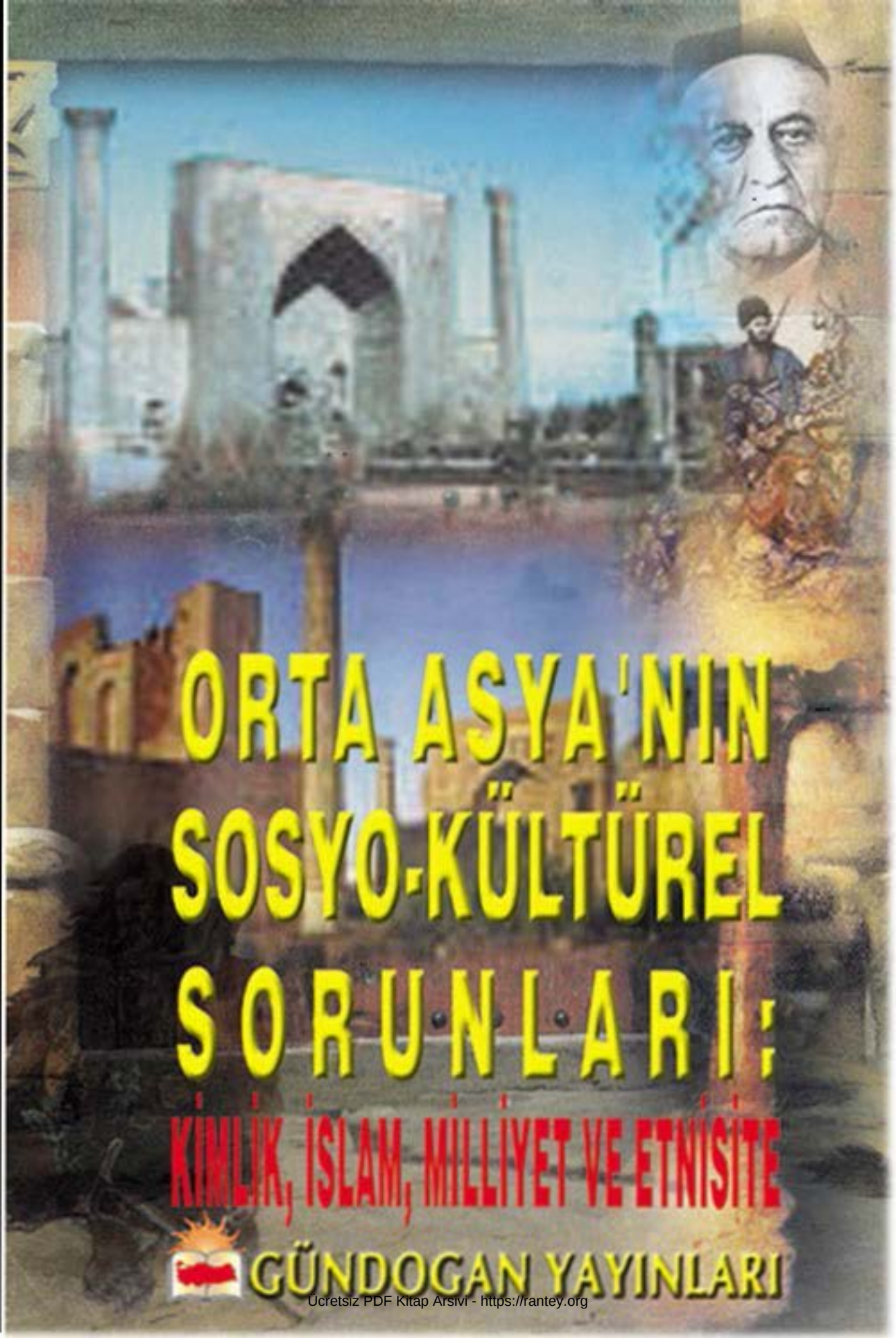
RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>



ORTA ASYA'NIN SOSYO-KÜLTÜREL SORUNLARI:

KİMLİK, İSLAM, MİLLİYET VE ETNİSİTE



GÜNDOĞAN YAYINLARI

Hazırlayanlar:

Dr. Ertan EFEGİL - Dr.Pınar AKÇALI

ORTA ASYA'NIN

SOSYO-KÜLTÜREL SORUNLARI:

Kimlik, İslam, Milliyet ve Etnisite

GÜNDÜĞAN YAYINLARI

ORTA ASYA'NIN SOSYO-KÜLTÜREL SORUNLARI:

KİMLİK, İSLAM, MİLLİYET ve ETNİSİTE

Hazırlayanlar:

Dr. Ertan EFEGİL - Dr.Pınar AKÇALI



GÜNDOĞAN YAYINLARI

ORTA ASYA'NIN

SOSYO-KÜLTÜREL SORUNLARI:

Kimlik, İslam, Milliyet ve Etnisite

Hazırlayanlar: **Dr. Ertan EFEGİL - Dr.Pınar AKÇALI**

Gündoğan Yayınları: 203.202

Siyaset/Sosyoloji Dizisi: 02.53

Yayıncı : Eren Gündoğan

Düzeltili: B. Gazi Gündoğan - Döndü Salman

Teknik hazırlık: Gündoğan Yayınları

(Tuğba Tuğçe Gündoğan)

Kapak Düzenleme: Mehmet Cemal ARPACI

© Gündoğan Yayınları

Birinci Baskı: Kasım 2003

Baskı, Cilt: Sistem Matbaacılık

Kültür Bakanlığı Sertifika No: 16847

ISBN:975-520-202-1

Gündoğan Yayınları / www.gundogan.com

Ticarethane Sok. T.Kuşoğlu işhanı No.:41/30

Cağaloğlu / İSTANBUL - 0 535 542 27 07

Tel: 212 519 94 83 - Belgegeçer: 212. 519 94 83

e-mail : gundoganyayinlari@gmail.com

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır. Kaynak gösterilmeksizin kitabın tamamı veya bir kısmı hiçbir yöntemle kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

İÇİNDEKİLER

Önsöz

Cihat Özönder9

Sunuş

Ertan Efeğil13

Giriş

Pınar Akçalı17

Orta Asya'da Uluslaşma Süreci ve Türkiyât Araştırmalarında Rus İlminskiy ve Ardıllarının Rolü

Mehmet Aca29

Rusya'nın Kültürel Emperyalizm Siyaseti ve Günümüz Orta Asya'sında İslam

Ertan Efeğil85

Türkistanlı Bolşevik Lider Turar Riskul(ov)'un Pantürkizm ve Kemalizm İdeali

A. Kayyum Kesici103

Orta Asya Cumhuriyetleri'nde İslam ve Etnisite

Ali Faik Demir121

Orta Asya'da İslami Uyanış, Radikal İslami Hareketler ve Bu Hareketlerin Bölge Politikasına Etkileri

Pınar Akçalı155

Devlet Politikaları ve Kültürlerarası Rekabet Işığında Orta Asya'da Milletleşme Sürecine Bir Örnek: Türkmenistan

Ahmet T. Kuru203

Geçiş Sürecinde Orta Asya: Liderlik, Milliyetçilik ve Demokrasi

Ertan Efegil ve Yılmaz Çolak241

1992 Anayasası'na Göre Türkmenistan Devlet Teşkilâtı

Süleyman Sırrı Terzioğlu265

Bu kitap;

Sevgili annem ve babam
Ülker ve Erhan Köksal'a

(Pınar Akçalı)

Ve

Sevgili Eşim Ayşe Mine Olcay'a

(Ertan Efegil)

İthâf olunur.

ÖNSÖZ

Türk sosyal ve kültürel yapısının doğru çözümlenebilmesi ve bu bütünü meydana getiren sosyal olguların iyi anlaşılabilmesi, tarih içinde meydana gelmiş, kendine has, bir daha tekrarı mümkün olmayan sosyal olguların sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde çağdaş (=zamandaş) algılama ve değerlendirme mantığına uygun yorumlanması ile mümkündür. Bu açıdan baktığımızda, Türk kültürünün oluşma çağları boyunca değişik aileler tarafından kurulmuş hanedanların belli dönemlerde Türk coğrafyasının tamamında, belli dönemlerde de bazı kısımlarında yan yana hâkimiyet alanları tesis ettiklerini görmekteyiz. Temelde, aynı soy ve dil birliğine sahip olmakla birlikte zaman zaman siyaset ve inanç kurumlarındaki küçük farklılıkların Türk hanedanları arasında ölümcül çatışmalara yol açtığı da günümüzde bilinen bir gerçektir.

İnsan tabiatına en uygun değerlerin, barışın, güven duygusunun temelde yer alması, hoşgörü, tahammül, kendini karşısındakinin yerine koyma gibi günümüzde yokluğu gittikçe artan bir şekilde hissedilen değerlerin ve ilkelerin üzerinde kurulmuş olan Türk devleti ve devlet geleneği, 2000 yıllık bir süreç içinde dünyanın büyük bir kısmına hâkim olabilmiş, bu hâkimiyetin sağladığı “Türk Barışı” sayesinde farklı kültürler, milletler, inançlar ve diller varlıklarını koruyabilmiş, yan yana huzur içinde yaşayabilmiştir.

Bu gelişmelere paralel, bilhassa XVIII.yüzyıldan itibaren iki sömürgeci imparatorluk; Rusya ve İngiltere, Türk kültür coğrafyasına doğru genişleme politikalarını uygulamaya koyarken, bir diğer olgunun araştırma konuları arasındaki öneminin ön plana çıkmasına yol açmıştır:

Her sosyo-kültürel yapı için geçerli olan komşu kültürlerle temas olgusu da bugünkü yapılanmaları anlamak için, tarih içinde meydana gelen değişimin sonuçlarının açıklanabilmesi ve doğru bilgilerle çözümlemelere ulaşabilmek için araştırılmak mecburiyetindedir.

Sosyolojik olarak bir sosyal yapının bugününden kesit almak amacıyla yapılan araştırmalarda iç ve dış dinamikler başlığı altında toplayabildiğimiz sosyal olgular, uluslar arası ilişkiler başlığı altında ifadesini bulan dış dinamiklerin, kültürlerin oluşumu sırasındaki bilgi birikimi ile değerlendirilmesi de bir zaruret olarak ortaya çıkmaktadır.

Alışlagelmiş akademik çalışmaların dışında, bizim her zaman telkin etmeye çalıştığımız, birbirini tamamlayan disiplinler arası yaklaşımın güzel bir ürünü olan, Efegil, Kılıçbeyli, Bal ve Akçalı'nın editörlüğünde hazırlanan bu eser, yeni bir anlayışı da Türkiye'de ilk defa gerçekleştirmektedir.

Orta Asya'nın tarihî bir derinlik içinde incelenmesinin yanı sıra belli başlı sosyal kurumlar da bölgedeki oluşumları çerçevesinde ele alınmakta, inanç, siyaset, demokrasi, hukuk kurumlarının özel durumları hakkında doğru bilgiler okuyucuya sunulmaktadır.

Ayrıca Rus sömürgeci politikalarının temelinde yer alan, karşı kültürü hâkimiyet altına alabilmek için o kültürün iyi öğrenilmesi gerektiğinden hareketle gelişmiş olan Türkiyat araştırmalarının önemi vurgulanmakta, bir bakıma Türk araştırmacılara bir model verilmektedir.

Bu değerli çalışma ile birlikte Orta Asya Türklüğü konusundaki araştırmaların, İngiliz sömürgeci politikalarının belgelere dayalı olarak araştırılmasının da resmi tamamlaması açısından faydalı olacağını, editörler ve yazarlar satır aralarında ifade etmektedirler.

Gerçekten de İngiliz sömürgeci politikalarını, Hindistan, Güneydoğu Asya ve Uzak doğu'dan merkezî Asya'ya doğru

genişleme stratejisi ve taktiklerinin 1800'lü yıllardan 1900'lü yıllara kadarki durumunu anlatan araştırmacı Peter HOPKIRK'ün *The Great Game* "Büyük Oyun" (Londra;1999) adlı kitabı bakış açısı, kişi ve yer adları yanlışları dikkate alınarak incelenecek olursa, konuyla ilgili tamamlayıcı bir kaynak olma özelliğini taşımakta, günümüzdeki bir çok olayın arkasında Türk kültür coğrafyası üzerindeki Rus-İngiliz hâkimiyet mücadelelerinin olduğunu ortaya koymaktadır.

Türk kültürünü temel alarak uluslar arası ilişkileri açıklamanın güzel bir örneğini veren editörleri ve yazarları, yeni çalışmaları ile bilimsel araştırmalara katkılarının artarak sürmesi dileklerimizle kutluyoruz.

Prof.Dr. M. Cihat ÖZÖNDER

SUNUŞ

Sovyetler Birliği yıkıldığı zaman, Orta Asya devletlerinin önünde, ekonomik, güvenlik ve idari problemlerin yanısıra, kimlik, milliyetçilik ve ulus oluşturma gibi sorunlarda bulunuyordu. Çünkü Orta Asya halkı, önce Rusya Çarlığı'nın Ruslaştırma ve ardından da Sovyetler Birliği'nin Sovyet insanı oluşturma politikalarına maruz kalmıştı.

Müslüman tebaasına güven duymayan Rusya Çarlığı, Ortodoksluk inancına sahip, Rus Çarlığı tebaası yaratmaya çalıştı. Bu bağlamda, yerel halkın kültürel ve dini kimliğini değiştirmek için en sert tedbirleri alan Rusya Çarlığı, bu politikasında başarılı olamadı.

1917 Ekim Devrimiyle birlikte, kültürel ve dini kimliğini yeniden inşa ededeğini ve gelenek ve göreneklerini istediği gibi yaşayabileceğini ümit eden Orta Asyalı halklar, Devrimin ilk yıllarında Bolşeviklere destek verseler de, zamanla aslında Çarlık Rusyası döneminde yaşadıkları sıkıntılara benzer sıkıntıları yaşayacaklarını anladılar. Çünkü Devrim sırasında, Rus olmayan halkların desteğini almaya çalışan Bolşevikler, bu amaçla, bu halklara self – determinasyon ve bağımsızlık hakkı veren deklerasyonu açıkladılar. Bunun üzerine Rus olmayan halklar, Bolşeviklere destek verdi. Ancak Beyazlar ile girdikleri savaşta konumlarını güçlendiren ve devlete tümüyle hakim olan aynı Bolşevikler, önceden verdikleri sözlerini unuttular.

Sovyet insanı oluşturma amacıyla Rus olsun veya olmasın her halka karşı sosyal dönüşüm projesi uygulayan Sovyet yönetimi, yine Rus kültürüyle yoğrulmuş, Rusça konuşan an-

cak hiç bir dine ve milliyete itibar etmeyen bir ulus oluşturmaya çalıştı. Bu bağlamda, Orta Asya bölgesini, toprağa dayalı olarak farklı devletlere bölen Sovyetler Birliği, bu sayede bu topraklarda yeni ulus – devletler oluşturmaya arzuladı. Hatta bu amaçla bölge devletlerine yeni diller, yeni tarihler, yeni tarihsel kimlikler ve yeni edebi kişilikler kazandırıldı.

Fakat “neredeyse imkansız hedefleyen” bu proje hayata geçirilmedi. Her ne kadar 1934lü yıllarda Sovyet “nomenklaturası” bölge ülkelerinde görev başında bulunsa da, bu Sovyetleşmiş yerel parti yöneticileri, idareciler ve elit kesim yine de tabanın sesine kulak vermek zorunda kaldı. Böylece Moskova’dan gelen talimatları, yerel şartlara uydurarak uygulamaya koydular. Dayandıkları yerel güç merkezlerinden ötürü, yerel yöneticiler, kendi sorumluluk bölgelerindeki halkın, kendi kültürünü yaşamasına izin verdi.

1985 yılında, Mikhail Gorbacov’un, Sovyetler Birliği son Genel Sekreteri olması ve Perestroika ve Glasnost politikalarını uygulamaya koymasıyla birlikte, önceleri gizliden yapılan dini ve kültürel faaliyetler, artık açıktan uygulanmaya başlandı. Hatta çok uluslu yapıya sahip Sovyetler Birliği’nde etnik gruplar arasında bazen ittifaklar bazen de sürtüşmeler görüldü. Ayrıca yerel liderler kendi isteklerini hayat geçirmek için gerekirse halkın etnik milliyetçilik özelliklerini kullandı. Bu da etnik ayrımcılığın ve farklı kimliklerin su yüzüne çıkmasına sebep oldu.

Artan hoşnutsuzluklar ve Gorbacov’un ekibinin politikaları sonucunda, 1991 yılında, Sovyetler Birliği resmen sona erdi. Bağımsız Devletler Topluluğu kurulsun ve Orta Asya devletleri bu Topluluğa kurucu üye olarak dahil olsa da, Orta Asyalı liderler kısa sürede kendi kaderleri ile başbaşa kaldıklarını anladı.

Böylece kendi ülkelerinin kurucu lideri olmaya çalışan Orta Asyalı liderler, Çin modelini benimseyerek, siyasi açıdan güçlü merkezîyetçi karaktere sahip ve devlet kontrolünde serbest piyasa ekonomisini inşaya izin veren bir devlet yapısını vücuda getirdiler. Hızlı bir şekilde devlet kurumlarını oluşturan, Anayasayı hazırlayan, yasal düzenlemeleri yerine getiren bu devletler, diğer ülkeler ile ekonomik ilişkiler kurmayı başardılar.

Bu politikalara ek olarak, bölge liderleri, kendi mevcut etnik grupların demografik konumlarını da dikkate alan ve Sovyetler Birliği döneminde başlatılan yeni ulus – devlet oluşturma projesini kendi düşüncelerine uygun olarak yeniden şekillendirip uygulamaya koydular. Nüfus açısından daha homojen yapıya sahip Özbekistan ve Türkmenistan, Özbek ve Türkmen etnik yapısına dayalı ulus - devlet modeli oluştururken, Kazakistan, kuzeydeki Rus nüfusu da dikkate alınarak Kazakistanlılık kavramı üzerine yoğunlaştı. Ancak yine de Kazak etnik kimliğini bu kavramda daha etkin bir şekilde kullanmaktadır. Kırgızistan da aynı şekilde Rusçayı ikinci resmi dil olarak kabul etti. Bilindiği gibi Tajikistan kısa sürede bölgeler arası bir iç savaşa sahne oldu.

Kendi ulus – devletlerini oluşturmaya çalışan bölge devletleri, kendi tarihlerini yeniden yazmaya, edebi eserleri, kişilikleri ortaya çıkarmaya başladı. Hatta Latin alfabesine geçişte bile, kendi aralarındaki farkı vurgulamak amacıyla alfabelerinde farklı harfler kullandılar. Moskova'nın kendilerine uyguladığı gibi kendi azınlıklarını da egemen etnik kimlik içerisinde erimeye zorlamaktadırlar. Bu politikaların zaman içerisinde ne sonuçlar doğuracağını şimdiden kestirmek mümkün değildir. Ancak kendi etnik yapılarını mazaret gösteren bu devletler, demokratikleşme yönünde adım atmaktan çekin-

mekte, azınlıklara ve hatta ayrıcalıklara sahip olmayan kabilelere karşı ayrımcı politikalar uygulamaktadır. Bu da zamanla bölge istikrarını olumsuz yönde etkileyebilir.

Yard. Doç. Dr. Ertan Efegil
Gazimağusa / KKTC
Ekim 2003

GİRİŞ*

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından uluslararası alanda bağımsız birer ülke olarak ortaya çıkan Orta Asya Türk cumhuriyetleri, varlıklarını sürdürebilmek için bu yeni döneme özgü pek çok ekonomik, politik ve sosyal sorunla baş etmek durumunda kaldılar. Bu sorunların her birinin kendi içinde büyük önemi olmasına rağmen, yeni bir kimlik oluşturma çabaları gerek bu ülkeler, gerekse de bölge ve büyük devletler açısından öncelikli öneme sahipti. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından bölgeye resmi bir ziyarette bulunan Amerika Birleşik Devletleri'nin o dönemki Dışişleri Bakanı James Baker, Orta Asya'nın genç cumhuriyetleri için “demokratik ve laik Türkiye modeli”ni “baskıcı ve teokratik İran modeli”nin karşısına çıkarıyor ve bu ülkelerden Türk modelini seçmelerini isterken, Amerika'nın bölgedeki kimlik oluşumu sürecine ilişkin seçimini de en baştan açıkça belirtmiş oluyordu.

Bu bağlamda Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin sosyal ve kültürel konularda aldıkları kararlar, benimsedikleri tutumlar ve oluşturdıkları politikalar, bağımsızlığın ilk günlerinden başlayarak ilgi odağı olmuştur. Yeni bir dönemde Orta Asya'lı halkların kimliğini hangi unsurların belirleyeceği ve bu kimliğin oluşum sürecinde hangi etkenlerin benimsenmesi gerektiği konularında, hem bu ülkelerde hem de bölge ile ilgilenen politik ve akademik çevrelerde, yoğun tartışmalar başlamıştır. Bölgenin tarihsel olarak var olan kimliğinin ne

olduğu ve bu kimlik üzerinde önce Çarlık Rusya'sı, sonra da Sovyet döneminin etkileri üzerine pek çok değişik görüş dile getirilmiş ve Orta Asya bölgesinin sosyal ve kültürel yapısının iyi kavranmasının, bu bölgenin kimliğini iyi bilmekten geçtiği belirtilmiştir.

Ancak, Orta Asya özelinde kimlik kavramının oldukça karmaşık ve geçişken bir yapısı vardır. Tarihsel olarak bakıldığında, hem Sovyet öncesi dönemde hem de Sovyet yönetimi sırasında, Orta Asya insanının kimliğini, birbirini, kimi yerde dışlayan, kimi yerde de güçlendiren değişik öğelerin oluşturduğu öne sürülebilir. Bu durum, bağımsızlık sonrası döneme de damgasını vurmuştur. Orta Asya tarihinin en göze çarpan özelliklerinden birisi, yüzyıllardan beri değişik halkların ve değişik uygarlıkların kesişme noktasında yer almasıdır. Din adamları, bilim adamları, tüccarlar, gezginler, göçebe kavimler ve güçlü devletler, kendilerine özgü önceliklerle bölgeye gelmiş ve bazı durumlarda buranın sosyo-kültürel dokusundan etkilenmiş, bazı durumlarda da bu dokuyu önemli ölçüde değiştirmişlerdir. Ancak genel olarak bölge halkları açısından, kronolojik sırayla, İran, Arap, Türk ve Rus etkisinin belirleyici olduğu öne sürülebilir. Bunun yanı sıra, bölge halklarının göçebe veya yerleşik düzeni benimsemelelerine bağlı olarak geliştirdikleri geleneksel yaşam biçimlerinin ve ekonomik koşulların etkisi ile oluşmuş yerel veya bölgesel kimlikler de göz ardı edilmemelidir.

Genel olarak Orta Asya halkları değişik katmanlardan oluşan bir kimlik yapısına sahiptirler. En alt katman, bireyin kendi ailesinin ait olduğu bir oymağa ve boya ilişkin olan bölgesel kimliklerdir. Ulus-altı olarak da nitelendirilebilen bu kimlik öğeleri, Sovyet öncesi dönemden günümüze dek varlığını korumuş olan toplum katmanlarıdır. Bir sonraki kat-

man, ilk önce 1920’li yıllarda Stalin tarafından yürürlüğe konan “ulusal sınır belirleme” politikasına bağlıdır ve bu politika sonucu ortaya çıkan ulusal kimlikleri içermektedir. Bu kimliklerin Sovyet dönemi boyunca daha belirgin ve güçlü bir hale geldiği gözlemlenmiştir. Son olarak da ulus-üstü kimliklerden söz edilmelidir ki, bu kimlikler, genel anlamı ile İslamiyeti ve Türklüğü içerir.

Sovyet sonrası dönemde bu farklı kimlik öğelerinin birine veya birkaçına kimi durumlarda değişik vurgular yapılmıştır. Gerek bölge halkları ve hükümetler gerekse de bölge dışından akademisyen ve politikacılar, bu farklı kimlik öğelerine değinmişler ve çeşitli nedenlerle bu öğelerin bazılarının diğerlerinden daha öncelikli ve önemli olduğunu vurgulamışlardır. Kimi durumlarda Türk kimliği, kimi durumlarda İslamiyet, kimi durumlarda da Avrasya kimliği (ki bunun içine Rusya ile olan ve tarihsel nedenlere dayandırılan özel ilişkiler de girmektedir) üzerine vurgu yapılmıştır. Ancak, hangi öge veya öğeler üzerinde duruluyor olursa olsun, bu farklı kimliklerin neler olduğu anlaşılmadan bugünkü Orta Asya’nın genel durumu ve gelecekteki gelişimi tam olarak kavranamaz.

Bu kitap, Orta Asya’nın Sovyet sonrası dönemde karşı karşıya bulunduğu temel kimlik sorunlarına ışık tutmayı ve bölgenin karmaşık yapısının biraz daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Kitapta, Orta Asya’da özellikle 1991 sonrasında oluşturulmaya çalışılan yeni ulusal kimliklerle ulus üstü kimliklerin en belirginleri olan İslamiyet ve Türklük, bugünün koşulları altında incelenmektedir. Öte yandan, bölge liderlerinin bu konularda izlemekte olduğu politikalar, yeni dönemde kimlik sorununu doğrudan etkileyebilecek niteliktedir. Bu amaçla, ulusal kimlik, İslamiyet, ve etnik yapı ile ilgili resmi tutum ve politikalara da bu kitapta yer

verilmiştir. Tüm bu sürecin daha iyi anlaşılabilmesi ise, tarihsel olarak, Rusya'nın bu konulardaki tutumunun bilinmesine bağlıdır. Kitapta yeralan makaleler bu konulara daha ayrıntılı bir bakış açısı kazandırmayı amaçlamaktadır.

İlk makale Mehmet Aça'nın, **Orta Asya'da Uluslaşma Süreci ve Türkiyat Araştırmalarında Rus İlims-kiy ve Ardıllarının Rolü** başlıklı çalışmasıdır. Aça, 19. yüzyıldan bu yana uygulanan Batı kaynaklı sömürgeleştirme politikalarından en çok etkilenen ulusların başında Türklerin geldiğini belirtmektedir. Orta Asya özelinde ise, Rus kökenli askerler, misyonerler ve memurlar tarafından geliştirilen "Rus Türklük bilimi", Aça'ya göre bölge halklarını Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmanın güçlü bir silahı olmuştur. Bu bağlamda yazar, Nikolay İvanoviç İlimskiy tarafından sistemleştirilmiş olan Türklük bilimi araştırmalarının, Sovyet rejimi politikalarına ve bağımsızlık sonrası döneme de etkileri olduğunu öne sürmektedir. Örneğin, İlimskiy'nin Çarlık yönetimi sırasında ortaya koyduğu görüşler, Sovyet döneminde de bazı küçük değişikliklerle uygulamaya konulmuş ve Türk grupları arasındaki farklılıklar ön plana çıkartılıp daha da büyütülmüştür. Böylelikle, kendilerini Türk ve Müslüman olarak tanımlayan Orta Asya'lı Türkler farklı uluslar haline getirilmeye çalışılmıştır. Örneğin, Sovyet döneminde ayrı ayrı ulusal kimliklerin oluşturulması amacıyla yürütülen çalışmalarla, Orta Asya'lı Türk halkların ortak geçmişinde yer alan sözlü ve yazılı edebiyat ürünlerinin değişik topluluklara paylaştırılması amaçlanmıştır.

Mehmet Aça, bu tutumun, Sovyet sonrası dönemin Orta Asya'sında, diğerlerinden "farklı" ve "bağımsız" uluslar yaratma kaygılarından da anlaşılabilceği gibi halen varlığını sürdürmekte olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, 11 Eylül 2001

sonrası “tek dünya devleti egemenliği” girişimleri de Orta Asya’lı Türk devletlerine etki etmektedir. Aça, makalesinin son bölümünde Orta Asya’nın “bağımsız” cumhuriyetlerinin şimdiki liderlerinin, İlminskiy ve ardıllarınca hazırlanan kimlik politikalarını, diğerlerinden “farklı” ve “bağımsız” bir “ulus” olmanın en temel araçlarından biri olarak kabul etmiş olduklarını ve bu durumun ortak bir Türk kimliğini yeniden inşa etme beklentilerini büyük ölçüde boşa çıkardığını belirtmektedir.

Ertan Efegil, **Rusya’nın Kültürel Emperyalizm Siyaseti ve Günümüz Orta Asya’sında İslam** başlıklı makalesinde, Sovyetler Birliği’nin yıkılması ve Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte, Samuel P. Huntington gibi Batılı bilim adamları tarafından ortaya atılan ve İslam dünyası ile Batı uygarlığı arasında kaçınılmaz olarak ortaya çıkacak çatışmalara ilişkin tezlerle eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşır. Efegil’e göre bu tür tezler, Leonard A. Stone’un tanımlamasıyla “inananlar” (diğer dinlere mensup insanlara hoşgörü ile yaklaşan ve kendi inançlarını özgürce yaşamayı arzu etmekte olan ılımlı Müslümanlar) ile Özbekistan İslami Hareketi, Taliban ve El-Kaide gibi radikal İslami hareketlere destek veren veya bu hareketlere katılan “bağnazlar” arasında bir ayrıma gitmediler.

Efegil’e göre, bu durum uygarlıklar çatışması tezlerine ilişkin olarak varılan sonuçların güvenilirliğini zedelemektedir. Çalışmasında Çarlık ve Sovyet dönemlerinde izlenen din politikalarını tarihsel bir çerçevede inceleyen Efegil’e göre, Rusya’nın İslamiyet’e yönelik olan tutumu hiç bir dönemde hoşgörüye ve saygıya dayalı değildi. Bu türden katı politikaların şimdiki Orta Asya devletleri tarafından da benimsendi-

ğini belirten Efegil, bölge halkının tüm baskılara karşın yine de genel olarak radikal akımların etkisinde olmadığı sonucuna varmaktadır.

A. Kayyum Kesici, **Türkistanlı Bolşevik Lider Turar Riskul(ov)'un Pantürkizm ve Kemalizm İdeali** isimli makalesinde, Bolşevik saflarına katılan milliyetçi önder Turar Riskul (ov)'un Türkistan ahalisini Türk adı altında ve bir Türk devleti etrafında birleştirme konusunda verdiği mücadeleyi ele almaktadır. Bilindiği üzere, Türk soyundan gelen milliyetçi komünistler, Sovyetler Birliği merkezi Komünist Partisi organlarının 1924 – 25'te Orta Asya bölgesini Sovyet Cumhuriyetlerine ayırma kararına aktif bir biçimde karşı çıkmışlardır. Turar Riskul(ov) önderliğinde faaliyet gösteren milliyetçiler, daha 1920 yılının başlarında, Orta Asya'daki Türk topluluklarını birleştirecek bir tek Türk Cumhuriyeti kurulmasını önermişler; ancak bu önerileri, Türk topluluklarının Sovyet Birliği'nden ayrılmasına yol açacağı gerekçesiyle Moskova tarafından reddedilmişti. Ne var ki, Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin entegrasyonu sorunu, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, bir kez daha gündeme gelmiştir.

Ali Faik Demir'in **Orta Asya Cumhuriyetleri'nde İslam ve Etnisite** başlıklı makalesi, ulusal kimlik ile İslamiyet'in bölgedeki Türk cumhuriyetlerinin kendilerini tanımlama ve geçmişleriyle bağlantı kurma açısından iki önemli unsur olduğunu vurgulamaktadır. Demir'e göre, bölgedeki devletler tarih boyunca bu iki unsuru komşularından ve diğer devletlerden ayrılmak ya da onlarla birleşmek için kullanmışlardır. Makalenin ilk kısmında, İslamiyet'in Sovyet öncesi dönemden günümüze dek uzanan tarihi, ayrıntılı bir biçimde verilmektedir. İkinci kısım ise bölgedeki kimlik oluşumunu etkileyen diğer unsur olan ulusal kimliğe ayrılmıştır. Bu kısımda Ali Faik Demir, bölgede etkili olan Pan-Türkçü akımları ve

kökeni Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarına dek uzanmakta olan uluslaşma sürecini inceler. Demir'e göre "bir etnik grup-bir ülke" anlayışına dayanan Sovyet milliyetler politikasının uzun dönemdeki amacı yeni tip bir Sovyet insanı yaratmaktır.

Sovyet sonrası dönemde ise Orta Asya devletleri açısından İslam ve etnik unsurlar, iç ve dış politikaların saptanmasında ve uygulanmasında büyük önem taşımaya devam etmektedirler. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ortaya çıkmış olan ideolojik boşluğun, ne ile, nasıl ve ne zaman doldurulacağı ve bunun ne kadar zaman süreceği şu an için belli değildir. Ali Faik Demir'e göre, bu aşamada, milliyetçilik, etnik bağlar ve İslam, ciddi seçenekler olarak bölge halklarının karşısına çıkmaktadır. Milliyetçilik ve İslam birlikte yürütülebildiği gibi birbirlerinin etkisini azaltmak için de kullanılabilir. Ancak, Orta Asya genelinde kimi durumlarda, boy ve oymaklara dayalı etnik kökenin ulus kimliğinin önünde bir engel oluşturduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Pınar Akçalı, **Orta Asya'da İslami Uyanış, Radikal İslami Hareketler ve Bu Hareketlerin Bölge Politikalarına Etkileri** başlıklı makalesinde, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile başlayan bağımsızlık döneminde Orta Asya'da ortaya çıkan en önemli radikal İslamcı akımları genel bir çerçeve içerisinde incelemektedir. Çalışmanın ilk kısmında, bağımsızlık öncesi dönemde İslamiyet'e ilişkin genel bir tarihsel arkaplan sunulmakta ve İslamiyet'in bölgeye gelişi, gelişimi, Çarlık Rusyası ve Sovyet dönemlerinde din ile ilgili olarak izlenen politikalar ele alınmaktadır. Bu kısımda ayrıca, Sovyet döneminde ortaya atılmış olan resmi İslam-paralel İslam ayırımına da yer verilmektedir.

Çalışmanın ikinci kısmı, bağımsızlık sonrası dönemde Orta Asya'yı etkisi altına almış olan dört temel akıma ayrılmıştır: Vahabilik, Hizb ut-Tahrir, Özbekistan İslami Hareketi ve Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi. Akçalı'ya göre, farklı koşullarda ortaya çıkmış olmalarına ve değişik programları ve söylemleri benimsemelerine rağmen, bu dört akımın ortak noktası, Orta Asya'da yeni bir İslam anlayışını gündeme getirmiş olmalarıdır. İslamiyet'in siyasal bir boyut kazanması ve/veya radikalleşmesi ile doğrudan ilgili olan bu yeni anlayış, Orta Asya'da var olan geleneksel din anlayışından oldukça farklıdır. Radikal ve/veya politik bir söylemle ortaya çıkan bu akımlar, kimi durumlarda, geleneksel İslamiyet ile çatışan ve onunla örtüşmeyen yeni bir tutumun oluşmasına da neden olmaktadır.

Çalışmanın son kısmında Pınar Akçalı, Orta Asya'da bağımsızlık sonrasında ortaya çıkmış olan bu tutumun kısa ve uzun dönemdeki bazı olası etkilerini ele almaktadır. Yazara göre, bugünkü koşullarda Orta Asya'daki radikal akımlarla geniş halk kesimlerinin geleneksel din anlayışı arasında belirgin bir ayırmadan söz edilebilir. Ancak bu ayırım zaman içerisinde şimdiki keskinliğini yitirebilir ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından yaşanan boşluğu radikal akımların doldurmasına neden olabilir. Akçalı'ya göre, uzun dönemde ortaya çıkabilecek olan bu tür muhtemel bir gelişme bölge istikrarı açısından son derece endişe verici olacaktır.

Ahmet T. Kuru'nun **Devlet Politikaları ve Kültürlerarası Rekabet Işığında Orta Asya'da Milletleşme Sürecine Bir Örnek: Türkmenistan** başlıklı makalesi, Türkmen ulusal kimliğini, Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (Türkmenistan SSC) ortaya çıkması ile oluşmaya başlamış bir kavram olarak ele almaktadır. Kuru'ya göre bu durum aslında paradoksaldır. Türkmenistan SSC'nin

kurulmasından sonra “Türkmen milleti”, Stalin’in dört kriteri olan dilde, toprakta, ekonomide ve kültürel mirasta birliği yerine getirmiş kabul edildi. Bağımsızlık sonrası dönemde ise Türkmenistan’da uygulamaya konan uluslaşma politikalarının başlıca iki amacı vardı: ulusal birliğin sağlanması ve uluslararası sisteme uyum. Bu bağlamda Türkmenleri kendi aralarında bölen boy ve oymak bağlarının ulusal kimlik altında birleştirilmesi ve Rus kültürünün etkisinin zaman içerisinde aşamalı olarak ortadan kaldırılması gerekmektedir.

Ahmet T. Kuru’ya göre Türkmenistan örneği, uluslaşma sürecinin daha iyi anlaşılması için bir “sosyal laboratuvar” görevi görmektedir. Bu bağlamda, çalışmada öncelikle Türkmenistan örneğinin ulusal kimliklerin sosyal olarak mı inşa edildikleri (*socially constructed*) yoksa kadim (*primordial*) mi oldukları konusu ele alınmaktadır. İkinci olarak, devletin, siyasi liderin, ve medya ve okullar gibi modern kurumların ulusal kimlik oluşumu sürecindeki rolleri incelenmektedir. Burada kullanılan kavramsal çerçeve, Benedict Anderson’un ulusları “hayal edilmiş topluluklar” (*imagined communities*) olarak tanımlayan, dolayısıyla da eskiden beri var olmadıklarını vurgulayan kuramdır.

Ahmet T. Kuru’nun çalışması son olarak, kültürlerarası rekabet ve Türkmen uluslaşma sürecini Rus, İslam, Türk ve Batı kültürleri ışığında incelemekte ve uluslararası kültürel rekabetin, Türkmenistan gibi otoriter ve görece olarak izole bir devlette bile kimlik oluşumunda ne derece etkili olduğuna işaret etmektedir. Kuru’ya göre, Türkmen ulusal kimliği de diğer ulusal kimlikler gibi değişmez ve kadim olmayıp, devlet politikaları ve uluslararası kültürel rekabetin etkisi altında sosyal olarak inşa edilmektedir.

Ertan Efegil ve Yılmaz Çolak, **Geçiş Sürecinde Orta Asya: Liderlik, Milliyetçilik ve Demokrasi** başlıklı makalelerinde, bağımsızlık sonrası dönemde Orta Asya'lı liderlerin ulus inşa etme sürecinde izledikleri politikaları, bu liderlerin benimsemiş oldukları otoriter yönetim tarzı ile siyasal ve sosyo-ekonomik alanda ayrıcalıklı sınıfların kurmuş olduğu hakimiyet kapsamında ele almaktadırlar. Efegil ve Çolak, Orta Asya'lı liderlerin bağımsızlığın hemen ardından demokratik seçim, serbest pazar ekonomisi, insan hakları ve laiklik gibi kavramları hayata geçirme konusundaki kararlılıklarını dile getirmiş olmalarına ve halkın ekonomik zorluklarını giderme, adalet ve güvenliği sağlama ve çok kısa zamanda ülkelerini dünya toplumunun saygıdeğer üyeleri yapma konularında söz vermelerine rağmen, uygulamada farklılıklar olduğunu vurgulamaktadırlar. Bunun en temel nedeni de toprak bütünlüğü, ulusal güvenlik ve toplumsal birlik konularının siyasal katılım, ekonomik liberalleşme, özgür basın ve insan hakları konularından daha öncelikli olduğu görüşüdür.

Efegil ve Çolak'a göre, Orta Asya'lı liderlerin ulus inşa etme süreci ve demokrasinin oturtulması konularında izledikleri politikalar giderek daha belirgin bir biçimde otoriterliğe kaymaktadır. Ekonomik gerileme ve bazı ayrıcalıklı kabilelerin siyasal ve idari işlerdeki üstünlüğü de Orta Asya halklarının temel haklarını hiçe sayan baskıcı bir sistem kurulmasını hızlandırmıştır. Bu politikaların en önemli olumsuz sonuçları da siyasal muhalefetin artması ve köktendinciliğin ortaya çıkmasıdır. Efegil ve Çolak'a göre Orta Asya devletlerinin meşruluk zemininin katı bir siyasal ve kültürel merkezileşmeye değil, daha katılımcı ve çoğulcu bir yapıya oturması gerekmektedir. Bu gerçekleşmediği sürece yakın

gelecekte bölgede daha da yıkıcı toplumsal huzursuzlukların baş göstermesi olasılığı vardır.

Son olarak, Süleyman Sırrı Terzioğlu'nun **1992 Anayasası'na Göre Türkmenistan Devlet Teşkilatı** başlıklı makalesi, 18 Mayıs 1992'de kabul edilen Türkmen Anayasası çerçevesinde devletin yeniden yapılanmasını bir hukukçu gözüyle incelemektedir. Terzioğlu'na göre, Türkmenistan'da bağımsızlık sonrası dönemde siyasal, ekonomik, hukuksal, kültürel ve sosyal alanlarda pek çok reform yapılmış ve önemli yapısal değişikliklere gidilmiştir. Bu çerçevede, devletin yapısını ve niteliklerini içeren en önemli belge olan anayasanın incelenmesi önem kazanmaktadır. Terzioğlu bu çalışmasında, Türkmen Anayasası'nı temel alarak, devletin temel nitelikleri, devlet sistemi ve devletin temel organları ile ilgili olan hükümleri incelemektedir. Bu bağlamda yasama, yürütme ve yargı organlarının yapı ve işleyişlerine ilişkin maddeler ele alınmakta ve bu alanlarda yapılan yeni düzenlemelerle ilgili olarak ayrıntılı bir döküm sunulmaktadır.

* Giriş kısmı, Pınar Akçalı tarafından kaleme alınmıştır.

ORTA ASYA'DA ULUSLAŞMA SÜRECİ VE TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARINDA RUS İLMİNSKİY VE ARDILLARININ ROLÜ

Mehmet AÇA*

Giriş

Ulusal kimliklerle ulusal devletlerin oluşumu, gelişimi ve sürekliliği ile bu kimliği destekleyen temel unsurlardan sosyal bilimlerin devlet politikaları, ekonomik ve sosyal yapı ve uluslararası ilişkiler ile olan doğrudan bağlantısı, herkesçe kabul edilen bir gerçektir. 19. yüzyıldaki sanayileşme ve sömürgecilik, imparatorluklara son verip, ulusal devletlerin önünü açarken, 20. yüzyılın sonlarıyla 21. yüzyılın başlarındaki Amerikan merkezli ve çok uluslu şirketler (ÇUŞ) destekli küreselleşme rüzgarı da, ulusal kimliklerle ulusal devletleri ciddi anlamda zorlar duruma gelmiştir. 19. yüzyıldan bu yana yaşanan süreç de ortaya koymaktadır ki, ulusal kimlikler, köken, tarih, siyasi birlik ve coğrafyanın yanı sıra, dünya üzerinde yaşanan siyasi, askeri ve ekonomik rekabet ve çatışmalarla, bu rekabet ve çatışmaların doğurduğu sonuçlardan doğrudan etkilenmektedir. Küresel bazda yaşanan rekabet ve çatışmalar, dünya haritasının değişmesine, devletlerin yıkılıp yenilerinin kurulmasına, bazıları yok olup giderken, yeni yeni ulusal kimliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur ve olmaya da devam etmektedir.

*Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Sömürgeleştirme politikalarının çok yoğun bir şekilde uygulamaya konulduğu 19. yüzyıldan bu yana, dünya üzerinde yaşanan siyasi, askeri ve ekonomik gelişme ve çatışmalardan en çok etkilenen ulusların başında da, Çin içlerinden Avrupa içlerine kadar uzanan geniş bir alana dağılmış bir şekilde yaşayan Türkler gelmektedir. Uzun bir dönem, geniş bir coğrafyada egemen ve belirleyici bir konumda yaşayan Batı Türkleri (Türkiye, Balkan ve Orta Doğu Türkleri), dünya üzerindeki amansız rekabet karşısında aldıkları yenilgiyi 19. yüzyıldan itibaren resmen kabul ederlerken, Doğu ve Kuzey Türklerinin (Tatar, Altay, Hakas, Tuva, Özbek, Kazak, vd.) önemli bir bölümü, bu olumsuz sürecin mağlubiyetini çok daha erken bir dönemde yaşamışlardır. 16. yüzyılda Batı Türkleri Viyana kapılarını zorlarken, Kuzey Türkleri düşüş yaşamaya başlamışlar ve geçen her yüzyıl, sıranın Kafkasya, İran, Orta Asya ve Kuzey-Güney Sibirya Türklerine gelmesine neden olmuştur. Birkaç yüzyılı kapsayan Türklerin gerileme ve düşüş döneminin 19. yüzyıl kesiti, bütün Türklük coğrafyası için yıkımı ve dağılmayı getirmiş; fakat, bir sonraki yüzyılın başlarında Batı Türklüğünün önemli bir kesimi (diğer bir deyişle Türkiye Türkleri) bugünkü sınırlarına çekilerek yeni ve bağımsız bir devlet kurmayı başarırken, Kuzey ve Doğu Türklüğü bir yüzyılı kapsayacak bir esaret dönemini daha yaşamaya devam etmiştir.

Batı kaynaklı emperyalizm dalgasına karşı koyan Türkiye Türkleri, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde 20. yüzyılın en karakteristik özelliklerinden olan uluslaşma sürecinde yaşanan kesintilere rağmen ilerlerken; Kuzey ve Doğu Türkleri, modern anlamda uluslaşma sürecini yaşayamamışlar, Çin, İran, Rusya ve Orta Doğu'nun İngiliz artığı devletlerinin egemenliği altında varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır.

Türkler, 20. yüzyılı, bir yanda Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde yeniden ayağa kalkan; fakat, 1940'lardan itibaren yoğun bir şekilde Batı egemenliğine giren Türkiye Türkleri, diğer yanda ise egemen devletlerin izlediği siyasi, askeri ve ekonomik politikalar sonucunda yerel kimliklerini öne çıkaran ve parçalanan Türk toplulukları kimliği ile tamamlamışlardır.

ABD kökenli “demokratik emperyalistler”in¹ bölgesel ve küresel çıkarlar adına demokrasiyi ve insan haklarını rafa kaldırdığı, kendilerine karşı gelişebilecek her türlü direniş hareketini “uluslararası terörist faaliyet” olarak nitelendirdiği ve belli merkezlerde kritik enerji kaynaklarına egemen olma uğruna sınırların yeniden çizilmeye çalışıldığı günümüzde kaleme alınan bu yazı, küresel hegemonya peşinde koşturan “demokratik emperyalistler”in her açıdan odaklandıkları bir coğrafyanın sahiplerini, yani, Kafkasya ve Orta Asya'dan oluşan ve Avrasya'nın kalbini oluşturan geniş bir alanda yaşayan günümüz Türklerini konu edinmiştir. Zikredilen geniş coğrafyada 16. yüzyıldan itibaren talihsiz bir süreçten geçen, 19. yüzyılın “Büyük Oyun”una ev sahipliği yapan, 20. yüzyılı bütünüyle kayıplar hanesine yazan, 21. yüzyılı Batılı “demokratik emperyalistler”in koydukları ve koyacakları kurallar çerçevesinde yaşaması çok muhtemel olan Kuzey ve Doğu Türklüğünün macerasını bir Türklük bilinci ve duyarlılığıyla yeniden hatırlatmayı ve onun geleceği hakkında bazı öngörülerde bulunmayı amaçlayan yazı, çerçevesi gereği, Batı Türklerini büyük oranda dışarıda tutacaktır. Bugün, Kuzey ve Doğu Türklerine nazaran çok daha kritik bir süreci yaşayan Batı Türklüğünün macerası ve onun geleceğine yönelik öngörüler, tarafımızca yazılması planlanan bir başka makalenin konusunu oluşturacaktır.

Rus Türklük Bilimi: Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmanın Güçlü Silahı

16. yüzyıl, Türkler için karışık duyguların yaşandığı bir dönem olmuştur. Bir yanda Batı Türklüğü gücünün zirvesini yaşar ve hala bir “fatih” edasıyla Batı kapılarını zorlarken, diğer yanda Kuzey ve Doğu Türklüğünün dört asır sürecektir düşüşünün ilk haberleri gelmeye başlamıştır. Kuzey Sibirya’ya ve Kazan’ı işgal eden Ruslar, dünya sahnesine birinci dereceden rol üstlenen bir aktör kimliğiyle çıkmaya başlamışlar ve bu çıkışlarıyla da hızla Kuzey ve Doğu Türklüğünün kaderini belirler bir konuma gelmişlerdir. Kuzey ve Doğu Türklerine yönelik işgal girişimleri, sadece askeri, ekonomik ve siyasi araçları kullanmamış, işgal edilen bölgelerde yaşayan yerli halkları Rus yönetimine ısındırabilmek ve sömürge kimliğine büründürebilmek için, sosyal bilimlerden de azami derecede yararlanmıştır. Bu bağlamda, işgal edilen ya da edilecek bölgelerin coğrafi özellikleri araştırılmış, bölge halklarının dilleri, inançları ve kültürleri, ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bölgelere gönderilen çoğu asker-misyoner olan uzmanlar aracılığıyla elde edilen veriler ve raporlar, belli merkezlerde toplanmış, kurmaylarca değerlendirilip, işgal sürecinde ve sonrasında toplumların istenilen yapıya kavuşabilmeleri adına sistemli bir şekilde kullanılmıştır. İşgalci güç, tıpkı, Batılı beyaz adam gibi, kendisine uygarlaştırıcı bir misyon yüklenmiş², “vahşi”lerin uygarlaşabilmesini de, “Ruslaşmaları” ve “Hristiyanlaşmalarına” bağlamıştır.

Temeli, Rus kökenli askerler, misyonerler ve memurlar tarafından atılan Rus Türklük bilimi, işgal edilen Türk yurtlarında yaşayan Türklerin Ruslaştırılması ve Hristiyanlaştırılması politikalarında başat rolü oynamıştır.

İşgal edilen bölgelere giden ve bölge halklarını Rus kültürü dairesine sokarak Hristiyanlaştırmak ve Çarlık idaresine ısındırmakla görevli misyonerler, meşhur Şor Türkü folklorist N. P. Direnkova tarafından da ifade edildiği üzere, Hristiyanlaştırma ve sömürge halkı “efendi”ye ısındırma çabalarındaki başarılarını, büyük oranda dil, folklor, etnografya gibi alanlarda sarf ettikleri mesaiye borçludurlar. Direnkova’nın da ifade ettiği üzere, Ortodoks papazlar için yerli halkların yaşam tarzlarının öğrenilmesi, misyonun başarıya ulaşabilmesi için son derece önemli bir araç olmuştur. Sözü edilen yerli halkların yaşam tarzları ile inanç sistemleri, yansımaları, en güzel ve en kapsamlı bir şekilde, sözlü edebiyatlarında bulduğu için, misyonerler, ister istemez, sözlü edebiyat ürünleri üzerine yoğunlaşmak durumunda kalmışlardır.³ Bu da, Nikolay İvanoviç İlminski gibi “kurmay” misyonerler tarafından sistemleştirilecek olan Türklük bilimi araştırmalarının temeli oluşturmuştur.

Başlangıçta, Rusça eğitim veren okullar açan ve bu okullar aracılığıyla sömürge toplulukları, Rus kültürü dairesine sokarak Hristiyanlaştırmayı amaçlayan Çarlık yönetimi, zamanla bu yöntemin istenilen sonuçları vermediğini görmüş ve yeni yöntem arayışlarına girmiştir. Sömürge halkların Rusça bilmemesi, Rus kökenli çocuklarla yerli halktan çocukların karma bir şekilde eğitim gördükleri Rus okullarına fazla rağbet etmemesi ve en önemlisi de II. Katerina’nın sömürge halklara karşı sergilediği hoşgörülü tutum sonucu eski dinlerine geri dönmeleri, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma doğrultusunda izlenen yöntemin işe yararlılığını tartışılır hale getirmiştir. İşte bu yöntem arayışları sırasında misyoner faaliyetlerin duayeni ve Rus Türklük biliminin kurucusu olan İlminski’nin adı öne çıkmaya başlamıştır.

İlminskiy'in Çarlık yönetimi sırasında ortaya koyduğu görüşlerinin, Sovyet yönetimi sırasında da, bazı küçük değişikliklerle uygulamaya sokulması, İlminskiy'in görüşleri üzerinde özellikle durmayı gerektirmektedir. İzlenen Rus kültür dairesine sokarak Hristiyanlaştırma politikalarının istenilen sonuçları vermemesi üzerine, İlminskiy, daha sonra Türk topluluklarının ayrı ayrı ulusal kimliklere sahip olmasını sağlayacak bir eğitim programı hazırlamıştır. İlminskiy'in eğitim programı, Türklük bilimini ilgilendiren konularla doğrudan bağlantılıdır ve Çarlık Rusyası ile Sovyet Rusyası'nın Türk topluluklarını ayrı ayrı uluslar haline getirmeyi amaçlayan Türklük bilimi yaklaşımını şekillendirmiştir.

İlminskiy'in temelini atarak geliştirdiği Türklük bilimi çalışmalarının, Türkiye merkezli Türklük bilimi anlayışının aksine, Türk grupları arasındaki farklılıkları ön plana çıkarıp daha da büyüttüğü ve böylece kendilerini Türklük ve İslamlık bilinçlerinin şekillendirdiği kimlik çerçevesinde tanımlayan Türk gruplarını ayrı ayrı uluslar haline getirmeye çalıştığı (bunda da büyük oranda başarılı olmuştur) gerçeği göz önünde tutulduğunda, İlminskiy ve onun öğrencisi olan şarkiyatçı misyonerlerin çalışmalarının ne anlama geldiği çok daha iyi anlaşılacaktır.

N. İ. İlminskiy'in başını çektiği misyoner faaliyetlerinin en önemli amaçlarından birisi, o dönem için ekonomik ve kültürel anlamda Türkistan üzerinde büyük bir etkiye sahip olan Kazan Tatarlarının etkisini kırmak idi.⁴ Aslında, Çarlık yönetimi, Türkistan'ın işgal edilmeye başlandığı dönemlerde, Tatar etkisini kullanmakta bir sakınca görmemiş; Türkistan Türklerine, Tatar aydınları, din adamları ve tüccarları aracılığıyla ulaşmaya çalışmıştır. Ana amaç, bölge halkını Tatar din adamları ve tüccarları vasıtasıyla aracılığıyla uygarlaştırmak, Ruslara yakınlaştırmak idi.

Fakat, ilerleyen dönemlerde görülmüştür ki, Türkistan üzerinde önemli bir nüfuza sahip olan Tatar aydınları, din adamları ve tüccarları, Rusların bölgedeki egemenliğine zarar verebilecek, İslam birliği ile Türk birliği düşüncelerinin bölgede yayılmasında başlıca rolü oynamakta idiler. Tatar Türklerinin bölgeye etkisi, aynı zamanda Türk-Tatar dilinin eğitimde, dini faaliyetlerde ve devlet yönetiminde ortak dil olarak kullanılması anlamına gelmekteydi ve bölgedeki Tatar Türkçesi kullanımı, Tatar etkisinin gün geçtikçe artmasına neden olmaktaydı.

Çarlık Rusyası'nın da teşvikleriyle Tatar din adamlarının Buharalı ulemanın yerini alması sağlandı; fakat, Tatar din adamlarının reformcu, Batıcı ve Pan-İslamist bir modeli savunmaları, 19. yüzyılın sonlarında Çarlık yetkililerinin tepkisini çekmeye başladı ve böylece İlminskiy'in yürürlüğe soktuğu eğitim politikaları vasıtasıyla Türkistan Türklerini Tatar Türklerinin nüfuzundan soyutlama girişimleri başlatılmış oldu.⁵ Bölge, hem Tatar Türklerinin hem de Osmanlı Türklerinin nüfuzundan kurtarılmak istenmiş ve bu doğrultuda Türkistan'da yaşayanların etnik yapılanması üzerinde oynanmaya başlanmıştır.

İlminskiy'in şekillendirdiği eğitim sisteminin temel amacı, işgal edilen bölgelerde yaşayan toplulukları, Çarlık Rusyası'nın düşünce sistemi ile hayat tarzına uydurmaktı. Bunun için de dilin ve kültürün Ruslaştırılması, dinin de Ortodokslastırılması gerekmekteydi. İlminskiy'in Rus olmayan halkları Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak amacıyla şekillendirdiği eğitim sisteminin temel hedefleri, ana hatlarıyla şunlardır (Bu temel hedefler, aynı zamanda, İlminskiy'in şekillendirdiği Rus Türklük bilimi anlayışının temel hedeflerini ortaya koymaktadır):

a. Türkistan Türkleri arasında iletişimi sağlayan alfabeyi değiştirmek, yani, sömürge halklara Rus alfabesini benimsetmek. Bu sayede, bölge halklarının birliğini sağlayan İslam faktörünü de etkisiz hale getirmek.

b. Rus olmayan halkları Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak için açılan okullarda, Rusça'nın yanı sıra, bölgesel lehçe ve şiveleri kullanmak. Rus kolonilerinin çocuklarıyla bölge halklarının çocuklarını bir arada okutmak.

c. Türkistan Türkleri arasında yüzyıllardır iletişimi sağlayan müşterek yazı dilinin (Çağatay Türkçesi/Tatar Türkçesi) egemenliğine son vererek, bölgesel şiveleri eğitim ve kültür dili olarak kullanırmak. Yani, genel Türk dili içinden, "ulusal" kimliklerin şekillenmesini sağlayabilecek, ayrı ayrı "ulusal diller" in ya da yazı dillerinin ortaya çıkmasını sağlamak. Bunun için de Türk grupları arasında misyonerle yakın ilişkiler kurmuş olan aydınlarla eğitimcilere (İbıray Altınsarin, vd.) destek vererek, onların, kendi okullarında, kendi şiveleriyle okutabilecekleri, Rus harfleriyle yazılmış kitaplar hazırlamalarını sağlamak.

d. Sözü geçen bölgelerdeki Tatar Türkleriyle Osmanlı Türklerinin nüfuzunu kırmak. "Pan-Türkist" ve "Pan-İslamist" akımların önüne geçerek, bölge halklarını Rus idaresine bağlamak.⁶

Tatar Türkleri arasında yeşeren ve diğer Türk bölgelerinde de etkisini gösteren "Cedit" hareketi ile Türkçülük fikriyle henüz yollarını ciddi anlamda ayırmamış olan modern İsl-

lamcılığın önüne geçebilmek amacıyla “Kadimci”leri destekleyen Rus yönetimi, sadece bununla yetinmemiş, etnikleştirme politikalarına ilgi duyan Kazak ve Tatar Türkü aydınlarından da yararlanmaya çalışmıştır. Türkistan’da yaşayan Türk gruplarının bölgesel lehçe ve şivelerle eğitim göreceği okullar açılması ve bu okullarda okutulmak üzere Rus harfleri kullanılarak bölgesel lehçe ve şivelerle yazılacak kitaplar hazırlanması gerektiğine inanan İlminskiy, bölge halklarının tepkisini çekmemek amacıyla bölge halklarının “yerelci-ulusalci” aydınlarıyla eğitimcilerinin devreye sokulmasını ve bu kişiler vasıtasıyla hazırlanan ders kitaplarının halkın tepkisini çekmeden okutulmasını sağlamaya çalışmıştır.

İlminskiy’in bu projesi, ilk kez meşhur Kazak Türkü eğitimcisi İbray Altınsarin’in şahsında hayata geçirilmiştir.⁷ Rusların, hem Çarlık, hem de Sovyet yönetimi dönemlerinde yürüttükleri etnikleştirme siyasetinde, Müslüman reformculuğa ve Türk birliği düşüncesine yer yoktur; aksine, ulusal kimliklerin temeli olarak toprağı ve dili esas olarak görmek vardır. Söz konusu olan, belli bir gruba dayanan, bir ulusal kimliğin öne sürülmesidir.⁸

Önderliğini İlminskiy’in yaptığı doğu bilimci misyonerler hareketinin dikkat çekici başka isimleri de olmuştur. Özellikle Güney Sibiryâ bölgesinde oluşturulan misyonerlik istasyonlarından sorumlu olan İ. V. Verbitskiy, adı geçen bölgede Türklerin Hristiyanlaştırılması ve Ruslaştırılması sürecinde ciddi sonuçlar almasını bilen birisidir. Bölge halklarının kültürleri, dilleri ve inançları hakkında çok değerli materyaller toplayan Verbitskiy’in hem Çarlığın politikalarının hayata geçirilmesinde hem de Rus Türklük biliminin kurulması ve geliştirilmesinde büyük katkıları olmuştur.⁹ Verbitskiy’den sonra, İlminskiy’in en iyi öğrencilerinden olan ve Orta Asya

Türkleri ile Tacikler üzerine yoğunlaşan N. P. Ostrov-mov'dan da söz etmek gerekmektedir. Hocası İlminskiy'in önerisi üzerine, Türkistan'da misyonerlik yapan ve Türkistan Genel Valisi'ne danışmanlık görevinde bulunan Ostrovmov, 1883'ten itibaren *Turkistanskije Vedemosti* adlı gazetenin ilavesini Sart dilinde yayımlamaya başlamıştır.

Ekim Devrimi'ne kadar *Turkestantskaya Tuzemnaya Gazeta*'nın baş yazarlığını yapan ve İslamiyet hakkında çeşitli eserler hazırlayan bu fanatik misyoner, "Türkçe", "Çağatay Türkçesi" gibi terimlerin kullanımını engelleme yönünde âmirlerini ikna etmiş, silahla işgal edilen bölgelerde yaşayan halkın ruhuna nüfuz edilmesi gerektiği görüşünü savunmuştur. Ostrovmov ve hamileri, Türk ve Tacik topluluklarından bir "Sart ulusu", dillerinden ise bir "Sart Dili" meydana getirmeye çalışmışlardır. Otuz dört yıl boyunca "Türkler" yerine "Sartlar" anlayışını yerleştirmeye gayret eden Ostrovmov'un çabaları, her ne kadar halk ruhuna etki edememişse de, Rus ve Batılı yetkililer ile bilim çevreleri arasında izler bırakmıştır. Özbek Türklerinin öz be öz Türkçe olan dili, Sovyet döneminde de "Sart Dili" olarak tanımlanmış bunun böyle olduğunu ispatlamak için beyhude çabalar sarf edilmiştir.¹⁰

Çarlık Rusyası döneminde yürütülen sömürge halkları Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma girişimleri, Türk aydınlarının başını çektiği ciddi direniş hareketleriyle de karşı karşıya gelmiştir. Özellikle de 19. yüzyılın ortalarıyla 20. yüzyılın başlarını kapsayan dönemlerde, Kırım, Kazan, Bakü, Taşkent, Buhara merkezli karşı girişimler, İlminskiy ve onun öğrencileri olan misyonerlerin, bölge haklarını Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma girişimlerine ağır darbeler indirmiştir.

"Cedit" akımı ve onun bir uzantısı olan ve "usul-i cedit" olarak adlandırılan modern eğitim sisteminin önde gelen is-

mi meşhur Tatar Türkü İsmail Gaspıralı, İlminskiy'in en korkulu rüyalarından birisiydi.¹¹ Gaspıralı, en güzel ifadesini "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" cümlesinde bulan ve Rusya Türk-lüğünün geleceği için son derece önemli olan fikirlerini, bütün Türkler arasında yayabilmek adına, Osmanlı Türkçesine yakın bir Türkçe ile "Tercüman" adında bir gazete çıkarmıştır. Rus idaresi altında yaşayan Türklerin birliğini amaçlayan Gaspıralı'ya göre, Rusya Müslümanlarının ortak dili, Arapça ve Farsça kelimelerden arınmakta olan Osmanlı Türkçesi olmalıydı. Müslümanlar arasında yaygın olan ve kültürel yalnızlıklarının nedenini teşkil eden Orta Çağ psikolojisinden sıyrılmanın gerekliliğine ve Müslümanların çağdaş Avrupa kültürünü kabulüne dikkat çeken Gaspıralı, Müslüman kadınların özgürleşmesi gerektiğini de savunuyordu.

Bütün bu fikirlerinin yanında, Türkler arasındaki Müslüman kültürünün korunması ve Müslüman okullarında Osmanlı Türkçesinin okutulması gerektiğini savunan Gaspıralı, Hazret-i Muhammet'in öğretilerinin ve İslam kültürünün dili olan Arapçanın da öğretilmesi gerekliliğine de dikkat çekiyordu. Fakat, Gaspıralı, dinî ve dünyevî eğitimin İstanbul'dan getirtilecek ve Osmanlı Türkçesiyle yazılmış kitaplar vasıtasıyla yapılması gerektiğini savunuyor, Arapça ve Farsça yazılmış ders kitaplarının kullanımdan düşürülmesini istiyordu.¹²

Gaspıralı, düşünceleri ve açtığı okullar nedeniyle Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma girişimlerinin öncülerini ciddi anlamda rahatsız ediyordu. Çarlık yönetimi, Gaspıralı'nın bütün Türkleri birleştirmek anlamına gelen girişimlerinden dolayı, başta İlminskiy olmak üzere, çeşitli misyoner devlet memurları tarafından uyarılıyor ve böylece idari birimlerin çeşitli önlemler alması sağlanıyordu.

Ruslaştırma politikasını tehdit eden girişimler, sadece İsmail Gaspıralı'nın başını çektiği Kırım ve Kazan merkezli olmamış, özellikle de Çarlık Rusyası'nın 1904'te Japonya karşısında aldığı yenilgi ile 1905 Devrimi, Azerbaycan başta olmak üzere, çeşitli Türk bölgelerinde, Türk ve İslam birliği düşüncelerinin yeniden alevlenmesine neden olmuştur.

Başını Kırım ve Kazanlı Türk aydınların çektiği, "Cedit Hareketi", Rusya'nın Japonya karşısında aldığı yenilgi ve 1905 Devrimi sonrasında Özbek, Kazak ve Azerî Türkleri arasında da yayılmış; kültürel ve siyasal anlamda ciddi girişimlerin doğmasına vesile olmuştur. Münevver Kari, Behbudî, Ubeydullah Hoca gibi Türkistanlı aydınların başını çektiği Türkistan merkezli Cedit hareketleri, pek çok Cedit okulunun açılmasını ve Türk toplulukları arasındaki bağların daha da güçlendirilmesi adına önemli adımların atılmasını sağlamıştır. Kurulan "Yardım" adındaki bir kültür derneği vasıtasıyla Özbek, Tatar ve Osmanlı sahasına ait kitaplar Türkistan'ın önde gelen merkezlerine dağıtılmış, tıpkı, Bahçesaray örneğinde olduğu gibi, Bakü ve Buhara'da da ortak yazı dilinin yeniden canlandırılması doğrultusunda girişimlerde bulunulmuştur.

Bu dönemde pek çok şair ve edip Osmanlı Türkçesi ile eserler vermişlerdir. Azerî ve Özbek Türklerinin yetiştirdiği aydınlardan bazılarının (Münevver Kari, vd.) girişimleriyle, bazı gençler, öğrenim görmek amacıyla İstanbul'a gönderilmiş, burada gelişmekte olan fikir hareketlerine katılarak, Türk Dünyası'nın geleceği adına uğraş vermeleri sağlanmıştır.

1905'te başlayan bu hareketlilik, Türk Dünyası'nın tarihinde görülmemiş bir yakınlaşmayı sağlamıştır. 1906'da İran'da, 1908'de ise Türkiye'de, başlayan ve geniş Türk kit-

lelerinin katıldığı meşrutiyet hareketleri, iktidardaki İttihatçıların İslam ve Türk birliğini ana hedefleri haline getirmeleri, Azerî, Özbek, Tatar ve Kazak Türkü aydınlarının yönünü yeniden İstanbul'a çevirmiş, Çarlık zulmünün biteceğine dair umutlarının daha bir yeşermesini sağlamıştır. Cedit hareketi içerisinde yer alan aydınların bir yandan "Kadimci"lerle, diğer yandan da Kadimcileri destekleyerek kendilerini boğmak isteyen Çarlık yönetimi ile uğraşmak zorunda kalmaları ve en önemlisi de Türkiye ve İran'da yaşanan girişimlerin beklenen başarıyı gösterememesi, başkenti İstanbul'un Türklük için bir kıblegâhı teşkil ettiği Osmanlı Devleti'nin girdiği I. Dünya Savaşı'nda beklenen başarıyı sergileyememesi, Türklüğün geleceği için son derece önemli bir dönemin, beklenenleri veremedi, son bulmasına neden olmuştur.¹³

Yeniden Rus Türklük Bilimi: Sovyetleştirme, Stalin'in "Milliyetler Politikası" ve Etnik Özgünlüklerin İcadı

Ekim 1917'de gerçekleştirdikleri bir devrimle iktidara gelen Bolşevikler, Çarlık yönetimine duydukları öfke nedeniyle, Çarlık Rusyası döneminde yürütülen sömürgeleştirme politikalarını eleştirmişler, hatta Çarlık Rusyası bünyesindeki sömürge halkların (Doğu Halkları) kendi kendilerini yönetebilmeleri doğrultusunda vaatlerde bulunmuşlardır.¹⁴ Bolşevikler, Çarlık yönetiminin Batılı emperyalist ülkelerle nasıl bir iş birliği içinde olduğunu ortaya koyan gizli plan ve anlaşmaları dünya kamuoyuna açıklayarak, I. Dünya Savaşı'ndan çekilmişler ve böylece sömürgeci güçlere karşı mücadele eden Osmanlı Devleti'nin geçici olarak rahatlamasına da vesile olmuşlardır.

Birkaç yüzyıldır Çarlık Rusyası egemenliği altında yaşayan Türk topluluklarının önde gelen aydınlarının, bizzat Bol-

şevik Devrimi'ne katılmış olmaları ve devrimin başını çeken Rus siyasîleriyle elitinin sömürge halkların desteğine muhtaç bulunmaları, kısa bir dönem de olsa sömürge halklar adına bahar havasının esmesini sağlamıştır.¹⁵ Devrimin ilk yıllarında yaşayan ağır iç çatışmalar (Bolşevik-Menşevik çatışması, büyük işçi ve köylü isyanları¹⁶), İngiliz emperyalizmi, Bolşeviklerin başını İngilizlerin çektiği emperyalizm karşısında aynı emperyalist güçlere karşı mücadele eden Ankara Hükümeti'nin desteğine muhtaç olması, Çarlık Rusyası döneminde yürütülen sömürgeleştirme politikalarının bir süreliğine askıya alınmasını sağlamıştır.

Fakat, estirilen yalancı bahar havası, devrimin olgunlaşması ve başını Lenin ve Stalin'in çektiği Rus siyasîleriyle elitinin bütün Rusya'da mutlak bir otorite sağlamalarıyla birlikte ağır ağır kesilmeye başlamış, yerini soğuk, dondurucu, keskin bir rüzgâra bırakmıştır. Özellikle de Stalin döneminde zirveye ulaşan Rus şövenizmi, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan'da yeşeren umutların üzerine bir buldozer gibi gitmeye başlamış, devrim, Çarlık yönetimine karşı kendisiyle birlikte mücadele eden doğunun mazlum çocuklarını yemeye başlamıştır. Bolşevizmin gün geçtikçe Rus şövenizmine dönüştüğünü, Sovyet yönetiminin Çarlık Rusyası döneminde yürütülen politikalara sahiplenmeye başladığını¹⁷, Kızıl Ordu zulmünün doğu üzerine yürüyen Çar ordularına rahmet okuturcasına arttığını gören dönemin Sultan Galiyev, Turar Rıskulov, Ahmet Baytursun gibi Türk aydınları, harekete geçmişler; fakat, çok geçmeden "karşı devrimci", "Pan-Türkist", "Türkiye ajanı" damgalarını yiyerek "repressiya" (temizlik ve sindirme girişimi) nın kurbanı olmaktan kendilerini kurtaramamışlardır.

1916 isyanlarının bir devamı olarak, 1918'de başlayan ve Rus idaresi tarafından "Basmacı Hareketi"¹⁸ diye adlandı-

rılan Türkistan merkezli isyanın kanlı bir şekilde bastırılması, Türkistan Türklüğü'nün son şansı olan Türk aydınlarıyla siyasîlerinin ortadan kaldırılması veya Sibiry'a sürülmesi, kısa bir süreliğine yaşanan yalancı bahar havasının tamamen ortadan kalkmasına neden olmuştur.¹⁹

Türkistan'ın ayrı ayrı cumhuriyetlere bölünmesini ve bu doğrultuda gereken alt yapının hazırlanmasını sağlayan Lenin'in hastalanmasından itibaren iktidarı ele geçiren ve rakiplerini ya da o günün genel deyiimiyle “sapkın” ve “karşı devrimci”leri devre dışı bırakan Stalin, iktidarının daha ilk yıllarından itibaren, Sovyetler Birliği içerisinde yaşayan sömürge halklara yönelmiş, Çarlık Rusyası döneminde uygulanan sömürgeleştirme politikalarını, “Hristiyanlaştırma”nın dışında, olduğu gibi benimseyip geliştirerek, uygulama alanına sokmuştur. Cinayetler, sürgünler ve kovuşturmalarla dolu olan bu dönem, son derece katı ve acımasız bir tutum eşliğinde Çarlık Rusyası'nın tamamlayamadığı süreci, büyük oranda tamamlamıştır. Vaktiyle İlminskiy ve öğrencileri tarafından şekillendirilen Ruslaştırma politikaları, Stalin döneminde Rus Türklük biliminin katkılarıyla “toprak” ve “dil” esaslı “Milliyetler Politikası” adını alarak, daha sistematik bir şekilde uygulanmıştır.

Fransız araştırmacı Olivier Roy, Çarlık Rusyası döneminde aydınlar bazında etnik özgünlük bilincine ulaştırılan Türk topluluklarının farklı uluslar haline getirilmesini amaçlayan Stalin dönemi milliyetler politikasını üç temele dayandırmaktadır:

“1. 19. yüzyıl antropolojisi ve Marksist anlayışın mirası olan, sonradan Sovyet etnografya ekolü olarak adlandırabileceğimiz yaklaşım tarafından sistemleştiril-

len bir “halk” kavramlaştırmasından hareketle Stalin tarafından geliştirilen bir kuramsal bütün; 2. Toprağa bağlı kılmaya ve dilin statüsüne dayanan idari ve siyasi bir sınıflandırma; 3. İlk iki ilkeyle ilgisi olmayan, ama onların terminolojisi içinde biçimlenen siyasal ve stratejik bir mantıktan hareketle, insan topluluklarının gerçekten de bölünüp birbirinden ayrılması.”²⁰

Stalin döneminin milliyetler politikası, Roy’un da belirttiği temeller çerçevesinde, Rus Türklük bilimi anlayışı ile kol kola yürümüştür. Vaktiyle İlminskiy’in farklılaştırmayı, ortak dilden ve kimlikten, açılan cedit mektepleri aracılığıyla çağa uygun bir şekilde yeniden yorumlanmaya çalışılan ortak dinden uzaklaştırmayı amaçlayan eğitim sistemi ile örtüşen²¹; ama, “Hristiyanlaştırma” yerine “ateistleştirme”yi esas alan Stalin dönemi milliyetler politikası, sosyal bilimlerin dil bilimi, folklor, etnografya, tarih gibi en önemli alanlarından sonuna kadar yararlanmıştır.

Roy’un da belirttiği üzere, Sovyet kuramcıları “etniler”e gerçek bir temel oluşturabilmek için iki yol seçmişlerdir: Etnik oluşum ve dil bilim.

“Etnik oluşum yaklaşımı, etninin şeceresini çıkarmaya dayanır. Bu sayede “Özbek etnisi”nin çok eskiden oluştuğu, Marksist düstur tarafından öngörülen farklı gelişme aşamalarından geçtiği, ama her zaman için Özbekistan Cumhuriyeti’nin bugün bulunduğu topraklarda yaşamış olduğu ispatlanmıştır. (...) Dilbilim ise bir dilin kullanımlarını belirlemekten çok dilleri ideolojik, hatta yalnızca idarî kıstaslara göre (konuşma,

yazı ve edebiyat dili) derlemekte, sınıflandırmakta, biçimselleştirmekle uğraşır.”²²

Çarlık Rusyası döneminde yürütülen Tatar Türklerini Türkistan’dan soyutlama girişimleri, Stalin döneminde de sürdürülmüş, hatta bir adım daha ileri gidilerek, Tatar Türkleri, Sovyet Rusya’nın önemsiz, sıradan bir topluluğu haline getirilmiştir. Asıl amacı Orta Asya’daki “Türkistan fikrini” ortadan kaldırmak olan Sovyet yönetimi, bu amaç doğrultusunda Türk toplulukları arasındaki dil farklılıklarını öne çıkararak, bazı milliyetlerin şekillenmesini sağlamıştır. Bunlardan birisi de Tatar Türklerini etkisiz hale getirmek amacıyla ortaya çıkarılan Başkurtlardır:

“1919’da asıl öncelik Tatarların imparatorluktaki Müslüman kimliğin ön saflarında yer alma talebini kırmaktı. O yıl içinde kurulan ilk özerk cumhuriyet, dilbilim açısından Tatarlara çok yakın olan ve aslında yazı dili olarak da Tatarca’yı kullanan Başkırtların özerk cumhuriyetiydi. Bir yıl sonra Tatar Cumhuriyeti ve seçkin konumlarından indirilerek diğerlerinin arasında bir başka küçük topluluk konumuna indirilen Tatarlar’ı tamamen çevreleyen Çuvaş, Udmurt ve Mari özerk bölgeleri yaratıldı. Başkırtlar’ı tam anlamıyla bir milliyet yapmak için, onlara edebî bir dil uyduruldu. Moskova’nın Asya’da yok etmek istediği şey Türkistan fikriydi.”²³

Doğal farklılıkları inkar etmeyen; fakat, farklılıklardan çok benzerlikler-birliktelikler üzerine yoğunlaşan Türkiye merkez-

li Türklük bilimi anlayışının aksine, Türk grupları arasındaki doğal farklılıkları öne çıkaran ve Rus çıkarları doğrultusunda derinleştiren Sovyet Türklük bilimi anlayışı, tıpkı İlimskiy ve öğrencilerinin yapmaya çalıştıkları gibi, ortak yazı dilini (“Çağatay Türkçesi”, “Türk-Tatar dili”) ortadan kaldırmayı amaçlamış, Türk grupları arasından birbirinden en uzak ağızları seçerek bunları yazı dili haline getirmiştir. Bunun en güzel örneğini, Rus dil bilimcilerinin Özbek yazı dilini oluşturma çabalarını anlatan şu satırlar vermektedir:

“Özbekçe de çeşitli değişikliklere sahne olmuştur. Etnik özgünlük adına, ilk önce Fergana’da Kıpçakça’ya, yani Kazakça ve Tatarca’nın dahil olduğu gruba yakın bir Özbek dili üzerinde çalışılmıştır. Sonra 1928’de alfabenin geçirdiği ilk değişiklik sırasında dil bilimciler (Stalin yönetiminde şairlik kadar tehlikeli bir meslekti), aslında Çağatayca’dan gelen daha İranlı bir modelin, Taşkent’te konuşulan lehçenin temel alınması emrini aldılar. Bunun nedeni, Kıpçakça’dan olduğu kadar Türkmenistan ve Türkiye’de konuşulan Oğuz dilinden de en uzak modelin bu olmasıydı. Bu, Türk dillerinin temel belirleyici özelliği olan ünlü uyumunu kaybetmiş olan tek lehçeydi.”²⁴

Osmanlı Türkçesi dışında, uzun bir dönem Türkçe’nin ikinci bir yazı dili olma özelliğini sürdüren “Çağatay Türkçesi”, farklı yazı dillerini oluşturma çabaları doğrultusunda “Eski Özbekçe” olarak nitelendirilmiş ve böylece günümüz “Özbekçe”si için tarihî bir alt yapı hazırlanmıştır. Sovyet dönemi Türklük bilimi anlayışının ortak yazı dilini ortadan kaldırma

adına giriştikleri farklı yazı dilleri oluşturma girişimleri için, Başkurt ve Özbek yazı dilleriyle ilgili verilen bu örnekler kanaatimizce yeterli olacaktır. Kazak, Kırgız ve diğer yazı dillerinin oluşumu da aynı sürecin ürünüdür ve bu sayede ortaya “Türk Dilleri” deyi mi çıkarılmıştır. İstanbul merkezli Türklük bilimi anlayışı, “Türk Şiveleri” deyimini öne çıkarırken²⁵, Sovyet Türklük bilimi, siyasal nedenlerle “Türk Dilleri” deyimini yeğlemiş ve bu deyim, Batı merkezli Türklük bilimi anlayışlarınca da benimsenmiştir.²⁶

Çarlık Rusyası döneminin Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma projesi içerisinde alfabe değişikliğinin önemli bir yere sahip olduğunu ve bu doğrultuda ciddi adımlar atıldığını yukarıda yazmıştık. İlminskiy’in görüşleri doğrultusunda açılan okullarda bölgesel şive ya da lehçelerle eğitim yapılmış ve bu okullarda okutulan kitaplar da Rus alfabesiyle yazılmıştır.

Çarlık Rusyası döneminde başlatılan alfabeyi değiştirme süreci, Sovyetler Birliği döneminde Stalin’in önderliğinde tamamlanmıştır. 1926’da, Bakü’de düzenlenen Türkoloji Kongresi’nde, Stalin’in direktifleri doğrultusunda, Türk gruplarının, Latin harflerine geçişi kararlaştırılmıştır. Alfabe değişikliğinin Ruslaştırma politikasının bir parçası olduğunu bilen Kazanlı “Müslüman millî komünistler” ile Türkiyeli katılımcılar, alfabe değişikliğine ısrarla karşı çıkmışlar; ama, Rus yönetiminin çok önceden aldığı bu kararı engelleyememişlerdir.²⁷

Arap harflerinin ıslahı, terk edilerek yerine Latin harflerinin kullanılması gerektiği gibi düşünceler, daha önceleri Türk topluluklarının aydınları arasında da tartışılmış ve bu aşamada Kayyum Nasırî, Mirza Fethali Ahundzade, Sait Re-

miyev gibi isimler ön plana çıkmıştır. Fakat, Sovyet yönetiminin alfabe değiştirmekten maksadı, Türkler arasındaki iletişimi koparmak, yeni nesillerin geçmişle olan bağlantılarını mümkün olduğunca kesmek olduğundan²⁸, Latin harflerinin ömrü uzun olmamış, yerini 1939'dan itibaren her bir Türk boyu için ayrı ayrı düzenlenen ve birbirlerinden çeşitli yönlerle ayrılan Kiril alfabeleri almıştır. Yeni alfabe, Türk şivelerindeki küçük farklılıkları ortaya çıkarmayı amaçlamaktaydı. Böylece, Türklerin Kiril alfabesinde bile bir ortaklığa gitmelerine izin verilmeyerek, "milletleştirme" ve Ortak Türk dilinden ayrı ayrı diller yaratma doğrultusunda Ruslar lehine önemli zaferler kazanılmıştır.

Sovyet döneminde ayrı ayrı ulusal kimliklerin meydana getirilmesi adına yürütülen çalışmalar içerisinde Türklüğün ortak geçmişinde meydana getirdiği sözlü ve yazılı edebî ürünlerin ayrı ayrı topluluklara paylaştırılması da önemli bir yer işgal etmektedir. Kırgız ulusal kimliği "Manas" destanı; Azerî ulusal kimliği "Dede Korkut Kitabı", Nizamî ve Fuzulî; Türkmen ulusal kimliği "Köroğlu" destanı ve Magtımgu; Özbek ulusal kimliği "Alpamış" destanı ile Ali Şir Nevaî etrafında şekillendirilmeye çalışılmıştır. Türk ve İslam birliği görüşlerini kışkırtabilecek, Türk topluluklarının ortak geçmişine atıfta bulunabilecek eserlerin yayımlanması, üzerlerinde araştırma yapılması engellenmeye çalışılmıştır.²⁹

Sovyet döneminin Türkler açısından en büyük talihsizliği, Stalin'in mimarı ve uygulayıcısı olduğu "Kızıl Terör"ün Türk Dünyası'nın özgür geleceğini kurmaya muktedir siyasetçi, bilim adamı, şair, yazar, gazeteci ve eğitimcilerden oluşan kadroları ortadan kaldırmasıdır. Ceditçi geleneğin ve Türklüğü bir bütün halinde kavrama anlayışının temsilcisi olan kadrolar, o dönemde Türk Dünyası'nın geleceği adına

var güçleriyle mücadele etmişler, her renkten emperyalizme karşı karşı çıkmışlar ve geriye özgür bir Türk Dünyası ideali- ni ve bu ideale nasıl ulaşılacağına reçetesini bırakmışlardır. Sovyet döneminin genel Türklük kavramından ayrı ayrı mil- letler meydana getirme projesi, ancak aydın, ilerici, çağdaş, Türkçü, bağımsızlıkçı kadroların ortadan kaldırılmasıyla iste- nilen düzeyde hayata geçirilebilmiştir.

Sovyetler Birliği Sonrası Dönemde, Orta Asya’da, Di- ğerlerinden “Farklı” ve “Bağımsız” Ulus Olma Kaygıları

Sovyetler Birliği’nin dağılması ve Kafkaslar ile Orta As- ya’da beş bağımsız Türk cumhuriyetinin ortaya çıkması, Tür- kiye ile Kafkaslar ve Orta Asya ilişkilerinin gelişmesi ve yüz- yıllar boyunca süren Rus sömürgeciliğinin meydana getirdiği uçurumların kapanması umutlarını arttırmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan heyecan ve en önemlisi de yüzyıllardır Rus hegemonyası altında yaşayan Türk topluluklarının yeni bir dünyaya açılma arzusu, yönlerini, dil, kültür ve din alan- larında yakın oldukları Türkiye’ye dönmelerini, Türkiye’yi “model ülke” olarak algılamalarını sağlamıştır.

Özellikle de ABD ve İngiltere gibi ülkelerin, Orta As- ya’nın Sovyet sonrası yapılanmasında, Türkiye’nin, İran, Or- ta Doğu ve Pakistan kaynaklı batı karşıtı İslamcı hareketler karşısında etkin bir konumda bulunmasını istemeleri, esen iyimser havanın daha da güçlenmesini sağlamıştır.³⁰

Orta Asya ve Kafkasya’nın yeni cumhuriyetleri, ilk dö- nemlerde, bağımsızlıklarını korumanın en iyi yolunun Batılı ülkelerle ilişkileri geliştirmekten geçtiğine ve bunun için de Türkiye’nin iyi bir araç olduğuna inanmışlardır. Yeni kurulan cumhuriyetler içerisinde, Türkiye ile ilişkileri geliştirmek ve

Rus sömürgeciliğinin neden olduğu yıkımı bir an önce ortadan kaldırmak konusunda en istekli ülke, merhum Elçibey'in yönetimindeki Azerbaycan olmuştur. Bunda da, Azerbaycan'ın, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın dışında, Sovyet dönemi komünist kadronun iktidarda olmadığı tek ülke olması etkili olmuştur.

Orta Asya'daki Sovyet sonrası yapılanmada söz sahibi olanların, Sovyet sisteminin temsilcileri olması ve devlet kademelerindeki kadroların aynen kalması, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'daki bağımsızlık sürecinin bağımsızlık uğruna can ve kan bedeli ödeyen Azerbaycan'daki süreçten farklı bir şekilde seyretmesine neden olmuştur. Fakat, Azerbaycan'daki geniş halk kitlelerine dayanan ve diğer Türk cumhuriyetleri için iyi bir örnek oluşturan Türkiye yanlısı yönetimin devrilmesi ve Rus yanlısı politikalarıyla tanınan Haydar Aliyev'in iktidara gelmesi, Azerbaycan'ı da, diğer Orta Asya ülkelerinin içinde bulunduğu konuma itmiştir.

Doksanlı yılların başında Orta Asya Türk cumhuriyetleri ile Türkiye arasında ilişkilerin hızla gelişeceği ve 21. yüzyılın "Türk Asrı" olacağı yönünde çok iyimser bir hava estirilmiştir. Bunda Orta Asya ile soy, dil ve kültür birliği olan Türkiye'yi aracı ülke olarak gören ve bölgeye Türkiye üzerinden ulaşmayı amaçlayan Batılı ülkelerin de katkısı olmuştur. Fakat, Sovyetler Birliği'nin "beklenmedik" çöküşü karşısında şaşkına dönen ve hazırlıksız yakalanan Türkiye ve Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin yöneticileri, hayata geçirilebilmesi için siyasi ve ekonomik güç gerektiren vaatlerle çoklukla gerçekçi bir zemine oturmayan hamasetten öteye gidememişler, Rusya'nın çekildiği alana yeni pazarlar ve hammadde kaynakları bulma derdi içinde olan Batılı ülkeler hızla yerleşmişlerdir. Batılı ülkelerin, bölgenin zengin yer altı kaynaklarını,

Batıya aktarma yönündeki politikaları ve Batılı ülkelerle İran³¹, Rusya gibi ülkelerin muhtemel bir Türk Birliği'nden çekinmeleri, Türkiye ile Orta Asya Türk cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin gelişmesinde belirleyici bir etken olmuştur.

Bölgenin küresel anlamda bir ilgi odağı olması, devreye çok uluslu dev petrol ve doğal gaz şirketlerinin girmesi, Rusya'nın İran, Ermenistan gibi ülkelerle iş birliğine geçerek bölgede Türkiye'yi etkisiz kılma çabaları, Türkiye'yi yönetenlerin kardeş Türk cumhuriyetleri ile ilişkileri geliştirmek adına yapılması gerekenleri gereğince yapmamaları/yapamamaları ve en önemlisi de Türkiye'nin AB süreci ve ABD ilişkileri çerçevesinde doğudan soyutlanarak bütünüyle Batı içerisinde tutulmaya çalışılması ile Türkiye'nin küresel rekabetten kaynaklanan ve uzun bir dönem ülke bütünlüğünü tehdit eden terörle mücadele etmek zorunda kalması, Türkiye'nin yarıştaki geri saflarda kalmasına neden olmuştur. Türkiye'nin kendisinden beklenenlere cevap verebilecek bir ekonomik güce ve yetişmiş bir kadroya sahip olmaması da, ilişkilerin gelişmesini engelleyen en önemli sebeplerden birisidir. Sözün kısası, hem Türkiye'yi yönetenlerin önemli bir kısmı, hem de küresel oyunun baş aktörleri Türkiye'nin geleceğini Orta Asya'da görmemişler, Orta Asya konusu bir dönem iç politika'nın bir malzemesi olmaktan öteye gidememiştir.

Diğer yandan Azerbaycan (Elçibey dönemi hariç) ve Orta Asya cumhuriyetleri de, ilerleyen dönemlerde, geleceklemini, Türkiye ile geliştirilecek iyi ilişkilerde değil de, Rusya, Çin, Batı (ABD, AB) üçgeninde görmeye başlamışlar ve bütün politikalarını buna göre şekillendirmişlerdir. Bunda da Kafkaslar ile Orta Asya'nın geleceğini çizmede Türkiye'nin değil de adı geçen ülkelerin daha belirleyici olmaları etkili olmuştur.

Diğer taraftan, vaktiyle Çarlık Rusyası ve Sovyet Rusya'sı tarafından çeşitli yöntemlerle benimsetilmeye çalışılan ve büyük oranda başarıya ulaşan yeni “ulusal” kimlikler yaratma çabaları, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Sovyet bakiyesi yöneticileri tarafından “bağımsızlık” kavramı çerçevesinde gönüllü olarak benimsenmiş ve Stalin'in mimarı olduğu “uluslaştırma” süreci, bizzat sözü edilen cumhuriyetlerin yöneticileri tarafından bu sefer de başka bir amaçla sürdürülmüştür. Vaktiyle sömürgeci güç tarafından verilmeye çalışılan “farklı olma bilinci”, 1991'den itibaren sözü edilen cumhuriyetlerin yöneticileri tarafından bağımsızlığı sürdürmek adına ısrarla korunmaya çalışılmış ve böylece müstereklerde buluşma ve Rus egemenliği döneminde yaşanan süreci tersine çevirme girişimleri şu ana kadar başarısızlığa uğratılmıştır.

1991'den itibaren hızla gelişen ve ifadesini en güzel şekilde Türklük bilimi araştırmalarında bulan ortak Türk kimliğini yeniden inşa etme ya da tanımlama süreci, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkelerde yaşanan ve devletlerin resmî politikaları haline getirilen “Azericilik”, “Türkmencilik”, “Özbekçilik” gibi boyculuk ya da kabileciliği çağrıştıran yaklaşımlar sayesinde dumura uğratılmıştır.³² Azerbaycan'da iktidara gelen ve bütüncül bir Türklük anlayışına sahip olan merhum Elçibey, Azerbaycan Devleti Anayasası'nda yer alan “Devletin dili Azerbaycan dili”dir ibaresini değiştirmiş, yerine “Azerî Türkçesi” ibaresini koydurmuştur. Fakat, Elçibey'in İran, Rusya, Ermenistan ve bazı Batılı ülkelerin ittifakı sonucu iktidardan uzaklaştırılması ve Haydar Aliyev'in iktidara gelmesinden sonra Elçibey'in Anayasaya koydurduğu “Azerî Türkçesi” ibaresi kaldırılmış, yerine yeniden Sovyet döneminde olduğu gibi, “Azerbaycan Dili” ibaresi konulmuştur.³³

1991'den itibaren Özbekistan'da etkin bir konuma gelen Türkçü ve yönleri Türkiye'ye dönük Evril Turan, Muhammet Salih, Abdurrahim Polat gibi yazar, şair, bilim adamı ve siyasiler, İslam Kerimov yönetiminin baskıcı tutumu sonucunda bertaraf edilmiş ve sözü edilen aydınların Türklüğü bütüncül bir şekilde kavrama/kavratma yönündeki çabaları da başarısızlığa mahkum edilmiştir. Dil ve alfabe birliğini sağlama girişimleri, yeni cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını koruma konusundaki aşırı hassasiyetleri ve Türkiye'nin bilim ve kültür adamlarının çeşitli toplantılarda dile getirdikleri görüşleri uygulama alanına sokmadaki güçsüzlüğü ve gayretsizliği yüzünden, bir türlü istenilen noktaya gelememiştir. 1990'lara kadar Türk Dünyası genelinde tek bağımsız ülke konumunda bulunan ve hemen her alanda tarihsel bir birikime sahip olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti de, önceden ifade edilen nedenlerden ötürü, bölgenin genel Türklük çatısı altında çağdaş dünyaya entegre olmasında üzerine düşeni yerine getirememiş ve bölge, eski "efendi" Rusya ile İran, Suudi Arabistan, Pakistan, Afganistan, İsrail, ABD, İngiltere, Almanya gibi ülkelerin nüfuz alanına girmekten kendisini kurtaramamıştır.

Batılı ve doğulu ülkelerin bölgeye yaklaşımı bütünüyle stratejik, siyasî ve ekonomik çıkarlara dayalı olmuş ve bölge ülkeleri, bağımsızlıklarını sürdürmenin en geçerli yolunun Türkiye ile her alanda sağlam ilişkiler kurmak yerine, Rusya, Çin ve Batı (ABD, AB) arasında kurmaya çalıştıkları dengelerde ve sahip oldukları yer altı ve yer üstü kaynaklarının sözü edilen üç ülke arasında dengeli bir dağılımında görmeye başlamışlardır. Bölge ülkelerinin kendilerini tehdit eden iç ve dış tehlikeler karşısında aşırı bir hassasiyet içerisine girmeleri ve bölgenin güvenliğini koruma konusunda bölgedeki eski konumunu yeniden canlandırmaya çalışan Putin'li Rusya'nın

ön plana çıkması, Türkiye ile Orta Asya Türk cumhuriyetleri arasındaki siyasal ve ekonomik ilişkilerin daha da gerilere gitmesine neden olmuştur. Kendi içerisinde çeşitli ekonomik ve siyasî problemler yaşayan, yönünü bütünüyle Batıya dönmüş olan Türkiye (Siyasîler ve aydınlar tarafından Türkiye'nin geleceği AB'de görülmüş ve AB, Türk toplumuna alternatif olmaya tek seçenek olarak sunulmuştur.), ilk dönemlerde sık sık dile getirilen “model ülke”, “cazibe merkezi” olma özelliğini, dünyada sürekli değişen dengeler nedeniyle kaybetmiştir. Fakat, son dönemde yaşanan ve Afganistan ile Orta Doğu merkezli gelişmeler, yeniden Türkiye'nin “model ülke” olduğu düşüncesinin çeşitli platformlarda dile getirilmesine neden olmuştur.

Bölgesel konumu ve siyasal yapısı nedeniyle, Orta Doğu ve Orta Asya ülkeleri için iyi bir model olarak sunulan Türkiye, aracı ülke olma konumundan çıkamamakta, bağımsız bölgesel politikalar geliştirerek, model ülke olmanın gereğini, bölge devletleri ile kendi ulusal çıkarları doğrultusunda yerine getirememektedir. ABD'nin Afganistan'a müdahale kapsamında Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan gibi ülkelere askerî anlamda yerleşmesi, bölgedeki ABD nüfuzunu gün geçtikçe artırmaktadır ve böylece bölge ülkelerinin bilinen denge politikaları ABD lehine değişmektedir.

Bu gelişme, Batı ile kurulacak ilişkilerde Türkiye'nin tamamen devre dışı bırakılması ve bölge topluluklarının bütün dünyayı etkisi altına alan Batı kültürünün ve İngilizce'nin etkisi altında kalacağı anlamına gelmektedir. Eğer, Özbekistan'da benimsenen Latin harflerinin ABD ve İngiltere tarafından kullanılan Latin harflerine olan uygunluğu da dikkate alınacak olunursa kültürel anlamdaki tercihlerin hangi tarafa doğru kaymakta olduğu konusunda fazla bir yoruma gerek

kalmayacaktır.³⁴ Geçmişte bölge için ortak yazı ve iletişim dili olma özelliğine sahip olan Rusça'nın yerini, zamanla, günümüzün "küresel dili" olan İngilizce'nin alması muhtemeldir ve böylece Türk devletlerinin ortak bir Türk yazı diliyle anlaşması ihtimali daha bir zayıflayacak, hatta bütünüyle hayale dönüşebilecektir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya Türk toplulukları ile Türkiye Türkleri arasındaki bağları daha da geliştirmek adına atılan adımların başında alfabe birliğini sağlama girişimleri gelmektedir. Yukarıda da yazıldığı üzere, alfabe konusu Rus işgalinin ilk yıllarından beri bölge Türkleri için ciddi bir sorun oluşturmuş, Türk aydınları ve siyasilerince Türk topluluklarının kültürel anlamda birliğinin sağlanması bakımından öncelikli konular arasında ele alınagelmıştır. Ortak Türk alfabesinin sağlanması amacıyla 18-20 Kasım 1991'de Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi tarafından Türkiye ve diğer Türk cumhuriyetlerinin önde gelen dil bilimcileri bir araya getirilmiş ve 34 harfli "Ortak Türk Alfabesi" tespit edilmiştir. "Ortak Türk Alfabesi"ne, Türkiye'de kullanılan Latin harflerinde yer almayan *ä*, *q*, *w*, *x* işaretleri de eklenmiştir.³⁵ Alfabede ortaklığı tam anlamıyla sağlayacak bir sistem olmamasına rağmen, ortak bir şekilde alınan bu karar, yazık ki, diğer alanlarda olduğu gibi, uygulama alanına sokulamamış, Orta Asya'nın Latin harflerine geçme kararı alan Türk cumhuriyetleri, tıpkı Kiril harflerinde olduğu gibi, dilsel farklılıklarını öne çıkaran Latin harflerini kabul etmişlerdir.

Latin harflerine geçme kararı alan Türkmenistan ve Özbekistan, ne 1920'lerde kullanılan Latin harflerini, ne de Marmara Üniversitesi'nde kararlaştırılan Latin harflerini benimsemiştir. Özbek ve Türkmen Türkçelerini, Türkiye Türk-

çesinden bağımsız kılmak adına, ortak Türk alfabesi önerileri, bu ülkelerin yöneticileri tarafından reddedilmiştir. Kazakistan gibi yoğun bir Rus nüfusuna sahip ülkelerin, Latin harflerine geçiş sürecini, ne derecede başarılı bir şekilde sürdürüp sürdüremeyeceği ise ayrı bir konudur. Ağır ekonomik ve siyasi sorunlar yaşayan, bu nedenle de Orta Asya Türk toplumları için “model ülke” görünümüne kavuşamayan Türkiye'nin de alfabe değişiminde yaşanacak süreci kolaylaştırmak adına verdiği sözleri yerine getirememesi de, bu sürecin, sağlıksız işleminde etkili olmuştur.

Türk toplumlarının Latin harflerine geçme kararı, Türkiye Türklerinin kullanmakta oldukları alfabe sisteminde karar kılınmadığı sürece beklenen olumlu sonuçları vermeyecektir. Aksi takdirde, Türk toplumlarının kullanacakları Latin esaslı alfabeler, tıpkı Kiril alfabesi örneğinde olduğu gibi, sadece uzmanlar tarafından okunup anlaşılabilen alfabeler olmaktan öteye gidemeyecektir.

Sovyet döneminin genel Türklük kavramının dışında ayrı ayrı uluslar meydana getirme politikasında öne çıkan ortak edebî ürünlerle edebî şahsiyetlerin ayrı ayrı boylara mal edilmesi çabaları, günümüzde de Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin yöneticileri tarafından bağımsızlığı koruma ve farklı olma bilincini geliştirme adına ısrarla sürdürülmektedir. Ali Şir Nevaî'nin bir “Türk şairi” olarak tanımlanmasına karşı tepki gösteren ve Nevaî'nin bir “Özbek şairi” olduğunu iddia eden Özbek anlayışın³⁶, Sovyet dönemine hakim olan anlayıştan hiçbir farkı yoktur.³⁷ Ayrıca, Orta Asya Türklerince “Türkçe” kavramından sadece Türkiye Türklerinin konuştukları lehçenin anlaşılması³⁸, diğer toplumların şivelerinin “Özbek Türkçesi”, “Kazak Türkçesi”, “Tatar Türkçesi” şeklinde adlandırılmasına karşı çıkılması da, ortak Türk kimliğinin yeni-

den inşası ya da tanımı sürecinde, yeterince yol kat edilmediğini göstermektedir. Sıradan bir Özbek ya da Kazak Türkünden beklemek mümkün değilse bile, vaktiyle İstanbul'da şekillenen ve Türklüğü bir bütün halinde kavrayan Türklük bilimi anlayışının adı geçen bölgelerdeki bilim adamları ve aydınları tarafından, tıpkı doksanlı yılların başında olduğu gibi, benimsenmesini beklemek kanaatimizce, Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin yöneticilerinin zaman zaman dillendirdikleri Türkiye'nin bölgede "hegemon" güç olma arzusuyla bir bağlantısı bulunmamaktadır.

Türklerin ortak bir yazı dili ve alfabe etrafında birleştirilmesi, Çarlık ve Sovyet Rusyası dönemlerinde öne çıkan ve çoğu ortadan kaldırılan Türk aydınları içinde, hayati bir sorunu oluşturmuştur. Yazık ki, Orta Asya'nın çiçeği burnunda cumhuriyetlerinin yöneticileriyle aydınları, ceditçilerle onların uzantısı olan ve Stalin döneminde katledilen aydınların, Türk dünyasının geleceğine yönelik sarf ettikleri son derece önemli görüşlerinden yararlanmaya bir türlü yanaşmamaktadırlar.³⁹

Sovyetler Birliği döneminde, Türk topluluklarının ortak tarihî geçmişten koparılımları adına "Türkistanlı" kimliğini reddeden ve daha çok Rus işgaliyle başlayan bir tarihî yaklaşım sergilenmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni cumhuriyetlerin yöneticilerinin ulusal kimlikleri yeniden şekillendirme çabaları içerisinde, tarih bilinci de önemli bir yer tutmaktadır. Fakat, tarih bilincini oluşturmada izlenen yöntem, Sovyet döneminde izlenen yöntemden pek de farklı değildir.⁴⁰ Roy, Sovyet dönemi yöntem ile Sovyet sonrası yöntem arasındaki paralelliği, Özbekistan örneğinden yola çıkarak şu şekilde tespit etmektedir:

“Tarih yeniden yazılırken, Sovyetler’in yaptığı dönemlendirme ve kullandığı kavramlar aynen kabul edilmiştir. Yeniden yazılan bu tarihin iki ağırlık noktası vardır: Moskova’ya karşı, 1937 sonrası aparatçiklerinin ulusal kimliğin şampiyonları olarak değerlendirilmesi ve modern tarih dönemi öncesinde yer alan efsanevi bir geçmişin araştırılması. Özbekistan’da Sovyet propagandasının iyi tanınan iki kişiliği olan Raşidov ve Timurlenk’e değer verilir, ama Sovyet döneminde olduğu gibi, Cedidler ve Şeybaniler gözardı edilir.”⁴¹

Türkmenistan’da, Türkiye’de de göklere çıkarılan “Ruhname” yazarı Saparmurat Niyazov (Türkmenbaşı)’un başını çektiği “Türkmencilik” hareketi, tarihe ve geleceğe sadece Oğuz ve Türkmen olma bilinci çerçevesinde yaklaşmakta, Türkmen olmayı ayrı bir ulus olmak gibi değerlendirmektedir. Onun içindir ki, yer yüzünde yaşayan Türkmenlerden söz edilirken, Türkiye’de yaşayan Türkmenler üzerinde de durulmakta, dünya Türkmenlerinin Türkmenistan bünyesinde bir araya getirilmesi amaçlanmaktadır. Dünya Türkmenlerinin liderliğine soyuna, boyculuk ya da kavimcilik yerine genel bir Türklük düşüncesini ön plana çıkaran ve Mustafa Kemal Atatürk’ün çok kötü bir taklitçisi olan Niyazov, “Türkmencilik” fikri doğrultusunda Türkiye’den de destek bulmakta, kendisine övgüler düzülmektedir.⁴²

Sovyetler Birliği’nin dağılması sonrasında ortaya çıkan geçici belirsizlik bir şekilde atlatıldıktan ve Kafkasya ile Orta Asya’da ortaya çıkan her bir Türk cumhuriyeti, kendi istikametini “bağımsız” kalma ve diğerlerinden “farklı” olma isteği doğrultusunda, bölgeye ilgi duyan büyük güçler arasında denge gözeterek çizmeye çalışırken, Sovyet sonrası boşalan geniş coğrafyanın bütün karşı yapılanma ve önleme girişim-

lerine rağmen, bir gün, bir şekilde, Amerika ve İngiltere tarafından yeniden dizayn edileceği korku ya da endişesini yaşıyagelmıştır. Eski “efendi” Rusya ile “yeni efendi adayı” Çin faktörünü daima dikkate almak zorunda kalan, etnik ve dinsel çatışma tehdidini iliklerinde hisseden bölgenin çiçeği burnunda cumhuriyetleri, 11 Eylül 2001 saldırısı sonrasında ABD’nin, yanına İngiltere’yi de alarak askeri anlamda harekete geçmesiyle birlikte kendilerini doğrudan etkileyebilecek yeni bir yapılanmanın eşiğinde bulunduklarını anlamışlardır. Kanaatimizce, bunu en iyi anlayan ülke de bölgesel liderliğe oynayan ve Rusya ile ciddi problemler yaşayan Özbekistan olmuştur. Özbekistan’ın ABD ile yakın ilişkilere girerek bölge devletlerine karşı tutunabilmeyi amaçladığı ve bu doğrultuda politikalar geliştirdiği bilinen bir konudur. Nitekim ABD’nin İngiltere ile birlikte Afganistan’a yönelik operasyonunda, Orta Asya ülkeleri arasında en açık bir şekilde destek veren ülke de, Özbekistan’dır.

Şurası bir gerçektir ki, Kafkasya ve Orta Asya’nın Sovyet sonrası cumhuriyetleri, Afganistan ve Irak’a yönelik saldırılar sırasında durdurulamayan ABD’nin, Orta Doğu’yu yeniden yapılandırdıktan sonra, Kafkasya ve Orta Asya’ya her anlamda yöneleceğinin farkına varmışlardır ve Soğuk Savaş sonrası döneme ilişkin uluslararası sistemi, başka bir emperyalist gücün, küresel çıkarlarına uygun olarak yeniden şekillendirebileceği ihtimalini, artık çok daha ciddiye alır duruma gelmişlerdir. Bu ihtimal de, Sovyet sonrasında, “bağımsızlık”, “farklı kalma” ve “dengeleme” kavramları çerçevesinde yeniden yapılanmaya çalışan Kafkasya ve Orta Asya’nın, Amerikan değerleri doğrultusunda, yeni bir yapılanma sürecine girebileceğini akla getirmektedir. Bu durum da, Kafkasya ve Orta Asya’da yaşanan etnikleşme ve uluslaşma sürecini doğ-

rudan etkileyecektir. Nitekim, Irak'tan sonra İran'ı bekleyen muhtemel ABD dayatmalı yapılanma, adı geçen bölgeleri de nasıl bir geleceğin beklediği konusunda ciddi ip uçları verecektir.

11 Eylül 2001 Sonrası “Tek Dünya Devleti Egemenliği” Girişimleri ve Bu Durumun Türk Devletlerine Etkile-ri

Amerikan Dışişleri eski Bakan Yardımcısı Strobe Talbott'un, 1990'ların sonunda sarf ettiği “Gelecek yüzyılda ulusların modası geçecek, tüm devletler bir tek dünya devletin egemenliği altına girecek, ulusal egemenlik diye bir şey kalmayacak”⁴³ cümlesi ya da Arthur Schlesinger'in 1995'te *Foreing Affairs* dergisinde yayımlanan “Yeni Dünya Düzeni'ni, tek dünya devletini, propaganda yaparak, para harcayarak, kan dökerek kuracağız”⁴⁴ cümlesinden de anlaşılacağı üzere, kendilerini “küreselleşmeci” ya da “demokratik emperyalist” diye nitelendiren ve tek dünya devleti egemenliği peşinde koşan güçler, ulusal kimliklerin, ulusal devletlerin olmadığı ve oluşum sırasında etnik ve dinsel çatışmaların yoğun bir şekilde yaşanacağı bir dünya düzeni arzulamaktadırlar. Bu güçler, bu niyetlerinde kararlı olduklarını da, 11 Eylül 2001'de yaşanan ve İkiz Kulelere karşı gerçekleştirilen saldırıların ardından, Orta Doğu'ya yönelik düzenlenen askeri operasyonlarla göstermişlerdir. Dikkat çekicidir ki, ABD kaynaklı küreselleşme dayatmaları ile Sovyetler Birliği döneminde izlenen “Sovyetleştirme” politikasının yöntemleri ve amaçları arasında bariz paralellikler vardır. Her ikisinde de ulusal egemenlik yoktur ve tek dünya devleti egemenliği yer

almaktadır. Uluslar, oluşması arzulanan tek dünya devletinin dilini, kültürünü, yaşam tarzını, üretim ve tüketim yöntemlerini, vs. benimseyecek, tek bir potada eritilerek “sonsuz huzur”, “sonsuz barış” ve “sonsuz eşitliğe” ulaşacaklardır.

İşte bu noktada, ABD’nin Orta Doğu, Orta Asya ve özelde Türkiye’ye yönelik her anlamdaki girişimlerinin Türkler açısından muhtemel sonuçları üzerinde çok daha fazla kafa yormak gerekmektedir. Tek dünya devleti egemenliği savunucuları, kimi ulusları askeri ve ekonomik yaptırımlarla zorlayarak, kimilerini de hızlı bir siyasi, ekonomik ve sosyal tabanlı “reform” sürecinden geçirerek, küresel sisteme entegre etmeye, söz dinler hale getirmeye çalışmaktadır. Bu girişimler, görünürde birbiriyle çelişen iki sonucu doğurmaktadır. Bunlardan ilki, ulusal kurtuluş mücadelelerini vererek uluslaşan ve ulusal devletlere sahip olan toplulukların, “baskıcı” ve “antidemokratik” topluluklar damgasını yiyerek, ulusal karakterlerini ve ulusal devlet yapılarını yitirmeleridir. İkincisi ise, ilkinin aksine, uluslaşmamış toplulukların bünyelerinde barındıkları uluslara ve ulus devletlere baş kaldırarak, “ulus”laşmaları ve “ulusal devlet”lere sahip olmalarıdır. Dünya, yukarıda da ifade edildiği üzere, bir yandan ulus-devletlerin sonunu yaşarken, diğer yandan da yeni yeni ulusların ve ulusal devletlerin ortaya çıkarılmasına şahit olmaktadır.

Nitekim, ABD ve İngiltere tarafından gerçekleştirilen Irak saldırısı, Kuzey Irak’ta yaşayan Kürt gruplarının devletleşmesi sürecini hızlandırırken, aynı bölgede yaşayan ve 20. yüzyılı Arap ve Kürt zulmü altında tamamlayan Türkmenler için benzer cümleyi sarf etmek mümkün değildir. Yaşananlar ve yaşanması muhtemel gelişmeler, Türkmenlerin, uluslararası çıkar çatışmalarının kurbanı olmaları riskini, her geçen gün artırmaktadır. ABD, bölgede Kürt kartını oynamaya ve

Türkiye bölgede etkisiz kalmaya devam ettiği sürece, Türkmenleri, yoğun bir Kürtleşme süreci bekleyecektir.

Irak'tan sonra sıranın kendisine geldiğini anlayan ve bu yönde önlemler almaya çalışan İran, hem içeriden, hem dışarıdan, yoğun bir baskı ve kuşatma altındadır. Özellikle de bünyesinde barındırdığı 30 milyon civarındaki Türk varlığı, İran'ın işini zorlaştırırken, ABD ve İngiltere'nin işini görelide olsa kolaylaştırmaktadır. Geçmişten beri izlenen politikalarından rahatsız olan İran'daki Türk varlığı, İran'ın "reform" sürecine sokulabilmesi adına, Amerika ve İngiltere tarafından en temel araçlardan birisi olarak görülmektedir. ABD, öbür taraftan Kafkasya'yı yeniden yapılandırmaya ve bu doğrultuda başta Azerbaycan olmak üzere, devlet yönetimlerinde değişiklikler yapmaya çalışmaktadır. Azerbaycan'da kendi çıkarlarına ters düşmeyecek ve İran sınırları içinde bulunan Güney Azerbaycan'la birleşme ideali taşıyan kadrolar üzerine oynayan ABD, tıpkı 1990'ların başında yaptığı gibi, "Birleşik Azerbaycan" düşüncesinin "kontrollü" bir şekilde gelişmesine göz yumacaktır.

Fakat, Kafkasya'yı sadece Azeri Türklerinden ibaret görmeyen ABD, "Birleşik Azerbaycan" düşüncesinin Ermenistan gibi devletlere, kendisinin bölgesel çıkarlarına ve bölgenin hassas dengelerine zarar vermesine asla izin vermeyecektir. Sözün kısası, ABD, İran'ın hizaya getirilebilmesi ve Kafkasya'da "istikrar"ın hakim kılınabilmesi adına Batı'nın desteğini arayan milliyetçi akımları kontrollü bir şekilde destekleyecektir. Bu da, Kafkasya ve İran'da Azeri Türkleri açısından belli bir rahatlamaya yol açabilecektir. Fakat, Türk topluluklarına bakış açısı, Sovyet Rusya'nın bakış açısından pek de farklı olmayan ABD, Kuzey ve Güney Azerbaycan konusunu "Azeri" kimliği çerçevesinde ele almaya çalışacak-

tır ve bu da merhum Elçibey'in iktidarı sonrasında izlenen politikaların devamı anlamına gelecektir.

Güney Azerbaycan'daki bazı Azeri milliyetçilerinin İran ve Doğu Anadolu bölgesini kapsayan coğrafyada kurulmuş tarihi Türk devletlerini gündeme getirerek "Birleşik Azerbaycan" sınırlarının Kars, Iğdır gibi bölgeleri de kapsaması gerektiğini zaman zaman dillendirdiği gerçeği düşünüldüğü takdirde, "Azericilik" düşüncesinin neye hizmet edebileceği konusunda ciddi endişelerin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Özellikle de tek dünya devleti egemenliği dayatmaları, etnik ve dinsel çatışmaları körükleyecektir.

Yukarıda, Sovyet sonrası Orta Asya'da izlenen kültür ve kimlik politikaları daha çok Özbekistan, Azerbaycan ve Türkmenistan bağlamında ele alınmaya çalışılmıştır. Özbekistan, Orta Asya'nın şekillenmesi bakımından çok önemli bir yer işgal etmektedir ve bu nedenle de onun izlediği ve izleyeceği politikalar üzerinde özellikle durmak gerekmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, doksanlı yılların başında Özbekistan'da gelişen Türkçü akım, yönetim tarafından devre dışı bırakılmış, farklı ve bağımsız olmak adına Sovyet döneminde izlenen kimlik ve kültür politikaları büyük oranda sürdürülmüştür. ABD'nin bugün için Orta Asya'daki en sağlam müttefiki görünümünde olan Özbekistan yönetimi, geleceğini ve politikalarının devamlılığını ABD ile geliştireceği ilişkilerde görmektedir. Kanaatimizce ilişkilerin geliştirilmesi, Özbekistan'ın Kuzey Afganistan üzerinde söz sahibi olmasını da sağlayacaktır. Eğer, Özbekistan'daki bugünkü yönetim iktidarda kalır ve ABD ile ilişkiler daha da sağlamlaştırılırsa, Özbekistan'ın Sovyetlerden devralıp yeni şartlara göre uyarlayıp sürdürdüğü kültür ve kimlik politikaları da bazı yeni düzenlemelerin dışında, daha "demokratik" bir çizgide devam edecektir.

ABD'nin Türk topluluklarını kültür ve kimlik bağlamında değerlendirme ve tanımlama kriterleri, Özbekistan yönetiminin izlediği kültür ve kimlik politikaları için ciddi bir sorun oluşturmayacaktır. İsrail ile de sıkı ilişkiler içerisinde bulunan Özbekistan'da Batı karşıtı kesimlerin güçlenmesi ve iktidara yürümesi ihtimali, hem Özbekistan'ı, hem de Batılı ülkelerle bölge ülkelerini rahatsız edecektir ve bundan dolayı da Özbekistan'ın izlediği laiklik çizgisi güçlendirilerek sürdürülecektir. Henüz Afganistan ve Irak'ta durumunu netleştiremeyen ve özellikle de Afganistan konusunda Özbekistan'ı bütünüyle yanına çekmek isteyecek ABD'nin mevcut laik ve antidemokratik yönetimi, Orta Asya'daki konumunu netleştirene kadar desteklemek ve korumak zorunda kalacaktır. Özbekistan'da sağlanacak ve sürdürülecek bir "istikrar", ABD ile bölgenin diğer büyük güçleri açısından artı hanesine yazılacak bir gelişme olarak not edilecektir. Bu noktada İslam Kerimov ve politikalarının bir süre de vaz geçilemez olduğu ortaya çıkmaktadır.

Geleceğini ve politikalarını "tek adam" kültü üzerine bina etmeye çalışan ve bölgenin İsviçre'si olmayı amaçlayan Türkmenistan'da kültür ve kimlik politikalarının bütünüyle "Türkmencilik" esasına göre geliştirildiğini yukarıda da ifade etmiştik. Bünyesinde kendisini ileride sıkıntıya sokacak farklı etnik grupları barındırmayan Türkmenistan da, ABD'nin Orta Doğu ve Orta Asya'ya yönelik girişimlerinden bir şekilde etkilenecektir. ABD politikalarını açık bir şekilde destekleyen Özbekistan'la Niyazov'a yönelik suikast girişimi nedeniyle geçtiğimiz aylarda ciddi sorunlar yaşayan Türkmenistan, bütün "daimi tarafsızlık" politikalarına ve sahip olduğu zengin yeraltı kaynaklarına rağmen, güçlü bir ekonomi ve orduya sahip olmadığı için, Rusya ile ilişkilerini dengeli bir şekil-

de yürütmek durumunda kalmıştır. Geçtiğimiz aylarda gerçekleştirilen Niyazov'a yönelik suikast girişimini Özbekistan kaynaklı bir girişim olarak nitelendiren Türkmenistan, Özbekistan'ı bölgenin potansiyel hegemon gücü olarak nitelendirmekte ve bu noktada Rusya ile ilişkileri sıcak tutmayı yeğlemektedir. Fakat, bölgenin yoğun bir şekilde ABD etkisine girmesi durumunda Türkmenistan, Özbekistan ve Rusya ile olan ilişkilerini, "daimi tarafsızlık" politikasını ve "tek adam" ilkesini yeniden gözden geçirmek durumunda kalacaktır. Kanaatimizce değişmeyecek olan yegane şey de "Türkmenbaşı" tarafından sürdürülen katıksız Türkmencilik politikası olacaktır. Bu da, Sovyet döneminde dayatılan, bağımsızlıkla birlikte gönüllü bir şekilde benimsenen kültür ve kimlik politikalarının devam edeceği anlamına gelecektir.

Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde, yani, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da zaman zaman kabileler arası iktidar çekişmeleri yaşanmaktadır. İzlenen politikaların genellikle belli bir kabile zeminine yaslanarak şekillendirilmesi ve sürdürülmesi, gerçek anlamda bir uluslaşma sürecini olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Bu kabileler arası iktidar çekişmeleri, Orta Asya'nın ABD değerlerine göre yeniden yapılandırılması sürecinde de devam edecek ve ABD'nin elinde tutmak isteyeceği bir kart konumuna gelecektir.

Sonuç

Rusların 1552'de Kazan'ın işgaliyle hızlandırdıkları Türk yurtlarını işgal etme süreci; ekonomik, askeri, siyasi ve dini temellere dayalı sömürgeciliğin İngiliz sömürgeciliğiyle birlikte en kayda değer örneklerindendir. Rus emperyalizmi, Çar-

lık Rusyası döneminde işgal ettiği bölgelerde “Ruslaştırma” ve “Hristiyanlaştırma”yı amaçlarken, Sovyet döneminde “işçi kültürü” temelli “Sovyet insanı”nı yaratmayı hedefleyen Rus emperyalizmi, her iki dönemde de Rus misyonerliğinin babası İlminskiy ve ardıllarının Rus olmayan toplulukları Ruslaştırmayı amaçlayan programlarını benimsemiş ve sonuna kadar da uygulamıştır. Sovyet dönemi, İlminskiy’in programını “Hristiyanlaştırma” dışında olduğu gibi kabul ederek daha da geliştirmiş ve geliştirilen bu program Stalin döneminin yeni uluslar yaratma projesinin en temel dayanağı olmuştur.

1990’da Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla ortaya çıkan Azerbaycan ve Orta Asya Türk cumhuriyetleri (Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan), Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği dönemlerinde izlenen Türkistan Türkölüğünden yeni uluslar (Kazak, Kırgız, Özbek, vs.) yaratma projesinin son bulacağına dair beklentilerin doğmasına neden olmuş; fakat, zamanla bu beklentiler yerini hayal kırıklığına bırakmıştır. Orta Asya’nın “bağımsız” cumhuriyetlerinin eski politbüro mensubu liderleri, İlminskiy ve ardıllarınca hazırlanan ve Moskova tarafından dayatılan kimlik politikalarını diğerlerinden “farklı” ve “bağımsız” bir “ulus” olmanın en temel araçlarından kabul etmişler ve ortak Türk kimliğini yeniden inşa etme beklentilerinin yerini, daha bir Türkmen, Özbek, Kazak, vs. olma girişimleri almıştır.

Başlangıçta ortak Türk kimliğini yeniden inşa etmek gibi bir iddiaya sahip olan Türkiye merkezli Türklük bilimi de zamanla bu özelliğini kaybetmiş, özellikle de Türkiye’nin sistemli bir şekilde Avrasya’dan soyutlanması nedeniyle bu iddiasından neredeyse tamamen vazgeçmiş ve Orta Asyalı soydaşların diğerlerinden “farklı” ve “bağımsız” birer “ulus” olma girişimlerini kabullenir duruma gelmiştir. Siyasi, askeri,

ekonomik temellerden yoksun olan ortak Türk kimliğini yeniden inşa etme girişimleri, Orta Asya'ya Rus nüfuzunun ardından Batı, özellikle de ABD nüfuzunun yerleşmeye başlamasıyla neredeyse bir daha indirilmemek üzere rafa kaldırılmış durumdadır.

ABD, gerçekten de, yanına İngiltere ve İsrail'i alarak, Çin ve Rusya faktörlerini devre dışı bırakıp, ya da onlarla uzlaşarak, Kafkasya ve Orta Asya'yı Amerikan ve İngiliz değerlerine göre yeniden şekillendirebilirse, Kafkasya ve Orta Asya adına olumlu ya da olumsuz ciddi değişiklikler yaşanacaktır. Fakat, izlenebildiği kadarıyla değişmeyeceklerin başında da Çarlık Rusyası döneminden beri bölgede sürdürülen kimlik ve kültür politikaları gelecektir. Elbette, yüzyıllardır izlenen kültür ve kimlik politikaları, Amerikan değerleri çerçevesinde yeniden yorumlanacak, potansiyel hegemon ABD'nin "küresel" dili, "küresel" tüketim ve yaşam tarzı çerçevesinde yeni bir renge büründürülecektir; fakat, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, bu yorumlamada ortak Türk yazı dili, ortak tarih bilinci gibi unsurlara yer olmayacaktır.

NOTLAR

- 1 Amerikan politikalarına muhalefet eden "otoriter-totaliter" yönetimler altındaki ülkelere zorla demokrasi götürülmesi gerektiğini savunan ve "**demokratik emperyalizm**" olarak adlandırılan akımının önde gelen ismi olan ABD Savunma Bakanı Yardımcısı Paul Wolfowitz; "**önleyici vuruş**" ve "**sürekli müdahale**"ye dayanan şimdiki Amerikan savunma ve dış politikasının da mimarı olarak kabul edilmektedir.
- 2 Çarlık Rusyası'nın Türk ülkelerini işgal ederken nasıl bir psikoloji içerisinde olduğunu göstermesi bakımından kendisini "Avrupalı bir medenî" olarak tanımlayan ve Ruslar vasıtasıyla Gü-

ney Sibirya'ya medeniyet götürüldüğü görüşünde olan Alman kökenli meşhur Türklük bilimci W. Radloff'un Güney Sibirya'da yürütülen Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma girişimleri hakkında yazdığı şu satırlar son derece önemlidir: "Ezilenleri korumak, hakikaten hükümetin vazifesidir, fakat bu koruma katiyen durumu değiştiremez. Yerli, mevcudiyet için yapılan mücadeleye dayanamadığından mahvolmaktadır, zaten mahvolması iyidir de, çünkü memleketin [Güney Sibirya, Altay bölgesi] zenginliğini ancak yerine geçenler ortaya koyabilecektir. Bu suretle dağınık ve verimsiz bir şekilde kendi içine çekilmiş bir vaziyette yaşayan Tatar halkının [Güney Sibirya Türkleri] yerine, kalabalık bir halde daha iyi bir istikbale doğru yürüyen, ilerleyen ve yayılma kudretine malik Rus halkı kaim olacaktır" (W. Radloff, **Sibirya'dan** (çev. Ahmet Temir), Cilt 2, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 133).

- 3 N. P. Drenkova, **Şorskiy Folklor**, Moskva-Leningrad: 1940, s. VII-VIII.
- 4 1552'de Kazan'ın işgaliyle birlikte Çarlık Rusyası'nın yoğun Hristiyanlaştırma girişimlerine maruz kalan ve bu süre zarfında siyasî, ekonomik ve dinî anlamda güçlenen Tatar Türklerinin ekonomik gelişimi, Türkistan Türkleri üzerindeki ticarî, dinî nüfuzu ve Tatar burjuvazisinin ortaya çıkışı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Serge A. Zenkovsky, **Rusya'da Türkçülük ve İslam** (çev. Ali Nejat Ongun), Ankara: Günce Yayıncılık, 2000, s. 10-20.)
- 5 Roy, s. 63 – 64.
- 6 Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, s. 164-170; Olivier Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi** (çev. Mehmet Morali), İstanbul: Metis Yayınları, 2000, s. 92-95; Zenkovsky, **Rusya'da Türkçülük ve İslam**, s. 25-26; Mekemtas Mirzahmetov, **Kazak Kalay Oristandırıldı**, Almatı: 1993, s. 43-47.

- 7 İlminskiy, bu düşüncesini ilk defa 1869 yılında Eğitim Bakanlığı'na yazdığı bir mektubunda dile getirmiştir: "...Altınsarin... Kazaklar arasına kendisi mektepler açsa, Rus alfabesini bu okullarda kullansa, bunu Rusya'nın temsilcileri istiyor dedirtmeden kendisi açsa... Bunu, halka Rus ileri gelenlerinin talebi diye düşündürtmeden yürütse..." (Mırzahmetov, **Kazak Kallay Orıstandırıldı**, s. 43).
- 8 Olivier Roy, toprak ve dil esasına dayanan yeni etnikleştirme siyaseti doğrultusunda Rusların Müslüman aydınlardan ne şekilde yararlanmaya çalıştıkları hakkında şunları yazmaktadır: "...Rus yetkililerin tek kozu Kadimciler değildi; müslüman entelektüeller arasında çok daha azınlıkta olan başka bir eğilimi de gizlice desteklemişlerdi: modern anlamıyla "milliyetçiler", yani kimliğin temeli olarak dil ve toprağı gören kesim. Çar yönetiminin etnik milliyetçiliğı desteklemesi ilginç gelebilir. Amaç kuşkusuz bağımsızlığı desteklemek değil, en önemli tehdit gibi görünen Panislamizm ile Pantürkizm'in sentezini baltalamaktı, çünkü bu sentez bir dış tehlikeye, yani Osmanlı İmparatorluğu'na eklemeleniyordu. Halbuki etnik bir kimliğin gelişmesi ancak imparatorluk çerçevesinde olabilirdi. Bu tavır Stalin'in analizine de aynen uyuyordu. (...) Etnik özgünlük (Tatarlar için Tatarlık) Türklüğün karşısına çıkarılmaktadır. Dolayısıyla diğer Türk dilleriyle yakınlaşma kaygısı olmadan, halkın diline dayalı modern bir yazılı dil geliştirilmeye çalışılır. Reformcular bu yolda, tamamen farklı nedenlerden dolayı çeşitli müslüman grupların "etnikleştirilmesi" için çalışan Rus bilim adamlarının çalışmalarından yararlanmakla kalmadılar, hükümetin eğitim sistemi içinde çeşitli görevler alarak resmi destek de gördüler. Tatar Kayyum Nasırı (1825-1902) Kazan'da konuşulan dile dayanan yerli bir Tatarca öğretimi için çaba sarfetti; Rus yetkililer tarafından Kazan'daki Ortodoks ilahiyat okulunda Tatarca hocalığına getirildi; kentin (Rus) arkeoloji derneğinin üyesi oldu ve "Zaman Kalenderi" adlı Yeni Tatarca bir gazete çıkardı. Sonrasında okulu kapatıldı ve gözden düştü. (...) Nasırı, Alın-

sari ve Koçarlı muğlak bir konumdaydılar: Dindaşlarının birçoğu tarafından Rus yanlısı olarak görülüyorlardı, Rus yetkililer de onları destekliyor ve değer veriyordu. Ama bu kimseler kendilerini Ruslaştırmanın aracıları olarak değil gelenekselciler tarafından ihanete uğramış ve gözardı edilmiş özgünlüğün, Rus modernleşme modeliyle bir uzlaşmanın peşinde koşan araştırmacılar olarak görüyorlardı. Ruslar'dan alınan destek taktik bir şeydi ve 1876'da Nasırı'nın başına geldiği gibi kaybedebilirlerdi. Bu denge oyunu Sovyet döneminde de sürecekti (Bir ulusal haklar savunucusu İslam'a saldırmak için kullanıldıktan sonra milliyetçilikle suçlanacak, ya da bir sol sapmayı ihbar eden kişi daha sonra kolaylıkla sağ sapmayla suçlanabilecekti) (Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 75-76).

- 9 Verbitskiy'in çalışmalarının bir örneği için bk. (V. İ. Verbitskiy, **Altayskie İnorodtsı**, Moskva: 1903)
- 10 Ostrovmov'un Sartlar ve Sart dili doğrultusundaki çabalarıyla Rusların çeşitli Türk gruplarını farklı etnik gruplar haline getirme çabaları için bk. Hayit, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, s. 168-170; Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 48-49; Mirzahmetov, **Kazak Kalay Oristandırıldı**, s. 47-49.
- 11 İlminskiy, devrin Kutsal Sinodu'nun baş savcısı Konstantin P. Pobedonoszev'a yazdığı mektuplarından birisinde, İslam temeline progresif fikirli, reformcu, ileri görüşlü, kurnaz politikalar uygulayan, çekinilmesi gereken birisi olarak tanımladığı Gaspıralı için şunları yazmaktadır: "Gaspıralı ve kumpanyası, Tatarlara Avrupalı bir eğitim getirme gayreti içindedir. Kompetan kişilerin kanaatine "Tercüman" yayımlanmaya başladığı 8 yıldan bu yana, istikametini ve gayesini yeterince açığa vurmuştur. Kırım ve Kafkaslar'dan itibaren Orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir bölgeye yayılmış Rus İmparatorluğu'nun uyruk-lusu milyonlarca Müslüman Türki halklarını medeniyet ve ilerleme yolunda, grameri ve lisanı gelişmiş ve Batılı basından ödünç alınan terminoloji ile zenginleştirilmiş, İstanbul halkının

kullandığı Osmanlı Türkçesi'nde birleştirmeyi hedeflemektedir. Tercüman iki dilde yayımlanmaktadır. Rusça ve Tatarca. Bir bölümü tamamen Rus dilinde, diğeri Tatarca. Aralarında bir fark olduğunu sanmıyorum. Rusça'ya yapılmış tercümeler ilginç ve güven vericidir. Sansürümüz ise, Batı'nın Demokrasi ve Liberalizm ideallerini benimsediği cihetle basına vefasızlık etmez, edemez. Plan temelli ve ustalıklı kurulmuştur, değil mi? Duyduğuma göre Kazan'da Avrupa içerikli, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış kitap ve dersliklerin, gazetelerin sayısı yıldan yıla çoğalmaktadır. Tatar entellektüelleri Rasyonalizm ve Liberalizm kisvesi altında bir kültür merkezi oluşturmaya gayret etmekte ve Rusların gözlerini işte böyle boyamaktadırlar" (Safiye İmre, "Çarlık Rusyası'nda Misyonerlik Faaliyetleri-Nikola İ. İlminski'nin Devrin Kutsal Sinodu'nun Başsavcısı Konstantin P. Pobedonoszev'a Mektupları", *Kırım*, Sayı 26, 1999, s. 33-36).

- 12 Zenkovskiy, **Rusya'da Türkçülük ve İslam**, s. 28-29.
- 13 1905 ile 1917 tarihleri arasındaki Türk hareketlenmeleri için bk. Hayit, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, s. 199-212; Zenkovsky, **Rusya'da Türkçülük ve İslam**, s. 52-117; A. Bennigsen ve C. L. Quelquejay, **Sultan Galiyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası** (çev. Erden Akbulut-T. Ahmet Şensılay), İstanbul: Sosyalist Yayınlar, 1995, s. 17-76; Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 69-80.
- 14 Hayit, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, s. 34.
- 15 Rus Sosyal Demokratları, Anayasal Demokratlar (Kadetler) ve Sosyal Devrimciler tarafından 12 Mart 1917'de (eski stile göre: 27 Şubat) başlatılan ihtilal, 300 yıllık "Romanov Hanedanlığının" sonunu hazırladı. Bu devrilmeyi, başta Türkistanlılar olmak üzere, ezilen milletler büyük bir sevinçle karşıladılar. Ne var ki, Şubat İhtilali, Türkistan'ın beklediklerini getirmedi ve getirmezdi de. Sosyal Demokratlar Hükümeti'nin daha ilk ta-

mimi; “Bütün memurlar ve askerler, bulundukları yerde kalacaklar”, şeklindeydi. Bu tamim, Çarlık Rusyası ordusuna ve memurlarına, Türkistan’daki eski vazifelerini sürdürmeleri hususunda kanunî bir mesnet hazırladı (Hayit, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, s. 213).

- 16 Devrimin ilk yıllarında yaşanan iç kargaşa ve çatışmalar için bk. Stéphane Courtois-vd., **Komünizmin Kara Kitabı** (çev. Bülent Tanatar-vd.), İstanbul: Doğan Kitap, 2000, s. 597-598.
- 17 Mirzahmetov, Bolşevik Devrimi sırasında umutlanan ve harekete geçen Türk topluluklarını Çarlık yönetiminde daha beter bir şekilde ezen Stalin dönemi politikalarını şu şekilde sıralamaktadır: 1. Ruslaştırma, 2. Arap harflerinin kullanımına son vererek Rus harflerini kullanıma sokma, 3. Rus kökenli kitleleri Türk kökenli halkların yaşadığı bölgelere göç ettirme, 4. Kırım’ı Kırım Tatarlarından arındırma, 5. Kafkasları Müslümanlardan arındırma, 6. Orta Asya ile Kazakistan’ı ham madde merkezi haline getirme, 7. Rus kökenli çocuklarla sömürge halkların çocuklarının bir arada okudukları okulların sayısını arttırma, 8. Rus dilini resmî dile çevrilemese de halk dili haline getirme, 9. Küçük toplulukları asimile ederek ortadan kaldırma, 10. Bütün halkları bir halka, yani Ruslaşmış Sovyet halkına dönüştürme, vs. (Mirzahmetov, **Kazak Kalay Orıstandırıldı**, s. 107-108).
- 18 Sovyet yönetimine karşı başlatılan Türkistan merkezli büyük isyanın anatomisi için bk. Hayit, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, s. 275-305; Baymirza Hayit, **Basmacılar (Türkistan Millî Mücadele Tarihi 1917-1943)**, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- 19 Sovyet döneminde Türk aydınlarıyla siyasileri üzerinde uygulanan sindirme, ortadan kaldırma politikaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ziya Bünyadov, **Gırmızı Terror**, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, 1993; Bennigsen ve Quelquejay, **Sultan Galiyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası**, 1995;

- Alexandre A. Benningsen-S. Enders Wimbush, **Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm** (çev. Bülent Tanatar), İstanbul: Anahtar Kitaplar, 1995.
- 20 Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 101.
- 21 Hayit, bu örtüşmeyi şu şekilde formülleştirmektedir: Bu yönüyle Sovyet yönetiminin planı, taşıdığı anlam itibarıyla Hristiyan misyoneri İlminskiy'nin planından hiçbir surette farklı değildir. İlminskiy'nin planı muhteva olarak şu formüle dayanıyordu: "Türk dillerine Rus Alfabesi'nin İthalı + Ana dil yoluyla Hristiyanlaştırma=Ruslaştırma". Sovyet Rusların niyeti ise: "Rus Alfabesi+Anadil yoluyla komünistleştirme=Ruslaştırma"dır (Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, s. 356).
- 22 Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 103.
- 23 Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 107.
- 24 Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 118-119; Cöre Hudayberdiyev, "Özbekçede Sesli Uyumunun Yok Edilişi" (akt. Selami Fedakâr), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 5, 433-443.
- 25 Merhum Türklük bilimcisi Reşit Rahmet Arat, günümüz Türk yazı dillerini "Türk şiveleri" adı altında toplamış (Reşid Rahmeti Arat, "Türk Şivelerinin Tasnifi", **Makaleler** (hızl. Osman Fikri Sertkaya), Cilt 1, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987, 69-149) ve bu adlandırma, son dönemlere kadar yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Fakat, son yıllarda bu adlandırma yerine, "Türk lehçeleri" deyimini kullanılmaya başlanmıştır. Burada, Rus ve Batı Türklük bilimi anlayışlarının benimsediği "Türk Dilleri" deyiminin Türkiye'de de bazı bilim çevrelerinde ısrarla kullanılmakta olduğunu da ifade etmemiz gerekmektedir.

- 26 Değerli bilim adamı merhum Ahmet Temir, Rus Türklük biliminin neden “Türk Dilleri” terimini kullanmayı tercih ettiği hakkında şunları yazmaktadır: “Sovyetler devrinde “Tatar” sözünün “Türk” karşılığı olarak kullanılması terkedilerek, bunun yerine her Türk boyunun kendi adını kullanması usulü kabul edilmiş ve siyasî maksatlarla yürütülen bu tatbikat yanında, Sovyet ilmî edebiyat ve neşriyatında bu toplulukların “Türk” camiasından olduğu inkar edilemediğinden, Sovyet Türkoloji ilminde bunların hepsi de bir arada mütalaa edilmekte ancak birbirine çok yakın olduğu için “Türk şiveleri ve lehçeleri” dediğimiz tabirler yerine Sovyet Türkologları, Türk dilleri tabirini kullanmaktadırlar. Bundan başka, Rus ilim edebiyatında, Rus içindeki Türk boylarını Türkiye Türkleri’nden ayrı mütalaa etmek için “Tyurki, Tyurkskiy” (Türkler, Türkçe), Türkiye Türkleri için ise “Turok, Turki, Turetskiy” (Türk, Türkler, Türkçe) tabirleri yaratılmıştır. Son yıllarda batı dünyasında da (bilhassa İngiliz ve Amerikan edebiyatında) buna uyularak Rusya’daki Türkler için “Türkie” (T. peoples, T. languages “Türk halkları, Türk dilleri”), Türkiye Türkçesi için “Turkish” tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu suretle Rusça “Tyurkskiy” ve İngilizce “Turkie” tabirlerinin, 1917’ye kadar Rusya içindeki Türkler için umumî bir ad olma istidadını gösteren “Tatar” tabiri yerine kullanıldığı meydana çıkmaktadır.” (Ahmet Temir, “Orta Asya ve Kıpçak Bozkırlarında Kurulmuş Türk Devletleri”, **Türk Dünyası El Kitabı, 1. c., Coğrafya-Tarih**, 3. b., Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2001, 521).
- 27 1923’den sonra, gizli gruplar aracılığıyla, Müslüman milli komünistleri, yerli kitlelerin Rus-karşıtı bilinçliliklerini arttırmaya çalıştılar. Ruslaştırmaya-ya da hızla Rus kültürü çerçevesini alan “sovyetleştirme”ye karşı gerçek muhalefetleri, dil, edebiyat, kültürel işler ve tarih yorumu dahil, hayatın neredeyse her alanında vardı. 1923’den sonra Sovyet Türki dünyasının dilsel bölünmesine karşı muhalefetleri özellikle şiddetliydi. Önceleri Kazan Tatarcasını Sovyetler Birliği’nin tüm Türki toplulukları-

nın “lingua franca”sı (gerçekte, 1920’lerin başlarındaki yıllarda Kazan Tatarcası bu işlevi gayriresmi olarak görüyordu) olarak ilan eden Müslüman milli komünistleri, 1926’da üç bölge- li dil stratejisine döndüler. Bu planda, Kazan Tatarcası Sovyet- ler Birliği’nin Avrupa kısmının dili olacaktı; Azeri Türkçesi Kaf- kasların dili olacaktı; ve Çağatayca da tüm Orta Asya’da hiz- met görecekti. Aynı zamanda Latin ve daha sonra da Kiril al- fabelerinin devreye sokulmasına karşı çıktılar ve bunun yerine Arap alfabesinin evrensel kullanımının lehinde görüşler öne sürdüler. Tüm savaşları kaybettiler. 1928’den sonra, Sovyet yetkilileri önce Latin alfabesini ve 1939’da da Kiril alfabesini devreye soktu. Hiçbir yerde Arap alfabesi korunamadı. Daha- sı, Sovyet İslam toprakları otuzaltı ayrı millete bölünmüş ve hepsi için de bir edebi dil oluşturulmuş, kimi zaman da icat edilmişti (Benningsen-Wimbush, **Sultan Galiyev ve Sovyet- ler Birliğinde Milli Komünizm**, s. 112-113).

- 28 Roy, Rus yönetimi tarafından gerçekleştirilen alfabe değişikli- ğinin işlevleri arasında, Türk şiveleri arasındaki küçük farklılıkları ortaya çıkarmanın yanı sıra yeni nesillerin daha önceki ya- zı kaynaklardan faydalanmalarını engelleme ve müstemleke halkların kültürleri için “kurucu atalar” tayin etmeyi de say- maktadır: Alfabe değişikliğinin bir başka işlevi daha vardı: Ye- ni nesillerin daha önceki yazılı kaynaklara ulaşmasını önlemek. Reformun Türkiye’de de benzer etkileri olmuştur, ama orada yayıncılar Osmanlıca metinlerin Latin alfabesiyle transkripsiyonunu yapmakta serbesttir; halbuki SSCB’de sansürün her tür- lü basılı metin üzerinde mutlak denetimi yeni nesillerin sadece okumalarına izin verilen metinlere ulaşabilmelerini sağlıyordu (Tacikçe’de Firdevsi ve Sadî’nin eserleri okunabilir, ama geçen yüzyılın İranlı yazarlarınıninkiler okunamazdı). Özellikle, taşrada hala varlığını sürdüren dini kitaplar gizlice edinilebilecek özel bir eğitim olmadan artık okunamıyordu. Böylece transkripsi- yonların reddedilmesi ve serbest bırakılması yoluyla, geçmişte verilmiş eserler arasından yeni ulusal edebiyatların öncüsü ya

da bir parçası olarak kabul edilebilecek olanlar seçilebiliyordu. Her kültüre bir kurucu ata, genellikle bir şair tayin ediliyor, böylece içerik sorunu da azaltılıyordu. Türkmenler için Mah-tum Kulu, Özbekler için Ali Şir Nevai ve Tacikler için de Rude-kî (Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 119-120).

- 29 Sovyet teorisyenleri tarafından genel Türklük kavramının dışında bir Türkmen ulusal kimliğinin ne şekilde oluşturulduğu ve bu bağlamda “Dede Korkut Kitabı”nın nasıl dışlanmaya çalışıldığı konusunu ele alan bir yazı için bk. Melek Erdem, “Türkmenistan’daki Dede Korkut Destanlarının Türkmen Şuurunun Yaratılmasındaki Rolü”, *KÖK Araştırmalar*, Cilt 1, Sayı 2, 149-159.
- 30 Ian O. Lesser ve Graham E. Fuller tarafından hazırlanan **Balkanlar’dan Batı Çin’e Türkiye’nin Yeni Jeopolitik Konumu** (İstanbul, 2000) adlı kitapta yer alan şu satırlar, Türkiye’nin Orta Doğu ve Orta Asya’daki gelişmeler çerçevesinde Batı, özellikle de ABD için önemini ortaya koymaya yetecektir: “Türkiye’nin etrafındaki bölgede çatışmaların muhtemelen uzun bir süre devam edeceği bir gerçektir. Türkiye’nin Batı ile özdeşleşen ve Batı değerleri ile çıkarlarının geniş bir yelpazesini destekleyen bir geçmişe sahip olduğu göz önüne alındığında, Türkiye’nin bu kriz bölgelerinde bir rol oynaması halen arzu edilemez bir durum olmakta mıdır? Türkiye’nin ılımlılığı, sorumluluğu ve uluslar arası düzene, demokrasiye ve serbest piyasaya olan genel bağlılığı, sahip olduğu ve uzun bir süredir kök salan değerli niteliklerdir. Birleşik Devletler Balkanlarda Sırbistan’ın söz sahibi olmasını mı tercih edecektir? Kafkasya’da İran veya Irak mı söz sahibi olacaktır? Orta Asya’da İran mı söz sahibi olacaktır? Nihayetinde Türkiye’nin bu sorunlu bölgelerdeki mevcudiyetinin, Türkiye kendi çıkarlarını gütse dahi, yumuşatıcı bir etki yaratması oldukça mümkündür (Ian O. Lesser ve Graham E. Fuller, **Balkanlar’dan Batı Çin’e Türkiye’nin Yeni Jeopolitik Konumu**, İstanbul: Alfa Ya-

- yınları, 2000, 234).
- 31 İran'ın Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik politikaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. S. Mehmet Erol, "İran'ın Orta Asya Politikası: Deneyimli Aktörün Güvenlik Sorunu ya da Ava Giden Avlanır", *Stratejik Analiz*, Cilt 3, Sayı 28, s. 66-74.
- 32 Kabilecilik ya da boyculuk, sadece Türk topluluklarının ilişkilerini olumsuz bir şekilde etkilememiş, Orta Asya Türk devletlerinin siyasal bütünlüğünü de ciddi anlamda tehdit etmektedir. Kabilecilik ve bölgeciliğin Orta Asya Cumhuriyetlerini tehdit edişini Kırgızistan bağlamında ele alan önemli bir araştırma için bk. Nermin Güler, "Kırgızistan: "Demokrasi Adası"nda Siyasal ve Sosyal Kriz", *Stratejik Analiz*, Cilt 3, Sayı 27, s. 82-85).
- 33 Hazar Üniversitesi (Bakü) öğretim üyesi Nesib Nesibli, 1991'den itibaren (Elçibey ve Aliyev iktidarları dönemi) Azerbaycan'da dil, alfabe, eğitim, millileşme alanlarında yaşanan gelişmeler hakkında şunları yazmaktadır: "Elçibey Hükümeti dekolonizasyon politikası çerçevesinde toplumsal hayatın millileştirilmesi yönünde bazı adımlar atabildi. Mevcut anayasaya uygun olarak, Azerbaycan dilinin devlet organlarında kullanılmasının sağlanması kararlaştırıldı. 22 Aralık 1992'de ise, Milli Meclis, Devlet Dili Hakkında Yasa kabul ederek, onun "Türk Dili" olmasıyla ilgili tarihsel adaletin yerini bulmasını sağladı. Bu yasayla Stalin rejiminin "Türk" anlayışı üzerine koymuş olduğu tabu ortadan kaldırılmış oldu. Aynı zamanda, eğitim sisteminin millileştirilmesine başlandı, yeniden kabul edilen Latin alfabesiyle (Aralık 1991) kısa sürede yeni ders kitapları basıldı, milli okulların statüsü ve popülaritesi arttı. Türk yer adlarının yeniden canlandırılması işi hızlandırıldı. Milli Meclis Ruslaştırılmış soyad eklerinin ("ov", "yev" gibi) değiştirilmesi için basitleştirilmiş kuralları onayladı. (...) Gence ayaklanmasından (Haziran 1993) sonra, iktidara gelen Haydar Aliyev, eski parti nomenklaturasının hakimiyetini yeniden canlandırdı ve Rusya'yı rahatsız etmemek ve eski siyasal elitin desteğini arkasına al-

mak için Elçibey iktidarının dekolonizasyon politikasını bıraktı. Yeni Cumhurbaşkanı “çok milletli Azerbaycan’dan”, “çok milletli Bakü”den bahsetmeye başladı. Bölgecilik yeni siyasal oluşumun şekillendirilmesinde temel ilke halini aldı. 1993 - 1996 yıllarında iktidardaki ikinci kişi olmuş Milli Meclis Başkanı Resul Kuliyeve, milliyetçiliğin gerici bir süreç olduğunu, ülke insanının önemli bir kısmını oluşturan Ermenistan asıllıların siyasal hayatta baskın güç olmasının kaçınılmazlığını savunmaya başladı. Ülkede siyasal iktidarı sağladıktan ve bireysel iktidarını güçlendirdikten sonra Cumhurbaşkanı Aliyev, Elçibey’in kısa süreli iktidarı döneminde elde edilmiş başarılarını ortadan kaldırmaya başladı. Bu açıdan, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin yeni Anayasası’nın kabulü (Kasım 1995) arifesinde milletin ve milli dilin adını hükümetin tartışmaya açması ve onu yönlendirmesi dikkat çekicidir. Yeni Anayasa tasarısının yirmi üçüncü maddesine devlet dilinin “Azerbaycan dili” olmasıyla ilgili paragraf konuldu. Bu maddenin halk oylamasından geçebilmesi için ülkenin kurum ve kuruluşlarında, Bilimler Akademisi’nde tartışmalar yapıldı. Sonuncu tartışma toplantısının başkanlığını Cumhurbaşkanı Aliyev’in kendisi üstlenmişti. Eski bürokratlar ve siyasal elitin önemli bir kısmı (A. Ahundov, V. Aslanov, N. Xezri, Gabil, Ş. Gurbanov, Ç. Abdullayev, F. Maksudov, H. Eliyev, M. Adilov, F. Kasımsade, G. Kazımov, Y. Samedoğlu, Z. Bünyadov, İ. Aliyev, H. Hasanov) “Azerbaycan dili”nin tarihsel gerçekliğe “uygun olduğunu”, Türkiye’de kullanılan dilin adından Azerbaycan’daki dilin farklı şekilde algılanmasının sağlanmasının zorunluluğu, böyle olmazsa dil alanında “bağımsızlığı” korumanın imkansız olacağını neden olarak göstererek, “Azerbaycan dili” önerisini savundular. Bahtiyar Vahapzade, Anar Elçin, Tofig Hacıyev, Kamil Veliyev, Sabir Rüstemhanlı, Ekrem Eylisli, Zelimhan Yagub, Nizami Ceferov, İsa İsmayılzade ve Vagif Bayatlı Öner gibi milli aydınlar “Türkçe” (veya uzlaştırıcı bir alternatif olarak “Azerbaycan Türkçe’si”) tanımının hem bilimsel hem de siyasal açıdan resmi tartışmalarda ve ba-

sında ciddi esaslarla savunmalarına rağmen, önerileri görmezden gelindi. Haydar Aliyev iktidarının darbelerinden bir diğeri de eğitim sisteminde artık başlatılmış olan millileşmenin önünün kesilmesiyle ve Rusça'nın (edebiyat ve tarih alanında) Azerbaycan eğitim sisteminde rolünün yeniden gündeme gelmesiyle açığa çıktı (Nesib Nesibli, "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu", *Avrasya Dosyası-Azerbaycan Özel*, Cilt 7, Sayı 1, s. 147-149).

- 34 Türk dili uzmanı Rıdvan Öztürk, Özbekistan'da Latin harfleriyle kaleme alınan bazı kitaplar hakkındaki düşüncelerini aktardığı bir yazısında, benimsenen Latin harflerinin İngiliz ve Amerikan alfabesine benzerliği ve bu durumun ortaya çıkardığı sorunlar üzerinde durmuştur: Rıdvan Öztürk, "Yeni Özbek Alfabesi ile Yayımlanmış Bazı Kitaplar ve Düşündürdükleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 12/2, s. 761-765). Öztürk'ün aktardığı kitap adlarıyla kitaplarda yer alan bazı cümleler bile, Özbekistan'da Latin harfleriyle yayımlanan kitapların yıllardır Latin harflerini kullanan Türkiye Türkleri tarafından okunmasının ve anlaşılmasının ne derece güç olduğunu ortaya koymaktadır: "Chet Ellikler Uchun O'zbek Tili 1", "O'zbekcha radio eshittirishlarni tinglaydilar" (Özbekçe radyo işittirishlerini/programlarını/dinliyorlar), vd.
- 35 Ortak Türk alfabesini oluşturma girişimleri ve izlenmesi gereken yol hakkında daha geniş bilgi için bk. Mustafa Öner, "Ortak Türk Alfabesi Hakkında Notlar", *Avrasya Etüdleri*, Sayı 13, s. 71-79.
- 36 8 Nisan 2000 tarihinde Bakü'de düzenlenen 6. Türkçe Konuşan Ülkeler Zirvesi, Özbekistan ve Türkmenistan'ın neden olduğu bir krize sahne olmuştur. Krizin nedeni ise Ali Şir Nevaî ile Magtımğulı'nın "Türk şairi" olarak tanımlanması ve Dede Korkut ile ilgili etkinlikler içerisine dahil edilmek istenmesidir: "Bakü'de bugün altıncısı yapılacak Türkçe Konuşan Ülkeler Zirvesi öncesinde Taşkent ve Aşkabat ile Bakü arasında 'şair krizi' yaşandığı öğrenildi. Zirvenin hemen ardından başlayacak

Dede Korkut-1300 etkinliklerini organize eden Azerbaycan Başbakan Yardımcısı Elçin Efendiyev'e etkinlikler sırasında okunacak ana metinlerden bazı bölümlerin çıkartılması için Taşkent ve Aşkabat'tan uyarı mektupları geldi. İsmini açıklamak istemeyen ve metni etkinliklerde okuyacak olan Azerbaycan'ın halk şairi, bu olaya tepki gösterdi. Buna göre Özbekistan'ın Özbeklere münhasır şair diye kabul ettiği Ali Şir Nevai'nin bir Türk şair olarak Dede Korkut etkinliklerinde anılmasının istenmemesi nedeniyle bu bölüm ana metinden çıkartıldı. Aşkabat ise Türkmen şairlerin en büyüğü sayılan Mahtumkulu'nun şiirinin ana metinden çıkartılması için başvuruda bulundu" (*Zaman*, 8 Nisan 2000).

37 Oysa Özbekistan'da İslam Kerimov yönetimince yıllardır hapse tutulan Evril Turan (Mehmet Ali Mahmut) tarafından kalem alinan şu satırlar Orta Asya Türklüğünün ortak Türk kimliğini yeniden inşa etmek amacıyla hangi yolu izlemesi gerektiğini çok iyi bir şekilde ortaya koymaktadır: "Biz Babur Özeğin, Mahtumkulu Türkmen'in, Abay Kazağın, Toktavul Kırgız'ın, Berdak Karakalpak'ın, Bilal Uygur'un dersek yanılmış oluruz. Nihayet bizler-Türkmen, Kırgız, Kazak, Uygur, Karakalpak, Özbek...-ezelden ta ihtilale kadar bir dilde konuşup bir dilde okuyup, bir alfabeyi kullanagelmişizdir. Bizlerin eski alfabemize dönmemiz gereklidir. O zaman biz özüümüze döneriz. Bizler Kazak, Karakalpak, Özbek, Kırgız, Uygur, Türkmenlerle kardeşiz. Biz Türküz. Demek ki haklı olarak bizlerin bir bütün olarak yaşaması gerekmektedir. Yani kendimizi Türk, yurdumuzu da Türkistan diye adlandırmalıyız. Bununla tarihi adalet yerine gelir" (Evril Turan, "Özligiak, Özbek, Kırgız, **Fitne Sanatı**, 2. kitap, Taşkent: Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı Kütüphanesi, 1993, s. 106-117).

38 "Türkçe"den sadece Türkiye Türklerinin konuştukları lehçenin anlaşılmasının nedenlerinin başında, Sovyet döneminde "Türk" kavramının sadece Türkiye Türklerini tanımlamak amacıyla kullanılması gelmektedir. "Türk" kavramından ne an-

laşılması gerektiği konusu, yazık ki, Türkiye içerisinde de henüz aşılamamış bir sorun olma özelliğini sürdürmektedir. Sorun daha çok halktan değil de aydın ve eğitilmiş kesimden kaynaklanmaktadır. Kamuyu bilgilendirmede hassas olmak zorunda olan Türkiye medyası, uzun dönem boyunca Orta Asya'da yaşayan Türklerden habersiz kalan Türkiye Türklerinin kafalarının karışmasında zaman zaman bilerek ya da bilmeyerek etkili olabilmektedir. Bunun en son örneği, uzaya çıkacak ilk Türk (Aslında burada kast edilen Türkiye Türkü olmaktadır) uzay adamı için yazılan mektup olayında yaşanmıştır. 2000 yılına kadar bir Türkiye Türkü'nün uzaya çıkamaması üzerine 1987'de yazılan mektup, Kazak Türklerinden olan ve uzaya çıkan bir kozmonota teslim edilmiştir. Aslında bu tür bir davranış, Orta Asya Türklüğü'nün yeniden gündeme getirilmesi, ortak geçmiş ile başarı ve başarısızlıkların hep birlikte paylaşılması gerektiği konularında hayli etkili olmalıydı. Fakat, kamuyu bilgilendirmede birinci derecede sorumluluğu olan Türkiye basını, bu fırsatı Türkler lehine kullanmak yerine, ucuz bir alay malzemesi haline getirmeye çalışmıştır. Türkiye'de en çok satılan gazetelerden olan *Sabah* gazetesinin konu ile ilgili yorumu hayli ilgi çekicidir: "Türk Uzaya Çıkmayınca: İlk Türk uzay adamına 1987 yılında yazılan mektup, Türkiye'de uzaya çıkan biri olmayınca, Kazakistanlı kozmonot Tokar Aubakirov'a verildi PTT'nin düzenlediği 2000'e mektup kampanyası çerçevesinde 1987 yılında Bayram Kaya tarafından ilk Türk uzay adamına yazılan mektup, Kazak kozmonot Tokar Aubakirov'a verildi. Mektubu Rus kozmonota 2000 yılında vefat eden Bayram Kaya'nın eşi Esin Kaya ile oğlu Murat Kaya verdi..." (*Sabah*, 15 Şubat 2002).

- 39 "Cedidler konusundaki çekingenlik, onların modern anlamıyla milliyetçilik iddiasında bulunmamalarıyla açıklanabilir. Cedidler açısından "milli" ya da "melli" terimi, modern ulus-devletlere değil Rusya'daki müslüman cemaatine atıfta bulunuyordu. Yeni ulusal projenin tersine, bu terim Panislamizm ve Pantür-

kizm'le ayrılmaz bir bütün oluşturuyordu. Cedidler aynı zamanda yenilikçi, mutlakiyetçi yöntemle çatışan bir model sunuyorlardı ki, bu da yeni rejimlerin belirleyici özelliği olan otoriter başkanlığın bir eleştirisini içerebilir..." (Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 225).

- 40 Bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte yeni Türk cumhuriyetlerinin ulusal kimliklerinin ifadesi anlamına gelen tarih bilinçlerini yeniden şekillendirme girişimlerinin sözü geçen ülkelerin yöneticileri tarafından genel Türklük kavramının dışında tutulmaya çalışıldığının güzel bir örneğini, gazeteci yazar Halit Kakinç, Özbekistan üzerine yazdığı bir yazısında şu şekilde vermektedir: "Gariptir, Şeybani Han'ı ecdad kabul etmeleri gereken Özbekler, Timur'a ve Babür'e sahip çıkmayı yeğlerler. Tüzükat'ında 'Türkistan'daki Özbek haşeklerini temizledikten sonra Toktamış Han'ın üzerine yürüdüm' diyen Timur'un bu satırları görmezden gelinir. Heykelleri yükselir. Babür'ün mezarı Ag-ra'dan getirtilir ve Andican'a anıtı dikilir. Timur'un, 'Biz kim, Türk'ün baş boğnumuz' (Biz ki Türk'ün şah damarıyız) ifadesi yok varsayılarak yapay bir Özbek Ulusu yaratılmaya çalışılır. Hiçbir bilimsel temele dayanmayan saçmalıklar dizisi o kadar ileri gider ki, iş komediye dönüşür. Tipik bir örnek verelim: Prof. Dr. Hamid Ziyayev, Özbekistan'ın en ünlü tarihçisidir. Bir bakıma, rahmetli Prof. Dr. Zeki Velidi Togan Türkiye için ne ise Prof. Dr. Ziyayev de Özbekistan için aynı değeri taşır. Günlerden bir gün, televizyonda bir konuşma yapan Prof. Dr. Ziyayev, Özbekler'in aslen Hunlar'dan geldiğini belirtir. Aradan sadece iki gün geçer. Özbek televizyonu özel bir program yayınlar. Kerimov, aralarında Prof.Dr. Ziyayev'in de bulunduğu bir grup tarihçiyi karşısına oturtmuş, şu söylevi vermekle meşguldür: 'Bazıları, bizim aslımızı Hunlar'a bağlıyorlar... Avrupa, Hunlar'a 'barbar' der... Eğer biz aslımızı onlara bağlayacak olursak, bu yakıştırmadan nasibimizi almış oluruz... Onların devamı olan Göktürkler de Altay Dağları'nda yaşamışlar. Bir kısmı buralarda kalmış, diğerleri Türkiye tarafına gitmişler...

Onlar göçebe, biz ise yerleşik bir millettiz. Bizim onlarla hiçbir ilgimiz yoktur!’ ‘Fakat Efendim’ diye kekeler Prof. Dr. Hamid Ziyayev... ‘Tarih ve hakikat bu ise biz ne yapalım!’ Kerimov, aman vermez: ‘Ben bu fikirlerin kafalarınıza nerelerden sokulduğunu gayet iyi biliyorum. Sizleri Türkiye’ye çağırıp ceplerinize üç-beş yüz Dolar koyuyor ve beyinlerinizi yıkıyorlar!.. Bana gerçek özbek tarihini yazacak adamlar lazım... Böyle adamlar var mı, yok mu?’ ‘Yok Efendim’ der Prof. Dr. Ziyayev ve başını önüne eğer... ‘Ben, gerçek tarihi bilemiyorum. İyisi mi başkaları yazsın!’” (Halit Kakinç, ”Türklük...Özbeklik... (4)” *Star*, 31 Aralık 2000).

- 41 Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 224.
- 42 Türkmenistan’a yönelik yatırımların, tıpkı diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Devlet Başkanı Niyazov’un ağzından çıkacak kelimelere endeksli olması nedeniyle adı geçen bölgeye yatırım yapan çevreler, çıkarmakta oldukları gazete, dergi ve sahip oldukları televizyonlar vasıtasıyla “övgü” konusunda üzerlerine düşenleri hakkıyla yerine getirmektedir.
- 43 Cengiz Özakıncı, **Dolmakalem Savaşları**, İstanbul: Otopsi Yayınları, 2003, s. 19.
- 44 Özakıncı, **Dolmakalem Savaşları**, s. 99.

RUSYA'NIN KÜLTÜREL EMPERYALİZM SİYASETİ VE GÜNÜMÜZ ORTA ASYA'SINDA İSLAM*

Ertan EFEGİL**

Giriş

Sovyetler Birliği'nin yıkılması ve Soğuk Savaş dönemi-
nin sona ermesiyle birlikte, Samuel P. Huntington gibi Batı-
lı bilim adamları, Soğuk Savaş sonrası dönemde, özellikle İsl-
lam dünyası ile Batı medeniyeti arasında olmak üzere, farklı
medeniyetler arasında muhtemel çatışma ihtimalinden söz
etmeye başladılar. Batılı akademisyenler, Çeçenistan, Afga-
nistan, İran, Bosna, Kosova, Filistin, Doğu Türkistan ve Ta-
cikistan'da yaşanan gelişmeleri, kendi düşüncelerini destek-
leyen örnekler olarak sıraladılar.

Batılı bilim adamlarının görüşlerine uygun olarak, kendi
resmi dokümanlarında NATO, radikal İslami hareketleri, üye
devletlerin güvenliğini tehdit eden en önemli gelişme olarak
gösterdi. Amerikan yönetimi, Irak, Libya, Somali, Afganis-
tan ve İran gibi ülkeleri, “korsan devletler” olarak nitelendir-
di. Kendi iç meselelerinden ötürü, Rusya ve Çin de, radikal

* Bu makale, 25 – 27 Nisan 2002 tarihleri arasında, International Cent-
re for Contemporary Middle Eastern Studies tarafından Doğu Akdeniz
Üniversitesi'nde düzenlenen, “September 11th and the Clash of Civi-
lizations: Role of the Media and Public Discourse” isimli uluslar arası
konferans sırasında bildiri olarak sunulmuştur. (E. E.).

** Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi İşletme ve Ekonomi Fakültesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü.

İslami hareketlere ilave olarak, Çeçen ve Doğu Türkistan Müslümanları'nı, kendi güvenlikleri için en büyük tehdit olarak gördü. Böylece batılı akademisyenler ve siyaset adamları, İslam dinini, batı karşıtlığı, terörizm, bağnazlık, aşırılık ve siyasi faaliyet kavramları ile aynı kefeye koydu.

Bağnazlar ve İnananlar

Bu yaklaşım ve bakış açısı nedeniyle, batılı akademisyenler, İslam dünyası ile batı medeniyeti arasında bir çatışmanın yaşanmasını yüksek ihtimalle öngördüler. Bununla birlikte, bu kişiler, inananlar ile radikal İslami hareketler arasında bir ayrıma gitmediler, ki bu da varılan sonuçların güvenilirliğini zedelemektedir. Örneğin, Samuel P. Huntington'ın görüşlerinin aksine, Sırp milliyetçileri, Bosnalı Müslümanlara karşı uyguladıkları “etnik temizlik” politikasını meşrulaştırmak için, Batılı akademisyenlerin bu görüşlerini kullanmışlardır.

Bu nedenle, Orta Asya ve Rusya'daki İslam'ın durumunu incelemeden önce, şu görüşü ifade etmemiz gerekmektedir. Genel bir yaklaşımla, Müslümanlar'ı iki kısma ayırabiliriz: Bağnazlar ve İnananlar.¹

Özbekistan İslami Hareketi, Taliban ve El – Kaide gibi radikal İslami gruplar, İslam dinini, daha saldırgan bir bakış açısıyla yorumlamaktadır. Bu gruplara göre, kendi yorumları ve anlayışları doğrudur, diğerlerinininki ise batıdır. Bu sebeple, gayri Müslümlere ve hatta ılımlı Müslümanlara karşı hoşgörü gösterilmemektedir. Kendi fikirlerini toplumun her kesimine empoze etmeye gayret eden bu grupların temel amacı, bütün Müslümanları tek çatı altında toplayan İslam devletini kurmaktır. Bu amaca ulaşmak için bombalama, sivilleri öl-

dürme, uçak kaçırma gibi her türlü terörist eylem mazur görülmektedir. Bu nedenle, bu tür grupları, terörist hareketler olarak nitelendirebiliriz. Örneğin, 11 Eylül saldırılarının ardından, El – Kaide lideri Usame Bin Laden, saldırıyı, Allah'ın bir emri olarak nitelendirmiştir. Cihat nedeniyle sivillerin öldürülmesini, bu sözüyle normal bir durum olarak nitelendiren Laden, kendi terörist hareketini, dini söylemlerle meşrulaştırmaya çalışmıştır.

Diğer taraftan, ılımlı Müslümanlar veya inananlar, bir yandan diğer dinlere mensup insanlara hoşgörü ile yaklaşırken, öte yandan herhangi bir baskı olmaksızın, kendi inançlarını özgürce yaşamayı arzu etmektedir. Bu sebeple, dinin zorlayıcı boyutu bir kenara bırakılmaktadır. Bu kişiler için, bir arada serbestçe ve özgürce yaşama, saygı ve hoşgörü, en temel yaşama kavramlarıdır. Böylece Samuel P. Huntington gibi batılı akademisyenlerin aksine, inanç özgürlüğü, konuşma hürriyeti ve demokrasi gibi bugünkü uluslararası sistemde favori olan kavramlar, bu insanlara hiç de yabancı olmayan kavramlardır.

Rusya'nın Kültürel Emperyalizm Siyaseti

Mevcut uluslararası sistemde görülen gelişmelerin ve batılı akademisyenlerin iddialarının aksine, 1550 yıllarından itibaren, zengin doğal kaynaklara, önemli jeostratejik konuma ve verimli tarım sahalarına sahip Orta Asya'yı, tarihsel ifadeyle Türkistan'ı, adım adım işgal eden Rusya Çarlığı, Müslümanlara karşı, sert bir şekilde kültürel emperyalizm siyaseti izlemiştir. Kendi medeniyetinin oluşumunda, Tatar Türklerinin katkısını unutan Rusya, işgalini meşrulaştırmak için çok

ilginç bir tez ortaya atmıştır: “Türkistan Müslümanlarını Medenileştirmek”.² Hatta Rusya, Türkistan Müslümanlarını, kendi fetihlerine, kolonileştirmesine, iktisadi sömürmesine, siyasi ayrımcılığına, asimilasyon ve ruslaştırma politikalarına karşı çıkmak için İslam’ı bir araç olarak kullanmakla suçlamıştır.

Rusya Çarlığı’nın İslam’a Karşı Tutumu

1552 yılında Kazan şehrini işgal eden Ruslar, Tatar Müslümanlarını kendi katı kontrolü altına almışlardır. Daha sonra 1881 yılına kadar, adım adım, Türkistan’ın bütün şehirlerini işgal etmişlerdir. Askeri kolonileştirme politikasını meşrulaştırmak için Rusya Çarlığı, bölgeyi, Türkistan Türklerini Hristiyanlaştırarak medenileştirmek istediğini söylemiştir. Tabii bu Hristiyanlaştırma, ikna yoluyla değil, zorla ve silah kullanılarak gerçekleşmektedir. Müslüman Tatar Türklerine güven duymayan Rusya Çarlığı’nın resmi politikasına göre, sadece Ortodoksluğu seçen Müslümanlar, ancak güvenilir tebadır. Bu nedenle, resmi ideolojiye bağlılık, Ortodoksluğa geçmeyi zorunlu kılıyordu. Böylece Ortodoks inancını zorla benimseyen Müslüman Tatar Türkleri, Çarlık Rusya’sında ayrıcalıklı konuma sahip olurken devlet nimetlerinden kolayca faydalanabilmekteydi.³

Bu politika, İkinci Katerina dönemine (1792 – 1796)⁴ kadar devam etmiştir. Bu dönemde, Rusya Çarlığı, Tatar Türkleri’ni Hristiyanlaştırmaktan vazgeçmiş, hatta egemenliği altındaki Müslümanların serbestçe dini inanışlarını yerine getirmelerine izin vermiştir. Aslında Rusya Çarlığı, reel politik açıdan bazı çıkarlarını korumak amacıyla bu politikayı izlemiştir. Çarlığın İslam dinine ve Müslümanlara karşı düşün-

cesinde temel bir değişiklik olmamıştır. Rusya Çarlığı'na göre, eğer Müslümanlara karşı daha saygılı davranılırsa, ciddi anlamda karşı koyma ile karşılaşmadan Türkistan'ın işgali tamamlanabilecektir. Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğu'nun "Müslümanları harekete geçirme politikasından" korkan Rusya Çarlığı, saygılı tutum sergileyerek Türkistan'da yaşayan Müslümanların birleşmesini, kendisine karşı ayaklanmasını ve Osmanlı İmparatorluğu ile bütünleşme gayretlerinde bulunmasını önlemek istemiştir.⁵ Bu nedenlerden ötürü, İkinci Katerina, müftülüklerin kurulmasına müsaade etmiştir. Fakat 1789 yılından itibaren, İkinci Katerina, Kazak Türklerine karşı, kültürel ve edebi Ruslaştırma politikası uygulamaya başladı.⁶ İkinci Katerina'dan sonraki Rus Çarları, eski politikaya geri döndü.

1910'lardan sonra, Rusya ve Türkistan Müslümanları arasında İslam'ın rolü ve modernleşme konularında tartışma ortaya çıktı. Bu tartışmanın merkezinde iki temel grup bulunmaktaydı: Ceditçiler ve Kadimciler. Kültürel bir hareket olan Ceditçiler'in başında, İsmail Gaspıralı bulunmaktaydı.⁷ Ceditçiler, bir yandan İslami düşünceyi öte yandan da kimya, Rus edebiyatı ve matematik gibi modern bilimleri öğretmeyi amaç edinen yeni eğitim sisteminin bölgeye hakim olmasını savunuyordu. Bu kişilere göre, sosyal yaşamda İslam'ın rolü azaltılırken, Müslümanlar, dönemin çağdaş şartlarına uygun olarak kültürel ve günlük yaşamlarını yeniden tanzim etmeliydi. Ceditçiler'in temel amacı, Rusya ve Türkistan'daki Müslümanların varlığını göstermek, kalkınmalarını sağlamak ve Müslümanları kendi kimliklerinden ve gücünden haberdar etmektir.⁸

Mollaları, şeyhleri, esnafı bünyesinde barındıran Kadimciler ise, muhalif kanadı temsil etmekteydi. Bu grup, İslam'ın

toplum içersindeki belirleyici rolünün devamından yanaydı. Her türlü modern bilime karşı çıkan Kadimciler, İslami geleneklerin, toplum tarafından hiç bir taviz vermeksizin uygulanması gerektiğini savunuyordu. Ayrıca, her türlü modernleşme hareketini Ruslaştırma politikasının bir parçası olarak görüyorlardı ve Ceditçileri bu nedenle sosyalist ve tanrı tanımaz olmakla suçluyorlardı.⁹

Aynı dönemde, Rusya Çarlığı, Türkistan'daki bu hareketleri, Pan-İslamcı yaklaşımlar olarak nitelendirmekteydi.¹⁰ Ancak bu nitelendirme, doğru bir yaklaşım değildir. Her ne kadar bu kişiler Müslüman Türk milletini, kültürel ve dini düşüncelerine göre tanımlasalar da hiç bir zaman bağımsızlık isteğiyle ortaya çıkmadılar ve kendi düşüncelerinde bir İslam devletinin kurulmasına yer vermediler.¹¹

1916 ila 1917 yılları arasında, Rusya'da, bir yanda Bolşevikler, Menşevikler ve Sosyal Devrimci Hareket, diğer yanda Çarlık güçleri olmak üzere, bir iç savaş ortaya çıktı. Bu gelişmelere tepki olarak bir araya gelen Müslüman Türkler, kendi kimliklerini korumak amacıyla kongreler düzenlediler. Yapılan istişareler neticesinde, Müslüman Türkler, milli- bölgesel-federal temellere dayalı demokratik Rusya'nın kurulması yönünde karar aldı.¹² Yeni Rusya'da özerklik ve kendi kültürlerini serbestçe geliştirme talebinde bulundu. Her ne kadar hukuki otoritesinin Müslümanların yetkisine verilmesini isteseler de,¹³ Müslüman Türkler, Rusya Çarlığı toprakları içerisinde bir İslam devletinin kurulması yönünde bir fikri benimsemediler.

Sovyetler Birliği Dönemi

1917 Ekim Devrimi'nin ilk yıllarında Müslüman Türkler, iç savaşı uzaktan izlemeyi tercih etti. Ancak ilerleyen günlerde Rusya Çarlığı'nın baskıcı uygulamalarından ve yerel kültürlerin geliştirilmesine müsaade edileceğini ifade eden Bolşeviklerin politikasından ötürü, bazı Müslümanlar, Sovyet Bolşeviklerine destek vermeye başladı. Fakat ne zaman Sovyet Bolşevikleri, Rusya genelinde egemenliklerini güvence altına aldılar, o zaman Çarlığın eski politikasını izlemeye ve Sovyetler Birliği'ndeki tüm dinlere karşı baskı politikası uygulamaya başladılar.¹⁴ Din adamlarını resmi devlet görevlisi olarak atayarak, bu grubu, kendi kontrolleri altına aldılar. Böylece, Müslümanları, dini esaslara uygun olarak davranmaya teşvik etmek yerine, din adamları, daha çok Sovyetler Birliği'nin çıkarlarını koruma yönünde önemli rol oynamaya başladı.

Aynı zamanda, Sovyet Rusya, Müslümanların ibadetlerini yerine getirmelerine izin vermedi. 1917 ile 1930 yılları arasında, 12,000 caminin yüzde sekseni kapatıldı. Din adamlarının yüzde doksanı Müslümanlara dini eğitim vermekten men edildi. 1958-1964 döneminde, Özbekistan'da 13, Tacikistan'da 16 ve Türkmenistan'da 4 cami ibadete açıktı. Bölgedeki camilerin büyük bir çoğunluğu, gece kulübü, sinema ve dans merkezi olarak kullanılmaya başlandı. Dini kitapların basımı yasaklandı.¹⁵ 1984 yılına kadar sadece yarım düzine Kur'an-ı Kerim'in basılmasına müsaade edildi. Tüm dini faaliyetleri kontrol altına almak ve insanların din yerine Marksist-Leninist düşünceyi benimsemesini sağlamak amacıyla, Sovyet Bilimsel Tanrı Tanımazlık Enstitüsü kuruldu.¹⁶

İkinci Dünya Savaşı sırasında ilginç bir gelişme yaşandı. Dönemin Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Joseph Stalin, Hitler'in askeri saldırısına karşı, Müslümanları, Sovyet askerleriyle birlikte savaşa katılmaya teşvik etmek amacıyla, İslam dinini, yönlendirici araç olarak kullandı. Bu amaçla, Stalin, camilerin onarılmasına ve Müftülüklerin kurulmasına müsaade etti. Fakat, savaşın hemen sonrasında, İslam dininin, devlet için bir tehdit olduğunu yeniden hatırlayan Stalin, önceden verdiği bütün tavizleri geri aldı. Stalin'i takip eden diğer Genel Sekreterler, yeniden saldırgan din karşıtı politika izlemeye devam ettiler.¹⁷

Bolşeviklerin baskıcı politikasına rağmen, Orta Asya'daki Müslüman Türkler, yine de dini ibadetlerini yerine getirmeye gayret ettiler. Dini inançlarını özgürce yerine getirme arzusunda olan halk, gizlice, geleneksel dervişlerin, tarikatların kontrolü altındaydı. Yerel insanlar tarafından korunan dervişler, gizli yollarla çocuklara İslam dinini anlatmakta ve halkın sünnet, kurban gibi dini törenler düzenlemelerine yardımcı olmaktaydı.

Günümüz Orta Asya'sında İslam

Soğuk Savaş Sonrası Dönem: İslami Uyanış

Son Genel Sekreter Mihail Gorbaçov'un glasnost ve perestroika politikalarının ılımlı yaklaşımından ötürü, Orta Asya'da bir İslami uyanış baş gösterdi. İslami uyanış, daha çok, komünist sisteme baş kaldırı anlamına gelmekteydi. Sovyet cumhuriyetlerinde artık dini törenlerin yapılmasına ve insanların mevcut camileri onarmasına, hatta yenilerini inşa etmesine müsaade ediliyordu. Bu politikanın bir sonucu olarak,

tümüyle yerel halkın mali desteğiyle, Özbekistan'da 3,000 civarında cami onarıldı. 1992 yılında Tacikistan'da 130 cami faaliyet halindeydi. Başkent Duşanbe'de Tacik İslam Enstitüsü eğitime başladı. Taşkent'te ise, İmam Buhari İslam Enstitüsü kuruldu. Bakü'de kurulan İslam Enstitüsü, yaklaşık 100 öğrenciyi eğitmeye başladı.¹⁸ Son olarak, İslami uyanış'tan ötürü, Orta Asya'da üç farklı İslami akım ortaya çıktı: Resmi, Geleneksel ve Radikal.

Orta Asyalı Liderlerin İslam'a Karşı Tutumları: Resmi İslam

Orta Asya devletlerinin otoriter liderleri, Sovyetler Birliği'nin yıkılması öncesinde ve sonrasında, bölgede, bir İslam devleti kurulması yönünde herhangi bir niyet taşımıyorlardı. Mayıs 1991 tarihinde Kazan şehrinde bir araya gelen liderler, şu kararları kabul ettiler:

1. Milli duygular, din ve mezhep fikirlerinin üzerinde olmalı,
2. Dini özgürlüklere önem vererek diğer dini gruplara baskı yapılmamalı,
3. ve son olarak laiklik prensibine sıkı sıkıya sadık kılınmalı.

Minsk anlaşmalarının metni¹⁹ incelenirse, karşımıza şu neticeler çıkmaktadır. Liderler, insan haklarına ve azınlıkların din özgürlüklerine saygı duyacaklarını ifade etmektedir. Alma Ata Deklarasyonu'nda, liderler, gerçek amaçlarının laik ve demokratik bir devlet kurma olduğunu açıkça belirttiler. 31

Ekim 1992 tarihli Ankara Deklarasyonu'nu imzalayan liderler, önceliğin demokrasi, insan hakları, laiklik, sosyal adalet ve serbest piyasa ekonomisi gibi modern devletlerin benimsediği değerler olduğunu söylemişlerdir.²⁰ Bu bağlamda, liderler, Türk modelini benimsediler.

Diğer taraftan, liderler, yerel insanların yeniden milli kimliklerini kazanması için İslam dinini, etkili araç olarak gördüler.²¹ Her ne kadar İslam dini, toplumu birarada tutan bir kültürel macun ve merkezi otoriteye meşruiyet kazandıran bir araç olarak görüldüyse de, liderler, İslam dinini, mümkün olduğunca ruhani hayat içerisinde tutmaya gayret ettiler ve dini esaslara dayalı hiç bir siyasi harekete ve/veya partiye izin vermediler.²² Kendilerini, laik bir toplum oluşturmaya adanmışlar. Mevcut İslami kurumları da, katı bir şekilde kontrol altına aldılar. Resmi din adamları da, İslam'ın, sadece ruhani hayat içerisinde tutulabileceğini ifade ederek, devletin resmi politikasına destek verdi. Örneğin, Orta Asya Din Kurulu Başkanı Muhammed Yusuf Sadık, laik devleti savunarak, İslam devletini kurma yönünde atılacak her adıma karşı olduğunu açıkladı.²³

Dış ilişkilerinde de, liderler, İslam dinine ilişkin görüşlerine uygun olarak hareket ettiler. Bağımsızlıklarının ilk yıllarında, İran, Azerbaycan ve Tacikistan'daki İslami hareketleri destekleyince, bu ülkeyle ilişkilerini en alt düzeye çektiler. Radikal İslami hareketler ile mücadele edebilmek için, Rusya ve Çin ile işbirliği içerisinde bulundular. Bu nedenle, Orta Asya devletleri, Bağımsız Devletler Topluluğu Ortak Güvenlik Anlaşması ile Şangay İşbirliği Örgütü'ne üye oldular. Bu kurumlar bünyesinde hızlı müdahale gücünün oluşturulmasına ve terör karşıtı merkezlerin kurulmasına onay verdiler. 11 Eylül saldırılarından sonra, El-Kaide ve Taliban rejimine karşı aske-

ri müdahale de bulunabilmesi için Amerikan askerlerinin, kendi ülkelerindeki üslere yerleştirilmesine razı oldular.

Radikal İslami Hareketlerin Ortaya Çıkışı

Gerçekte Orta Asya'da etkin olan İslam, geleneksel İslam'dır veya diğer ifadeyle Nakşibendi ve Yesevilik gibi tarikatlardır. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla birlikte, kabuğundan sıyrılan dervişler, açıkca yerel halka İslam dinini anlatmaya başladı. Şamanizm'den etkilenmiş Sufilik anlayışını savunan dervişler, İslam öğretisinin siyasi meseleler ile uğraşmasına onay vermemektedir.²⁴

Yine de radikal İslami hareketler, toplum arasında kendi düşüncelerine sempati duyan insanlar bulmakta zorlanmadı. Bu hareketlerin ortaya çıkmasının temel nedenlerini şöyle sıralamamız mümkündür: Toplumun demokratik gelenekten yoksun olması, hayat standardının her geçen gün daha kötüye gitmesi, gerek siyasi alanda ve gerekse bürokraside yaşanan yolsuzluk, resmi İslamın halk arasında istenen düzeyde etkiye sahip olamaması, etnik gruplar arasında yaşanan çatışmalar, devlet otoriteleriyle etnik gruplar arasındaki rekabet ve yüksek düzeyde olan işsizlik. Aynı zamanda, Orta Asyalı liderler, bazı kabileleri, "Tacikistan da olduğu gibi," siyasi hayattan soyutlamışlardır. Tacikistan da olduğu gibi. Çatışan kabilenin destekçileri, merkezi otoriteye karşı mücadele edebilmek için, radikal İslami gruplar ile işbirliği içerisinde bulundular.

Radikal İslami gruplar, İslam devleti ve sosyal adalet anlayışı üzerine oturtulmuş İslam ekonomisi fikirlerini halka yaymaya çalıştı.²⁵ Fotoğraf, elbise ve filimlere karşı olan bu grup, İslam ahlakının benimsenmesi için toplumu zorladı.

Rusya ve Orta Asya'da yaşayan tüm Müslümanları birleştiren İslam devletinin kurulması fikrine destek verdiler.²⁶

Aynı zamanda, Orta Asya'lı genç din adamları, ilahiyat eğitimi almak amacıyla Mısır ve Pakistan gibi İslami ülkelere gittiler. Din adamları, bir yandan din eğitimi alırken, öte yandan Mısır'daki Müslüman Kardeşler Örgütü, Taliban ve Hizbullah gibi radikal İslami hareketlere mensup kişiler ile temas içerisinde bulundular. Zamanla bu grupların İslam anlayışını benimseyen din adamları, ülkelere geri döndüklerinde, bu hareketlerin düşüncelerini savunan kişiler olarak, halk arasında bu örgütlerin fikirlerini yaymaya çalıştılar. Ayrıca Suudi Arabistan ve İran gibi İslam ülkeleri de, Orta Asya devletleri arasında kendi dini fikirlerini yaymak için bölgeye dini kitaplar, kasetler gönderdiler, İslami okullara mali destek sağladılar, din adamlarına burs vererek katkı yaptılar.²⁷

Değerlendirme

Orta Asya bölgesinde, önce Rusya Çarlığı, daha sonra Bolşevik Rusya, Müslümanların inançlarına kesinlikle saygı ve hoşgörü göstermedi. Tersine dini inançların ortadan kalkması için ellerindeki tüm imkanları kullanarak, Müslümanlara karşı baskı politikası güttüler. Bu yaklaşım, Soğuk Savaş sonrası bağımsızlığını kazanan Orta Asya devletleri için de geçerlidir. Bu baskılara rağmen, yerel halk, dini vecibelerini yerine getirmeye, gizliden de olsa, çaba harcadı. Yine de halkın kafasındaki İslam anlayışı, radikal İslami hareketlerin benimsediği İslam anlayışına uymamaktadır. Tarihsel açıdan da incelediğimiz taktirde, yerel halkın İslam'a bakışı farklıdır. Bu kişilere göre, din, kendi kültürel ve etnik kimliklerini muhafa-

za edebilmek için ihtiyaç duyulan bir oluşumdur, faktördür. Bu sebeple, halk, hiç bir zaman “hilafet”in güçlendirilmesi veya İslam devletinin kurulması gibi radikal İslami hareketlerin benimsediği temel amaçları, kendisine hedef olarak seçmemiştir. Bu düşünceden ötürü, halk, batı medeniyetine, genel bir ifadeyle farklı kültürlerle ve dinlere karşı, her zaman hoşgörülü olmuştur.

Ceditçilik hareketini düşündüğümüz zaman, yukarıda ortaya atılan düşüncenin doğruluğunu görebiliriz. Ceditçilik hareketinin temel düşünceleri, Huntington gibi batılı bilim adamlarının ifade ettiği, “İslam dünyası, hiç bir zaman batı medeniyeti ile bütünleşemez” tezini çürütmektedir. Orta Asya’daki ılımlı Müslümanlar, demokratikleşme, insan hakları, dini özgürlük ve hatta serbest piyasa ekonomisi gibi batı medeniyetinin benimsediği kavramlara yabancı değildir.

Gerçekte Orta Asya bölgesinde, radikal İslami hareketler, basın ve makalelerde ortaya atıldığı kadar güçlü değildir. Örneğin, Özbekistan İslami Hareketi, sadece 3,000 militana sahiptir. Nüfusun büyük bir çoğunluğu ise bu tür hareketlere itibar etmemektedir.

Fakat Orta Asyalı liderlerin tutumlarından ve politikalarından ötürü, radikal İslami hareketler batılı başkentlerde güçlü hareketlermiş gibi algılanmaktadır. Orta Asyalı liderler, radikal İslami hareketleri ve özellikle Vahhabi düşüncüyü, kendi otoriter rejimleri için meşrulaştırıcı argüman olarak kullanmaktadır. Bu hareketleri ileri sürerek, halka şu mesajı vermeye çalışmaktadır: “Sizler, merkezi otoriteyi tehdit edici hareketlerden sakınmalısınız. Aksi taktirde, sizler daha kötü şartlar altında yaşamaya zorlanacaksınız. Bu sebeple, benim otoritemin devamlılığı, ülkede istikrar, güvenlik ve sizin huzu-

runuz için bir şanstır". Bu sayede, liderler, bir tehdit ortaya atarak kendi otoriter rejimine karşı halkın bağlılığını sağlamaya çalışmaktadır. Aynı zamanda, Orta Asyalı liderler, kendi otoritelerine karşı çıkan kişileri, radikal İslami örgütlerin üyesi olmakla suçlamaktadır. Gerçekte muhalif kişinin, radikal İslami düşünceyle yakından uzaktan ilgisi bulunmamaktadır. Fakat bu kişiyi diskalifiye edebilmek için liderler, bu argümanları kullanmaktan kaçınmamaktadır. Bu beyanatlarından ve suçlamalarından ötürü, batılı toplumlar, sanki radikal İslami hareketlerin çok güçlü olduğu izlenimi edinmektedir.

Samuel P. Huntington'ın da ifade ettiği gibi, Orta Asya'daki radikal İslami hareketleri sona erdirmek için, batılı devletlerin desteğiyle, Orta Asyalı liderler, sosyal, siyasi ve ekonomik reformları bir an önce gerçekleştirmeli ve radikal İslami hareketlere zemin hazırlayan kötü siyasi, sosyal ve ekonomik şartlar, ortadan kaldırmalıdır.

Bu devletlerin dış ilişkilerine baktığımız zaman, Huntington'ın teorilerinin aksine tutum sergiledikleri görülmektedir. Orta Asya devletleri, her ne kadar İslam ülkeleriyle iyi ilişkiler içerisinde bulunsalar da, Rusya, Çin, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa ülkeleri ile de dostluğa dayalı ikili ve çok taraflı ilişkiler kurmuşlardır. Bu devletler, dış politika prensiplerini belirlerken dini düşüncelerden ziyade, ülkelerinin milli çıkarlarına ve güvenliğine öncelik verdiler ve bu çerçevede diğer ülkeler ile ilişkiler kurdular. Örneğin, Amerika'nın Taliban rejimine karşı yürüttüğü askeri operasyona, önce hava sahalarını açarak, daha sonra da askeri üsler vererek destek oldular, ki bu destek operasyonun başarısında hayati rol oynadı.

Sonuç olarak, dünyayı iki kısma ayırmak, yani “batı ve diğerleri” olarak, tümüyle yanlıştır. Gerek İslam dünyasında ve gerekse diğer medeniyetlerde, bağnaz kişiler bulunmaktadır. Bu kişiler, kendi dini düşüncelerini temel edinmiş devletlerin kurulmasını desteklemektedir. Örneğin, ezilmiş halkların temsilcisi olarak ortaya çıkan radikal İslami hareketler, hem batı dünyasına hem de ılımlı Müslümanlar’a karşı çıkmaktadır. Hatta Usame Bin Laden, yüzde 98’i Müslüman olan Türkiye’yi gayri Müslüm bir ülke olarak nitelendirmektedir. Aynı şekilde, Yugoslavya’daki Miloseviç rejimi, İsrail’deki radikal Yahudiler ve Amerika’daki radikal Protestanlar, Usame Bin Laden’in sergilediği tutuma benzer tutum takınmakta ve diğer dinlere, hatta ılımlı inananlara karşı saldırgan düşüncelere sahiplerdir. Her ne kadar bu iki farklı grup, farklı dinlere mensup olsalar da aslında, aynı kafanın ürünüdür. Böylece bağnaz düşünceye sahip kişilerin, diğer medeniyetler ve ılımlı inananlar ile iş birliği içerisinde bulunabileceğini düşünmek imkansızdır. Eğer bağnaz kişiler, farklı medeniyetlerde egemen güç haline gelirse, farklı medeniyetler arasında çatışmaların yaşanması yüksek ihtimaldir.

Fakat ılımlı dini anlayışa sahip kişiler, farklı medeniyetlere mensup olsalar da, birbirleriyle işbirliği içerisinde pekala olabilir. Bu nedenle farklı medeniyetler arasında iş birliğini görmek istiyorsak, karşılıklı saygı ve hoşgörüye sahip olunması gerekmektedir. Mevcut şartlar, aslında farklı medeniyetlere mensup ılımlı inananların bir araya gelerek, radikal dini hareketlere karşı, işbirliği içerisinde bulunmasını gerekli kılmaktadır.

NOTLAR

- 1 Leonard A. Stone, **Classifying Muslim Populations**, www.eurasianpublications.8m.com, 10 Nisan 2002.
- 2 H. B. Paksoy, "Nationality or Religion?: Views of Central Asian Islam", **AACAR Bulletin (of the Association for the Advancement of Central Asian Research)**, Cilt VIII, Sayı 2, 1995, 1 - 45. Pan – İslamizm hakkında detaylı bilgi almak için bakınız: Hans Kohn, **Panİslavizm ve Rus Milliyetçiliği**, (Çev. Agah Oktay Güner), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991.
- 3 Olivier Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, İstanbul: Metis Yayıncılık, 2000, s. 62. Daha detaylı bilgi için bakınız: Azade – Ayşe Rorlich, **Volga Tatarları: Yüzyılları Aşan Milli Kimlik**, (Çev. Mehmet Süreyya Er), İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- 4 Rusya Tarihi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Nimet Akdes Kurat, **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- 5 H. B. Paksoy, "The Question of " Religious Fundamentalism" in Central Asia", Orta Asya Çalışmaları programı tarafından düzenlenen ve "The Revival of Central Asian Culture" isimli konferansta sunulan bildiri. Oklahoma Devlet Üniversitesi, 1997.
- 6 Olivier Roy, "Yeni Orta Asya ya da", s. 63
- 7 İsmail Gaspıralı hakkında detaylı bilgi edinmek için bakınız: Cafer Seydahmet Kırimer, **Gaspıralı İsmail Bey: 'Dilde, Fikirde, İşte Birlik'**, İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları – 2, 1996.
- 8 Olivier Roy, "Yeni Orta Asya ya da", s. 69 – 70.
- 9 Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905 – 1917)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 126 – 127.

- 10 Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- 11 Olivier Roy, “Yeni Orta Asya ya da”, s. 71.
- 12 Olivier Roy, “Yeni Orta Asya ya da”, s. 77. Daha detaylı bilgi için bakınız: Serge A. Zenkovsky, **Rusya’da Türkçülük ve İslam**, (Çev. Ali Nejat Ongun), Ankara: Günce Yayıncılık, 2000.
- 13 Daha detaylı bilgi için bakınız: Michael Rwykin, **Moscow’s Muslim Challenge: Soviet Central Asia**, New York: M. E. Sharpe Inc., 1982.
- 14 Bu dönemdeki tek fark, baskıcı politika sadece Müslümanlara karşı değil, tüm dinlere karşı uygulanıyordu.
- 15 Çağrı Kürşat Yüce, **Türk Dünyası Temel Meseleleri ve Çözüm Önerileri**, İstanbul: Om Yayınevi, 2000, s. 92.
- 16 Alaeddin Yalçinkaya, **Yetmiş Yıllık Kriz: Sovyetler Birliği’nde Moskova – Türkler İlişkileri**, İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 1999, s. 92 – 95.
- 17 Karen Dawisha ve Bruce Parrott, **Russia and the New States of Eurasian: The Politics of Upheaval**, New York: Cambridge University Press, 1995, s. 111.
- 18 Alexei Malashenko, “Islam and Politics in the Southern Zone of the Former USSR”, Vitaly V. Naumkin (ed.), **Central Asia and Transcaucasus: Ethnicity and Conflict**, Westport: Greenwood Press, 1999, s. 109 - 126.
- 19 Bağımsız Devletler Topluluğu’nu kuran temel hukuki dokümandır.
- 20 Tahir Tamer Kumkale, **Tarihten Günümüze Türk – Rus İlişkileri**, İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Tanıtım Ltd. Şti., 1997, s. 109 – 110.
- 21 Nursultan Nazarbayev, **Yüzyılların Kavşağında**, Ankara: Bilig Yayıncılık, Mayıs 2000; İslam Karimov, **Özbekistan: 21. Yüzyılın Eşiğinde**, Ankara: Bilig Yayıncılık, 1997.
- 22 1990 Haziran ayında, Rusya’daki Müslüman Cemaatlerin Temsilcilerinin katıldığı Kongre’de, İslami Uyanış Partisi’nin

- kurulmasına karar verildi. Bu partinin amacı, ılımlı Müslümanlar'a verilen dini özgürlüğü güvence altına almaktır. Parti yetkilileri, din karşıtı saldırılara karşı İslam dininin korunmasını vurguladılar. 1990 yılında kurulan Alaş Partisi de bu bağlamda bir partidir. Komünist sisteme karşı olan parti, Kazakistan'ın sosyal ve siyasi hayatında daha fazla demokrasi istemekteydi. Bu ılımlı İslami partiler, yasalara uygun hareket etmekteydi ve resmi muhalif partilerdi. Fakat Orta Asyalı liderler, İslami Uyanış Partisi'nin kendi ülkelerinde benzer partiler kurmasına izin vermedi. Çünkü bu partileri, kendi siyasi hayatları için bir tehdit olarak gördüler ve bu sebeple hepsini kapattılar (Alexei Malashenko, "Islam and Politics in the Southern Zone", s. 120).
- 23 Karen Dawisha ve Bruce Parrott, "Russia and the New States of Eurasian:", s. 114.
- 24 Gökhan Bacık, (1999). "Türk Cumhuriyetleri'nde Kimlik Sorunu, Mim Kemal Öke (ed.), **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, İstanbul: Alfa Basım, Yayım ve Dağıtım Ltd. Şti., 1999, s. 61 – 127.
- 25 Alexei Malashenko, "Islam and Politics in the Southern Zone", s. 113; Olivier Roy, "Orta Asya ya da", s. 209.
- 26 Alexei Malashenko, "Islam and Politics in the Southern Zone", s. 120 – 122; Muriel Atkin, "The Rhetoric of Islamophobia", **Central Asia and the Caucasus**, Sayı 1, 2000, s. 123 – 132; Igor Dobaev, "Islamic Radicalism in the Northern Caucasus", **Central Asia and the Caucasus**, sayı 6, 2000, s. 76 – 86; Marat Murtazin, "Muslims and Russia: War or Peace?", **Central Asia and the Caucasus**, Sayı 1, 2000, s. 132 – 141.
- 27 Karen Dawisha ve Bruce Parrott, "Russia and the New States of Eurasian:", s. 116; Olivier Roy, "Orta Asya ya da", s. 209; Ahmad Rashid, **Orta Asya'nın Dirilişi: İslam mı, Milliyetçilik mi?**, İstanbul: Cep Kitapları A. Ş., 1996, s. 286 – 287.

TÜRKİSTANLI BOLŞEVİK LİDER TURAR RISKUL(OV)'UN PANTÜRKİZM VE KEMALİZM İDEALİ

A. Kayyum KESİCİ*

Sunuş

Bağımsızlıklarına kavuştuktan sonra ulusal kimlik ve uluslaşma sorunlarıyla karşı karşıya kalan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, kendi ulusal devletlerini kurma uğraşısı verirken, Pantürkizm'i reddetmektedirler. Ancak Pantürkizm'in reddedilişi, bölgedeki Türk toplulukları arasında birlik arayışlarını reddetmek anlamına gelmemektedir. Zira bu arayışın tarihi, Sovyet devletinin kuruluş günlerine kadar gerilere gitmektedir.

Nitekim, Türk soyundan gelen milliyetçi komünistler, Sovyetler Birliği merkezi Komünist Partisi organlarının 1924 – 25'te Orta Asya bölgesini Sovyet cumhuriyetlerine ayırma kararına aktif bir biçimde karşı çıkmışlardı. Turar Rıskul(ov) önderliğinde faaliyet gösteren milliyetçiler, daha 1920 yılının başlarında, Orta Asya'daki Türk topluluklarını birleştirecek bir tek Türk Cumhuriyeti kurulmasını önermişler; ancak, bu önerileri, Türk topluluklarının Sovyetler Birliği'nden ayrılmasına yol açacağı gerekçesiyle Moskova tarafından reddedilmişti. Ne var ki, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin entegrasyonu sorunu, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, bir

* Doç. Dr., Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, İşletme Fakültesi Strateji Bilimi Bölüm Başkanı

kez daha gündeme gelmiş, bu konudaki tartışmalar da halen sürüp gitmektedir.

Biz bu yazımızda, Bolşevik saflarına katılan milliyetçi önder Turar Rıskul(ov)'un Türkistan ahalisini Türk adı altında ve bir Türk devleti etrafında birleştirme konusunda verdiği mücadeleyle ele alacağız.

Ekim Devrimi ve Rusya Müslümanları

1917 Ekim Devrimi'ni, Orta Asyalılar da, diğer Rusya Müslümanları gibi, oldukça kayıtsız, hatta endişeli bir şekilde karşıladılar. Nedeni ortadaydı: “Devrim, her yerde Rusların eseri idi”. İktidar, proleter olmasalar da gene Rusların elinde kalmıştı. Türkistan'da Müslüman bir yönetim istemeyen Taşkent Rusları, Ekim 1917'de Türkistan Halk Komiserleri Konseyi (Türksovnarkom) haline getirilen Taşkent Sovyeti'nin etrafına toplanmışlardı. 1917 Ekim Devrimi'nden itibaren Çarlık Rusya'sının bu sınır bölgesindeki eski Çarlık memurları, subayları, toprak sahipleri ve hatta Ortodoks kilisesinin mensupları, mantıksal olarak devrim karşıtı safta yer almaları gerekirken, Türkistan'ı eskiden olduğu gibi Rus devletinin bütünleyici bir parçası olarak koruyacağı noktasından hareketle, Taşkent Sovyeti'ni desteklemişlerdi. (Bu bir paradokstı, ama gerçektir). Dolayısıyla, bu organizasyona, başlangıçtan itibaren, Türkistan'ın yerlilerine açıkça düşman bir gözle bakan Rus grupları egemen olmuştu.¹

Bunun sonucu olarak, Birinci Taşkent Sovnarkom'unun on beş üyesinin hiçbiri Müslüman değildi. Yerli halk, o dönem için geçerli olan iki gerekçeyle görevden uzak tutulmuşlardı: “ 1) Devrim, Ruslar tarafından yapıldığından, yönetim-

de haklı olarak onların bulunması gerekiyordu ve 2) yerli halk, proleter örgütlere sahip olmadığından, halk iktidarının üst organlarına gelemeydi.”² Oysa, Taşkent Ruslarının da, proleter örgüte sahip olmadıkları gerçeği ise göz ardı ediliyordu. Böylece, Çarlık döneminde yerli halk temsilcilerinin yüksek hükümet organlarına getirilmelerine “tebaa” oluşları imkan vermezken, bu kez onların Sovyet yönetiminde yer almalarına “proleter” olmayışları engel teşkil ediyordu.³ Başka bir ifadeyle, Rusya’nın merkezinde Çarlık iktidarı, Bolşeviklerin Merkez Komitesinin eline geçerken, sınır bölgelerindeki Çarlık genel valiliklerinin yerini yerli halkın temsil edilmediği Sovyet organları almıştı. Bolşevikler artık temelden sarsılan, yıkılmaya yüz tutmuş askeri feodal Rus imparatorluğunun yerine, Turar Rıskul(ov)’un ifadesiyle, “komünist kızıl imparatorluk” kuruldu.

Türk Cumhuriyeti ve Türk Partisi Fikri’nin Doğuşu

Rusya’da Kızıl Ordu ile Beyaz Ordu arasında patlak veren İç Savaşın ilk yıllarında, Orta Asya’nın, Moskova ile olan bağlantıları, Çarlık yanlısı Orenburg Kozakları ve Kolçak orduları tarafından kesildi. Bu nedenle, Orta Asya, 1919’un sonlarına değin yukarıda sözünü ettiğimiz Taşkent Sovyeti’nin denetimi altında kaldı. Ancak, Taşkent ve Moskova arasındaki bağlantıların yeniden kurulmasıyla birlikte, yerli komünist aydınlardan oluşan küçük bir grub, Sovyet yönetiminde yer almaya başladı. Bir yandan Sovyet Rusların Türkistan politikasını, kendi ulusal çıkarları istikametinde şekillendirmeye çalışırken, diğer yandan Orta Asya’nın Türk ve Müslüman halklarını tek bir ulusal devlet çatısı altında toplama

ma mücadelesi veren bu grubun başında Turar Rıskul(ov) bulunuyordu.⁴

1894'te Almatı yakınlarında orta halli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Turar Rıskul(ov), Birinci Dünya Savaşından önce Kazak Ulusal Kurtuluş Hareketine katılmış, 1916 yılında Çarlık Rusya'sına karşı Orta Asya'da meydana gelen ulusal ayaklanmanın yönlendirilmesinde aktif bir rol oynamıştı. Eylül 1917'de Komünist Parti saflarına katılan, ancak milliyetçi olarak kalan Turar Rıskul(ov), parlak zekası ve mücadelecisi kişiliğiyle Orta Asya'daki siyasi liderler arasında bilhassa temayüz etmişti. Mart 1919'da Rusya Komünist Partisi (RKP) Müslüman Bürosu başkanı olan Rıskul(ov), bu konumunu, Rus komünistlerinden oluşan Türkistan Komünist Partisine (TKP) karşı bir "mücadele aleti" haline getirmişti.⁵ Başlangıçtan itibaren RKP'den bağımsız bir Müslüman komünist örgüt yaratmaya çalışıyordu. Bu yüzden Turar Rıskul(ov) ve arkadaşlarıyla Merkez arasında bir ihtilaf baş göstermeye başlamıştı. Merkezle olan bu ihtilaf, Ocak 1920 tarihinde Taşkent'te yapılan Türkistan Komünist Partisi'nin Beşinci Bölgesel Konferansında artık iyice su yüzüne çıkmıştı.⁶ Bu konferansta Rıskul(ov), "ulusal sorunlar" üzerine çok önemli bir rapor sundu. Rıskul(ov)'un, Türkistan'ın geleceği ile ilgili hazırlamış olduğu kendi politik programını içeren bu rapor, gene Taşkent'te bir gün önce Orta Asya Müslüman Komünist Partisi Örgütleri Üçüncü Konferansı delegelerince de oybirliğiyle kabul edilmişti. Raporda şu öneriler yer alıyordu:

1) Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti'nin adı, "Türk Cumhuriyeti" olarak değiştirilmelidir.

2) Türkistan Komünist Partisi, "Türk Komünist Partisi" olarak adlandırılmalıdır.

3) Türkistan ahalisinin tamamı, Tacikler dışında, Türkçe konuşan halklardan oluşmaktadır. Bu nedenle onlar yalnızca “Türk” olarak adlandırılmalıdır.

4) Türk dili, Türkistan’ın devlet dili olmalıdır.

5) Bir Müslüman Türk Ordusu kurulmalıdır ve Müslüman olmayan askeri birlikler, Türkistan’ı terk etmelidir.

6) Türk Cumhuriyeti, kendi bağımsız anayasasına sahip olmalıdır.

7) Dış İşleri, askeri, ticari ve maliye politikaları, Türk cumhuriyetinin yetkisi dahilinde olmalıdır.⁷

Ulusal sorunların ele alındığı TKP Beşinci Bölgesel Konferansı, Riskul(ov) ve taraftarları açısından olumlu sonuçlanmıştı. Riskul(ov)’un önerilerini esas alan Beşinci Konferans, Türkistan Otonom Cumhuriyeti’nin adını “Türk Cumhuriyeti” ve Türkistan Komünist Partisi’nin adını “Türk Komünist Partisi” olarak değiştirmeyi oyçokluğuyla kabul etti.⁸ Ülke kimliği yerine, ulusal kimliğe getirilen bu vurgu, pratik bir sonuç doğuruyordu: “Yalnızca Türk Cumhuriyetleri’nin (Orta Asya, Kazakistan, Tataristan, Başkırya ve Azerbaycan) yerlileri, yeni komünist partisine katılabilecekti; böylece Ruslar ve diğer Avrupalılar dışlanıyordu”.⁹ Bu karar, devrim sonrasında, Çarlık rejiminin baskısı altında ezilen Türk halklarını bağımsızlığa kavuşturmak ve onları milli bir devlet yapısı içinde birleştirmek için çalışan “Türkistan’ın yerli Türk komünistlerinin ilk ve şüphe götürmez bir zaferiydi”.¹⁰

Konferans sırasında, Riskul(ov)’un önerileriyle ilgili olarak, RSFSC (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) Hükümetinin Türkistan Komisyonu (Türkkomissiya) üyeleri arasında bir görüş birliğinin olmadığı da gözlenmişti. Örneğin Komisyon Başkanı Eliava, Riskul(ov)’un önerilerini des-

teklerken, komisyonun etkin üyelerinden biri olan Rudzutak karşı çıkıyordu. Türkkomissiya'nın diğer üyelerinden Goloşçekin ve Kuybişev ise, Riskul(ov) ile Rudzutak arasında tereddütlü davranıyorlardı.¹¹ Gene de Goloşçekin, konferansın kapanışında: "Bu karar ancak RKP Merkez Komitesince onaylanırsa hayata geçirilir" uyarısında bulunmayı ihmal etmedi. Bu uyarıya aldırmayan, yerel komünist parti örgütlerinin bazıları kendilerini "Türk parti örgütleri" olarak adlandırmaya başladılar.¹²

Moskova'nın Bolşevik yöneticileri ise, Riskul(ov)'un bu önerilerinin, açıkça milliyetçi ve Pantürk bir hava taşıdığı ve bunda ayrılıkçı bir girişimin bulunduğu görüşünde idiler. Nitekim, Türkistan Cephesi (Türkfront) komutanı ve Türkkomissiya üyesi Frunze'ye duruma müdahale emri vererek, 24 Şubat 1920'de Riskul(ov)'un tasarısını mahkum ettirdiler.¹³ Bu karar, RKP Merkez Komitesi'nin 8 Mart 1920 tarihli kararıyla resmen onaylanırken şöyle deniyordu: "Türkistan Komünist Partisi, Rus Komünist Partisi'nin bir bölgesel örgütünden ibarettir ve Türkistan RSFSC'nin özerk bir cumhuriyetidir".¹⁴ Bu defa da, Rus Devletinin yekpareliği zafer kazanıyor veya Türk komünizmi ya da ulusal komünizm bir kez daha mahkum ediliyordu.

O sırada Türkistan Merkezi İcra Komitesi'nin başında bulunan Turar Riskul(ov) ve çevresi, Moskova'nın bu kararını kabul etmediler.¹⁵ 17 Mayıs 1920'de, Türkistan'ın, Turar Riskul(ov), Nizameddin Hoca ve Beh-İvanovtan oluşan yetkili delegasyonu, davalarını Lenin'in nezdinde görüşmek üzere Moskova'ya geldi. Delegasyon'un talepleri dört maddeden meydana geliyordu:

- (1)Türkkomissiya'nın lağvedilmesi;
- (2)Türkistan Cephesi İhtilal ve Askeri Şurası'nın (Türkrevkom'un) yetkilerinin sınırlandırılması;
- (3)Kızıl Ordu'daki Rus unsurların Türkistan'dan çekilmesi;
- (4)Sadece Müslüman Türkistanlılardan oluşan bir ordunun kurulması.¹⁶

Ayrıca Rıskul(ov), 23 Mayıs günü, RKP (b) Merkez Komitesi'ne yolladığı “Türkistan Sovyet Cumhuriyetinin Vaziyeti Hakkındaki Plan” başlığını taşıyan belgede, kendi cumhuriyetine egemen bir devlete özgü hakların tanınmasını istedi. Bunlar arasında “iç işlerine karışılmaması, yabancı ülkelerle doğrudan ticari ve diplomatik ilişkiler kurma konusunda serbest olunması, ekonomik politikanın yerel halkın çıkarlarına uygun olarak yürütülmesi, askeri sorunların Türkistan Merkezi İcra Komitesi'ne devredilmesi, ülke yönetiminde yerel özellikleri bilen kimselerin iş başına getirilmesi vb.” talepler de yer alıyordu.¹⁷

RKP Merkez Komitesi ve özellikle Lenin, Rıskul(ov)'un muhtırası ile bizzat meşgul oldu ve Temmuz 1920'de, bu tür taleplerin hepsini kesin olarak reddetti. Türkkomissiya, 19 Temmuz 1920'de, Rıskul(ov) taraftarlarının çoğunlukta bulunduğu TKP Merkez Komitesi'ni lağvetti. Zira, Moskova, Rıskulov'u, Doğu'da Sovyet iktidarı için tehlike olarak görüyordu. Yeniden bir TKP Merkez Komitesi kuruldu. Moskova'daki Sovyet Yönetimi, yeni Merkez Komitesi kurulmasını yeterli bir önlem olarak görmedi. Bu nedenle, 29 Temmuz 1920'de, RKP Merkez Komitesi'ne bağlı bir Türkistan Bürosu (Türkbüro) kuruldu. Bu büro, 27 Ağustos 1920'den itibaren, Türkistan'daki Komünist Partisi faaliyetlerinin denetimi-

ni üzerine aldı. Türkbüro'nun sevk ve yönetimi, tabii ki, Rus komünistlerinin elinde bulunuyordu.¹⁸

Bütün bu olumsuzluklara karşın, “yerli komünistler” direnişlerini sürdürdüler. Riskul(ov) grubu, fikirlerinin reddedilmesi ve bu fikirlere engel olunması üzerine, Türkistan Otonom Cumhuriyeti anayasasının yeniden şekillendirilmesi talebinde bulundu. Aslında, Riskul(ov)'un bu isteği, yeni değildi. O, daha 17 Ocak 1920'de Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Müslüman Bürosu, Yabancı Komünistler Bürosu ve Türkkomissiya'nın ortak toplantısında bu görüşünü dile getirmiş ve şöyle demişti:

“Türkistan, etnografik ve diğer özellikleri bakımından, Türk milletinin cumhuriyeti olarak kabul edilir. Mevcut Türkistan anayasası, Rus anayasasından kopya edilmiştir ve bundan dolayı geniş kapsamlı olarak değiştirilmesi gerekmektedir”.¹⁹

Ancak, bu milli direniş de başarılı olamadı. Zira, RKP (b) Merkez Komitesi ve RSFSC hükümeti, Türkistan'ın otonomisi ile ilgili olarak, yeni bir yönetmelik yayınladı. Bu yönetmelikte, Türkistan'ın Türk milletinin özerk cumhuriyeti olmadığı; burada yaşamakta olan ve farklı bölgelerde oturan Türkmenler, Özbekler, Kırgız-Kazaklar olarak temsil edilen halkların otonom cumhuriyeti olduğu; ve RSFSC'nin “Türkistan Otonom Cumhuriyeti” adını da taşıdığı belirtiliyordu.²⁰

Böylece, hem Bolşeviklerin yönetimi altındaki Rus devletin bütünlüğü hem de RKP'nin bölgesel ve gayri Rus komünist örgütler üzerindeki üstünlüğü bir kez daha vurgulanmış oluyordu. Fakat aynı zamanda Orta Asya milliyetçiliği-

nin bu sınır bölgesinde Sovyet devletinin pekiştirilmesine başlıca engel oluşturduğuna ve mutlaka bertaraf edilmesi gerektiğine de işaret ediliyordu. Nitekim, 1921 Baharında yapılan Onuncu Parti Kongresi'nde, Lenin'in Orta Asya'daki bu ayrılıkçı eğilimlerle ilgili endişeleri, yeniden gündeme getirildi. Muhtemelen bu, Sovyet tarihinde "milliyetçi sapmalara" karşı yapılan ilk resmi hücumdu:

"Geçmişin hayaletlerinden hala kurtulamamış olan yerel komünistler, ulusal özerkliğin önemini abartmaktadırlar. [...] Emekçi sınıfın çıkarlarını göz ardı etmekte ve bunları yanlış yere ulusal çıkarlarla karıştırmaktadırlar. İlkleri ikincilerden ayırt etmeyi bilmedikleri gibi parti çalışmalarını da sadece emekçi kitlelere yönlendirememektedirler. Bu durum doğuda bazen Panislamizm ve bazen de Pantürkizm biçimlerine bürünen burjuva milliyetçiliğinin ortaya çıkmasını da izah etmektedir".²¹

Ancak, Rıskul(ov) önderliğindeki ulusal komünistler ise, kendileri için asıl önemli olanın, Türkistan'da sınıf mücadelesi yürütmek değil, ülkenin geleceği ile doğrudan ilgili ulusal sorunu çözüme kavuşturmak olduğunda ısrar ettiler. Rıskul(ov), ulusal sorunu, yani Çarlık hükümetinin Türkistan'da takip etmiş olduğu sömürgecilik politikasının Bolşevikler devrinde de değişmemiş olmasını, ülkesinin "kanayan yarası" olarak tanımlıyordu. O, bu konudaki görüşlerini, Başkanı bulunduğu Türkistan Merkezi İcra Komitesi'nin 11 Mart 1920 tarihinde yapılan toplantısında, "bizim gelecekte yürüteceğimiz çalışmaların ana hedefi sömürgecilik ruhunu yok etmeye

yönelik olacaktır” diyerek açık ve net bir şekilde ortaya koymuştu.²²

Öte yandan, Riskul(ov), Pantürkizm konusunda da, Moskova'daki Bolşevik liderlerden farklı düşüncelere sahipti. O, Pantürkizm'in, Türkçe konuşan halkları birleştirici bir olgu olduğu görüşündeydi.

Pantürkizm ve Kemalizm

Mart 1921'de, Moskova'da, Türk halkları komünistlerinin 2. Genel – Rusya Kurultayı yapıldı. Bu kurultaydaki konuşmasında, Riskul(ov), Bolşeviklerin milliyetler politikasını, ”kızıl emperyalizm” olarak kınamış, Pantürkizm ve Kemalizm gibi akımları savunmuş, bunlarla ilgili olarak da yeni fikirler ileri sürmüştü.

Riskul(ov), konuşmasında, Bolşeviklerin milliyetler politikasını “kızıl emperyalizm” olarak nitelerken, Türkçe konuşan halkların eninde – sonunda Rusya ile değil, kendileriyle aynı tarihi, kaderi, dili, dini ve kültürü paylaşan Türkiye ile buluşacağını ifade ediyordu. O'na göre, Türkçe konuşan halkların birbirlerine yakınlaşmaları gayet doğaldır. Ancak bu yakınlaşmaya engel olunmak istenmektedir. Bunun için de, resmi olarak “Pantürkizm” adı verilen olgu dışarıdan kasıtlı bir şekilde ucube olarak gösterilmektedir. Oysa, Pantürkizm fikrinin Türkçe konuşan halklar için çok büyük yararları mevcuttur. Bunların başında da birleştirici özelliği gelmektedir. Bu bakımdan, Pantürkizm fikrinin değişik bir bakış açısından değerlendirilmesi gerekmektedir.²³ Riskul(ov), konuşmasında, Pantürkizm konusundaki görüşlerini açıklarken, Doğunun ezilen Türk ve Müslüman halklarına, ancak Kemalist Türki-

ye'nin öncülük edebileceğini de vurgulayarak şöyle diyordu:

“Ben, Pantürkizm sorununa değinmek istiyorum. Çoğu kimseler onu, Panislamizm’le ve (diğer) dini birlikteliklerle kıyaslamak isterler. Buna rağmen, bu sorunun bizim için çok büyük önem taşıdığını söylememiz gerekir. Avrupalı emperyalistlerin tasvir ettiği gibi bir Pantürkizm hiçbir zaman mevcut olmamıştır, ancak onun başka şekilleri vardır. Bizim söylemek istediğimiz Türkiye, emperyalist Türkiye, o artık mevcut değil. Doğu halklarının büyük bir kesimini peşinden sürükleyecek yeni bir Türkiye var. Bizim elimizde Kafkaslar’da, Asya’da ve Türkistan’da halkı Sovyet yapılanmasına çekmekte önemi büyük olan Kemalist hareketin deneyimi mevcut bulunmaktadır. Bunu göz ardı edemeyiz, hem Pantürkizm’i eski görüş açısından değerlendirmenin de gereği yoktur. Şimdi Kemalist Türkiye, Türk halklarının hareketine Sovyet Rusya önderlik edemez demek istiyor. Ve onların söylediklerinin doğru olduğunu kabul etmemiz gerekir. Müslüman Asya’da nüfusun çoğunluğunu köylüler oluşturmaktadır. Bu köylü nüfusun çoğunluğunun Sovyet idaresine katılımı sağlanamadı. Biz, uygulamada Sovyet hükümetinin yararlı olduğunu kanıtlamadık. Biz, onları [...] gerektiği gibi kendi saflarımıza çekemiyoruz. Onlar Kemalist hareketi beklemektedirler. Hatta Bakü’deki kızıl asker taburları arasında da Türkleri (Türkiyeli) bekleyenler var [...] Türkistan’da Türkleri (Türkiyeli), Türk-komissiya değil yerli halk beklemektedir. Türkkomissiya, Türkiye temsilcilerinin bütün kentleri ziyaret etmelerine imkan tanımalıdır ve Kemalistlerin temsilcilerini [...] halk kucak açarak karşılayacaktır.”²⁴

Görüldüğü üzere, Rıskul(ov), Bolşevik iktidarını, hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde, Avrupalı emperyalistlerin son dayatması olarak görüyordu. Bu sebeple, Türk ulusunun, Avrupalı emperyalistlerin zulmünden kurtulması ve kendi kendini yönetme hakkına kavuşması amaçlarında ısrar ediliyordu.²⁵ Bunun için de Pantürkizm fikrine yeni bir tanım getirerek, bu bağlamda Avrupalı emperyalistlere karşı verilen mücadeleden başarıyla çıkmış olan, Kemalist Türkiye'nin üstleneceği öncü rolün önemini vurguluyordu.²⁶ Böylece, Rıskul(ov), asırlardır Avrupalı emperyalistlerin baskısı altında ezilen Doğu Halklarının kurtuluşu için anti-Rus olduğu aşıkâr olan yeni bir tez önermekle, Leninist ideolojik hegemonyaya da meydan okuyordu. Moskova'daki Rus liderler ise, şüphesiz şimdiye kadar hiçbir zaman akıllarına bile getirmedikleri ve tasavvur dahi etmedikleri yeni bir olguyla karşı karşıya bulunuyorlardı. Onların önünde, devrimin meşruluğunu olmasa da, başarısını tehdit eden ve "sınıf mücadelesi" gibi söylemlerle aşılamayacak bir "ulusal sorun"un durduğu da artık bir gerçektir.²⁷

Ne var ki, Bolşevik liderler, değişik platformlarda, Türkistan'da "sınıf mücadelesi" yerine önceliğin "ulusal sorun"un çözümüne verilmesi gerektiğini dile getiren "ideolojik sapkın" Rıskul(ov)'un tasfiyesinde acele etmediler. Onu, Türkistan'dan uzak tutmak için değişik bir yöntem uyguladılar. 1921'de Moskova'ya çağırdıkları Rıskul(ov)'u, önce Narkomnats (Milliyetler Meselesi Halk Komiserliği) Kurulu üyeliği gibi yüksek bir konuma getirerek, terfi ettirdiler. Ardından da, 1923 - 24'de Türkistan Cumhuriyeti Sovnarkom'unun Başkanı olarak Orta Asya'ya geri gönderdiler. Bundan sonraki dönemde Rıskul(ov)'un kariyerinde büyük bir düşüşün başladığı gözlemlendi. Türkistan'daki etkin parti ve hükümet görevle-

rinden uzaklaştırılan Riskul(ov), 1925'te oldukça önemsiz bir konumda, Komintern'in temsilcisi olarak Moğolistan'a gönderildi. 1926 – 1937 yılları arasında gözden düşmüş bir halde, RKP Kafkasya Bölgesel Basın Dairesi'nin Başkanı olarak çalıştı. Aynı yıllarda onu, KUTV'da²⁸ ders veren profesörlerden biri olarak da görüyoruz. Riskul(ov), nihayet 1937'de tutuklandı ve yargılandı. 8 Şubat 1938'de de “milliyetçi”, “Pantürkist” ve “halk düşmanı” olmakla suçlanarak kurşuna dizildi.

Turar Riskul(ov)'un İtibarının Geri Verilmesi

Riskul(ov)'un itibarı, ölümünden çok sonra, Yirminci Parti Kongresinin ardından, 1957 yılında geri verildi. Bununla ilgili Sovyet raporlarında, Riskul(ov)'un, Stalin dönemindeki “şahıs kültünün kurbanı” olduğu ileri sürülmektedir. Ancak, bu doğru bir açıklama değildir. Zira, daha sonraki gelişmeler Riskul(ov)'un, şahıs kültünün değil, Rus imparatorluğunda iktidarı ele alan ve bu imparatorluğu bir bütün olarak korumayı ana görevi sayan tümüyle devrimci bir partinin, yani Komünist Parti'nin kurbanı olduğunu ortaya koymuştur.²⁹ Bir örnek vermek gerekirse, “Türkçülük” ve “ulusal çıkarlar” gibi kavramlardan son derece ürken komünist sisteminin ideolojiden sorumlu yetkilileri, resmen itibarı geri verildiği halde, Riskul(ov)'un adını hafızalardan kazımak için ellerinden geleni yapmışlardır. Hatta, Kazakistan'da Riskul(ov)'un hayatını, mücadelesini, fikirlerini araştırma ve bunları yeni kuşaklara aktarma girişimlerinde bulunan aydınlar, bilhassa 1960'lı yıllarda, Sovyet hükümetinin baskılarına ve kovuşturmalara maruz kalmışlardır.³⁰ 1970'li yılların ortalarına doğru

hafiflemeye başlayan bu baskılar, Mayıs 1990'da SBKP Politbürosu'nun "Ulusal Sapkınlık" sorununu görüştüğü sırada, Riskul(ov) ve arkadaşlarına yapılan "ideolojik sapma" ve "milliyetçilik" suçlamalarının asılsız olduğunu karara bağlamasıyla son bulmuştur.³¹ Böylece Riskul(ov), ölümünden 52 yıl sonra, tam anlamıyla aklanmış oluyordu.³²

Sonuç

Türkistan'da Türk ve Müslüman toplulukların birliğini savunan Turar Riskul(ov) önderliğindeki milli komünistler, Sovyet yöneticilerinin, Çar dönemlerindeki seleflerinin emperyalist politikasını kesintisiz sürdürmekten başka bir şey yapmayacakları sonucuna varmış görünmektedirler. Onlar bu düşüncelerinde haklı idiler. Zira, Merkezde iktidarı ele geçiren Bolşevikler, Türkistan gibi bir sınır bölgesini yönetmek üzere Türkkomissiya, Türkbüro adı altında kendi memurlarından oluşan organları tayin ediyorlardı.³³ Ulusların kendi kaderini kendi tayin etme özgürlüğü, İç Savaşın hengameleri arasında, artık duyulmaz olmuş; resmi olarak "enternasyonalizm" adı verilen "Ruslaştırma" politikası ön plana çıkmıştı.

Ancak "parçalanmadan irileşmek gerek" ilkesini ortaya atan Turar Riskul(ov), Türk ve Müslüman toplulukların asimilasyona elverişli küçük milliyetler halinde dağılmasını reddediyordu. Bu amaca ulaşmak için de, Türkistan'ı "kukla cumhuriyeti" durumuna düşürmeden, "sahip olduğumuz bütün güçleri bir yere toplamamız ve kendi kendini yöneten bağımsız bir Türk devleti kurmamız gerekmektedir" diyordu.³⁴ Ancak, Moskova'daki Bolşevik yöneticiler, bizzat Lenin'in de ifade ettiği gibi, milletlerin kendi kendilerini yönetme hakkı

uygulamada Türkistanlılara verilecek olursa, “onlar idaremiz altından ebediyen çıkıp giderler” diye korktular ve Rıskul(ov)’un bu Türk devletini kurma girişimlerini de engellediler.

Bunun yerine, Sovyetler Birliği, Orta Asya’yı ulusal devletlere taksim etmeyi uygun buldu. 1924’de başlayan bu taksim işlemi, 1936’da tamamlandı. Sonuçta beş Sovyet, iki özerk cumhuriyet kuruldu. Ancak, bu cumhuriyetlerin kuruluşu, hiçbir ulusal ve etnik soruna çözüm getirmediği gibi, aslında durumun daha da kötü bir hale gelmesine sebep oldu. Orta Asya, yeni cumhuriyetler için belirlenen sınırlarla, hem coğrafik, hem demografik bakımlardan parçalandı.³⁵ Ondan da, günümüze, etnik, ulusal kimlik, sınır ve güvenlik gibi sorunlarla uğraşan Orta Asya ya da Türkistan cumhuriyetleri topluluğu miras kaldı. Elbette Orta Asya’nın bugün ayakta kalmak için entegrasyonu gerekli kılan parçalanmış hali, “böl ve yönet” ilkesinden hareket eden Sovyet önderlerinin, Çarlık hükümetinin açıkça yürüttüğü sömürgecilik politikasının aksine, çok ustaca hazırladıkları sömürgecilik sisteminin eseridir.

NOTLAR

- 1 A. Bennigsen ve S. E. Wimbush, **Muslim National Communism in the Soviet Union**, Chicago, The University of Chicago Press, 1979, s. 62.
- 2 A. Bennigsen ve C.L. Quelquejay, **Sultangaliyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası**, (Çev. E. Akbulut ve T. A. Şen-sılay), İstanbul, 1995, s. 65.
- 3 O. Konıratbayev, “Rıskulovşılıq Degenimiz Ne?”, **Calın**, No. 4, 1992, s. 44.

- 4 B. Hayit, **Turkestan zwischen Russland und China**, Amsterdam, 1971, s. 286; O. Konıratbayev, **Rısqulovşılıq Degenimiz Ne?** s. 47; M. Rahmanberdiyev, “Turannan Tülep Uşqan Turar”, **Qazaq Adebıyeti**, No. 37, 1994, s. 6.
- 5 B. Hayit, **Turkestan zwischen Russland und China**, s. 286 – 287.
- 6 A. Bennıgsen ve S. E. Wimbush, **Muslim National Communism in the Soviet Union**, s. 63.
- 7 T. Nurtazin, “Ömür Ötkelderi”, **Culdız**, No. 4, 1986, s. 57; B. Hayit, **Turkestan zwischen Russland und China**, s. 287.
- 8 Bununla ilgili olarak anayasaya düzenlemeler getirilmesi de karara bağlandı. Bkz. T. Nurtazin, **Ömür Ötkelderi**, S. 58
- 9 A. Bennıgsen ve S. E. Wimbush, **Muslim National Communism in the Soviet Union**, s. 63.
- 10 B. Hayit, **Turkestan zwischen Russland und China**, s. 287.
- 11 T. Nurtazin, **Ömür Ötkelderi**, s. 57 – 58.
- 12 T. Nurtazin, **Ömür Ötkelderi**, s. 58.
- 13 A. Bennıgsen ve S. E. Wimbush, **Muslim National Communism in the Soviet Union**, s. 63; Ayrıca bkz. I.P. Lipovsky, “Central Asia: In Search of New Political Identity”, **The Middle East Journal**, Cilt 50, sayı 2, Güz 1996, s. 216 – 217.
- 14 B. Hayit, **Turkestan zwischen Russland und China**, s. 288; Ayrıca bkz. T. Omarbekov, “Reseyde Türk Memlekettigin Quruv İydeyası Nege Cüzege Aspadı?”, **Aqıyqat**, 1993, No. 7, s. 40.
- 15 Rıskul(ov), Türkistan Merkezi İcra Komitesi Başkanlığına, 21 Ocak 1920’de seçilmişti.
- 16 A. Bennıgsen ve S. E. Wimbush, **Muslim National Communism in the Soviet Union**, s. 63.

- 17 O. Konıratbayev, **Rısqulovşılıq Degenimiz Ne?** s. 48.
- 18 B. Hayit, **Turkestan zwischen Russland und China**, s. 288.
- 19 M. Vachabov, **Formirovanie Uzbekskoi Socialisticheskoi Nacii**, Taşkent, 1961, s. 327'den naklen veren, B. Hayit, **Turkestan zwischen Russland und China**, s. 288 – 289.
- 20 B. Hayit, **Turkestan zwischen Russland und China**, s. 289.
- 21 A. Bennigsen ve S. E. Wimbush, **Muslim National Communism in the Soviet Union**, s. 64.
- 22 O. Konıratbayev, **Rısqulovşılıq Degenimiz Ne?**, s. 47.
- 23 O. Konıratbayev, “Turar Tuvralı Tın Derek” **Culdız**, No. 5, 1993, s. 189.
- 24 Rıskul(ov)'un Rusça yaptığı bu konuşma, ancak Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Kazakça'ya çevrilerek yeniden yayınlanabildi. Bkz. **Culdız**, No. 5, 1993, s. 190 – 191.
- 25 O. Konıratbayev, **Rısqulovşılıq Degenimiz Ne?** s. 46.
- 26 Rıskul(ov), Türkiye'nin emperyalizme karşı verdiği mücadeleden desteklenmesiyle ilgili görüşleri için bakınız: T. Rıskul(ov), “Eki Alemdi Calğastırğan Calav”, **Qazaqstan Kommunisti**, No. 3, s. 36 – 38; Kazakça olarak yeniden basılan bu makale, aslında Rusça olarak “*Pravda*” gazetesinin 1 Şubat 1924 tarihli sayısında yayımlanmıştı.
- 27 A. Bennigsen ve S. E. Wimbush, **Muslim National Communism in the Soviet Union**, s. 73.
- 28 KUTV: Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi
- 29 A. Bennigsen ve S.E. Wimbush, **Muslim National Communism in the Soviet Union**, s. 73.
- 30 T. Rıskul(ov)'un adı etrafındaki parti yasakların kaldırılması ve onun tam olarak aklanması için ilk girişimde bulunan kişi Ka-

zak gazeteci Rahim Ali Baycarasov olmuştur. Baycarasov'un bu konuda **Sotsiyalistik Qazaqstan** (19.10.1960) gazetesine yazdığı makale Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi yöneticilerinin tepkisini çekmiş, kendisi "halk düşmanı" ilan edilerek, hükümetin baskı ve kovuşturmasına maruz bırakılmıştır. Bkz. C. Süleymenov, "Turar cane Şerhan", **Aqıyqat**, No. 9, 1992, s. 58 – 59.

- 31 M. Koygeldiyev, "Aqталуы Emes, Aqıyqatı Oı", **Qazaqstan Kommunisti**, No. 7, 1991, s. 27; **İzvestiya TsK KPSS**, No. 9, 1990, s. 76 – 84.
- 32 T. Riskul(ov)'un hayatı, kişiliği, siyasi görüşleri ve mücadelesi hakkında geniş bilgi için son yıllarda Kazakistan'da yayınlanmış olan şu eserlere bakınız: Ş. Murtaza, **Qızıl Cebe**, Almatı, 1994; V. M. Ustinov, **Turar Riskulov: Ocherki politicheskoi biographii**, Almatı, 1996.
- 33 O. Konıratbayev, **Rısqulovşılıq Degenimiz Ne?**, s. 44.
- 34 C. Süleymenov, **Turar cane Şerhan**, s. 62.
- 35 I. P. Lipovsky, **Central Asia: In Search of New Political Identity**, s. 217.

ORTA ASYA CUMHURİYETLERİNDE İSLAM VE ETNİSİTE

Ali Faik DEMİR*

Giriş

Orta Asya Türk cumhuriyetleri, SSCB sonrasında bağımsızlıklarını kazanmakla birlikte, birçok iç ve dış sorunla karşı karşıya kaldılar ve özellikle bu devletler için ulusal kimlik ve din konuları ön plana çıktı. Kendilerini tanımlama, geçmişle bağlantılarını sürdürme, Sovyet döneminde yok sayılan ya da unutulmuş gelenek ve görenekleri yeniden ortaya çıkarma, kısacası ayrı bir millet olduklarını gösterme ihtiyacı doğdu. Bu konunun, iç politikayla birlikte, dış politikaya da etkileri söz konusudur. Bağımsızlığı elde etmek ya da tam bağımsız olmak için bu değerlendirmelerin ve tanımların yapılması, bunlar üzerinde ciddi bir şekilde düşünülüp tartışılması son derece önemlidir.

Bölgedeki Türk Cumhuriyetleri için, kendilerini tanımlama ve geçmişle bağlantı kurma açısından, iki önemli unsur söz konusudur. Bunlardan biri, bölge devletlerindeki millî kimlik ve dil; diğeri ise, İslam'dır. Tarih boyunca bölgedeki devletler, bu iki unsuru, komşularından ve diğerk devletlerden ayrılmak ya da onlarla birleşmek için kullanmışlardır. Geçmiş

* Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi

dönemlere bakıldığında bölgesel rekabet açısından bu iki unsurun ne kadar etkili olduğu görülebilir.

Söz konusu iki unsurdan İslam'ın bölgeye ne zaman ve kimler tarafından getirildiği, nasıl yayıldığı, halklar üzerindeki etkisi öncelikle incelenmelidir. Kuşkusuz İslam'ın Rus Çarlığı döneminde aydınlanma ve muhalefet şeklindeki yansımaları, özellikle de siyasallaşan İslam'ın konumu tartışılmalıdır. Sovyet dönemi, her konuda olduğu gibi, Orta Asya da, din konusunda da bir kırılma teşkil etmiştir. Bu dönemde din ve özellikle İslam varlığını nasıl sürdürmüş, devletin ve halkların yaklaşımları ne olmuştur? İslamla ilgili son olarak bağımsızlık dönemindeki durumu ve yaşanan tartışmalar değerlendirilmelidir.

Bölgedeki etnik unsurlar ve milliyetçilik konusuna gelindiğinde ilk aşamada, İslam'a paralel olarak, etnik yapının ve milliyetçi hareketlerin Orta Asya'daki yeri incelenmelidir. Bölgede etnik ilişkiler nasıldır? Milliyetçilik ne zaman ortaya çıkmıştır? Çarlık dönemi Rusyası ne tür bir yaklaşım sergilemiştir? Türkçü hareketler bölgede ne oranda etkili olmuştur?

Sovyet dönemi, “millet politikaları” açısından önemli bir dönem olmuştur. Bu doğrultuda, Sovyetler Birliği'nin baskıcı politikaları karşısında etnik özellikler ve milliyetçilik duygusu nasıl bastırılmış ya da bunlar ne oranda kendilerini koruyabilmişlerdir? Sovyet dönemi, “millet politikaları” ve Sovyetleştirme politikalarının günümüze etkileri nelerdir? Bağımsızlığın kazanılmasının ardından yeni milliyetçilik rüzgarının sonuçları hangileridir? Kısaca İslam ve etnik unsurlar, Orta Asya'da politik dengeleri nasıl etkilemektedir? Bu unsurlar, zamanla, yere, liderlere ve konjonktüre göre nasıl kullanılmaktadır?

Orta Asya'da İslam ve Türk Dünyası

Bölgeye Girişinden SSCB Dönemine Kadar İslam

Orta Asya'ya İslam'ın gelişinde ve bölge insanının geneline yayılmasında iki önemli unsur rol oynamıştır. Bunlardan biri Arapların işgaliyle birlikte bölgenin İslam ile tanışması, ikincisi ise, Sufi hareket sayesinde İslam'ın yaygınlaşması ve bölge halkı tarafından benimsenmesidir. Araplar, bölgeye iki dönemde gelmişlerdir. İlk olarak M.S. 651'de Araplar Sasanileri yenerek bölgeye girmişler ve çevreyi Müslümanlaştırmaya başlamışlar, 673'de Amu Derya'yı geçmişler ve Buhara'ya yerleşmişlerdir. İkinci Arap dalgası, 705 ile 716 yılları arasında gerçekleşmiş, bu dönemde Araplar, Fergana'ya kadar ulaşmışlar, Buhara ve Semerkand'daki Zerdüşat ateş tapınaklarını yok etmişlerdir. VIII. yüzyılın başında Arap kavimlerinin bugünkü Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan'ın kuzeyi ve Kazakistan'ın güneyini kapsayan Harzem ve Maverâünnehir'e yerleşmesinden, XVI. yüzyılın sonuna kadar geçen dönemde, bölge, İslam dininin ve kültürünün en parlak merkezlerinden birisi olmuştur.¹

Orta Asya'daki İslam'ın kabulünü ve yayılmasını iyi anlamak için, İslam öncesi gelenekleri, inanışları ve özellikle Şamanizmi incelemek gerekir. Bölgede İslam'ın güçlenmesinde rol oynayan ikinci etmen de, bununla ilintili Sufi hareketidir. Sufiler, özellikle bölgenin kuzeyindeki göçebe halkın Müslümanlaştırılmasında etkili olmuştur. Arapların şehirlere yerleşmesi ve burada kendi kültürlerini ve dinlerini yayması karşısında, diğer bölgelerde yaşayan ve Araplar ile temas halinde bulunmayanlarla kendilerine muhalif olanların İslamlaşması, bu hareket sayesinde ve uzun sürede gerçekleşmiştir.²

Sufilik, daha çok Allah'a bakışın bir yolu olarak ahlaki ve dini değerler sistemi olarak görülmüştür. Bu doğrultuda, Sufi anlayışının eski yerel kültürle olduğu kadar çeşitli felsefi sistemlerle de yakın ilişkisi bulunmaktadır. Bu çerçevede, Sufilik, toplumun tabanında ilgi gördüğü gibi seçkinler arasında da yerini almıştır.³

Sufilik, bölgede çeşitli kollara ayrılmıştır. Bunların en önemlilerinden birisi, Muhammed Bahaddin Nakşibendi tarafından Buhara'da kurulan Nakşibendi tarikatıdır. XIV. yüzyılda kurulmuş olan tarikat, özellikle bugünkü Özbekistan ve Tacikistan'da etkinliğini sürdürügelmiştir. XII. yüzyılda Abdülkadir Geylani tarafından Bağdat'ta kurulan Kadirilik ise, Fergana Vadisi çevresinde gelişmiştir. XII. yüzyılın sonunda bölgeye giren tarikat, XIII. ve XIV. yüzyılda etkisini Yesevilik karşısında kaybetmiştir. Bölgedeki bir başka tarikat olan Kübravilik, Sufiliğin en büyük metafizisyenlerinden Necmettin Kübra tarafından XII. yüzyılda Harezm'de yayılmıştır. Son olarak Yeseviliğe bakılacak olursa, tarikat, XII. yüzyılda Hoca Ahmet Yesevi tarafından kurulmuştur. Orta Asya'nın kuzeyindeki Araplar tarafından Müslümanlaştıramayan göçebe halkın, Müslüman olmasında etkili olmuştur. Zira göçebe toplumlar olan Türkmenler, Kazaklar ve Kırgızlar'ın bir bölümünün Müslüman olmasında rol oynayan bu tarikat, gelenekler ve Şaman inanışını da gözeterek İslam anlayışına farklı bir yön vermiştir.⁴

Orta Asya'daki Müslüman halklar, Rus hakimiyetine girene kadar, Türk, Arap, İran kökenli çeşitli devletlerin yönetimi altında yaşamışlar, daha sonra kendi hanlıklarını ve devletlerini de kurmuşlardır. Ancak bölgeye Rusya'nın gelmesiyle birlikte, Müslüman kimlik farklı bir önem kazanmıştır. Rusya, Kafkasya'nın ardından, 1855'de Orta Asya'ya yönelmiş

ve 1900 yılına kadar bu bölgenin önemli bir kısmını ele geçirmiştir. Bu doğrultuda, 1855-1881 arasında hüküm süren II.Alexandre döneminde yoğun bir şekilde politik, ekonomik ve sosyal alanlarda değişim görülmüştür. Bu değişimde Rus tüccarların büyük rolü olmuştur. İşte söz konusu bu dönemde Rus Çarlığı, son kez olarak müslümanları assimile etme politikasına yönelmiştir. Orta Asya'lı yerel halka karşı, kültürel ve dini asimilasyon politikaları uygulanmıştır. 1860'da II.Katerina döneminde terkedilen hristiyanlaştırma politikaları daha esnek ancak daha etkili olarak özellikle yeni okullar aracılığıyla yeniden başlatılmıştır. 1903'e kadar yaklaşık 200.000 Tatar'ın hristiyan olduğu, 1905'den sonra ise, yeniden islama döndükleri görülmüştür. Bu politikaları yürüten isim ise, Nikolai İlminski'dir. İşte bunun sonucunda da bölgedeki Müslümanlar arasında reformist hareketler ortaya çıkmıştır.⁵

Ruslar'ın yayılma ve asimilasyon politikaları karşısında, Müslümanlar arasında entellektüel bir canlanma olmuş ve Orta Asya'da İslami bir dirilişten yana olanlarla, Pan-Türkist liderler, "*Birleşik Türkistan*" fikrini tartışmaya başlamışlardır. Tatar aydınlar, Rus baskısına son vermekle yetinmeyip, feodal ve kabileci seçkinleri de saf dışı bırakacak sosyalist devrimi savunmuşlardır.⁶ Kuşkusuz Tatarlar'ın Orta Asya'da önemli bir etkisi mevcuttu. Özellikle Tatar yönetici sınıfı, Orta Asya'yı kendilerinin ticaret sahası olarak görmüşlerdir. Aynı dönemde Tatar gençleri İslam'a da önem vermişler ve Buhara'daki medreselerde yetiştirilmişlerdir. Ruslar'ın bölgeyi işgal etmelerinin Tatarlar için iki önemli sonucu olmuştur. İlki, Tatar ticari imtiyazlarının ve etkisinin sona ermesi, ikincisi ise, Tatar burjuvazisinin Batılı değerlere yönelmeye başlamasıdır.⁷

Söz konusu dönemde Rusya içinde iki önemli hareketin varlığından bahsetmek mümkündür. Bunlar “*Cedid*” ve “*Kadim*” hareketleridir. Orta Asya’daki önemli hareketlerden biri olan “*Cedid Hareketi*”, Kırımli Tatar İsmail Gasprinski tarafından 1883’de başlatılmıştır. Gasprinski, dini reformun bölgedeki gerçek babasıdır. Aynı zamanda Rusya’daki Pan-Türkizmin de öncülüğünü yapmıştır. Fikirlerini, kurucusu olduğu “*Tercüman Gazetesi*”nde açıklamıştır. Rusya içindeki Türk halkların, yaratılacak edebi bir dil ve ortak kültür çerçevesinde birleştirilmesini ve sonra ulusal kimliğe kavuşacak bir örgütlenmeye gidilmesini hedeflemiştir.⁸

Diğer önemli hareket olan Kadimciler ise, gelenekselliği temsil etmektedirler. 1907 ile 1917 arasında Orenburg’da yayınlanan ve tüm Rusya’ya dağıtılan “*Din ve Maişat*” dergisi, Kadim hareketinin özellikle Ural bölgesindeki Tatar Müslüman burjuvazisi içindeki tüccar ve esnaf arasında destek bulduğunu yazmıştır. Kadimciler ile Cedidciler arasında kesin bir ideolojik ayırım gösterilememekle birlikte, Rusya’da örgütlenen bir müslüman nüfus ve 1910’a doğru artan islami gazetelerle birlikte yoğun tartışmalar yaşanmıştır.⁹

1905 yılı, Rus egemenliğindeki Müslümanlar için önemli bir yıl olmuştur. Çünkü bu yıl, dini özgürlükle ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Bu çerçevede Rusya Müslümanları, 1905’de Nizni-Novogorod’da ilk İslam Kongresini düzenlemişlerdir. Bu kongrede, Rusya Müslümanları Birliği’nin kurulması kararlaştırılmıştır. İkinci kongre, 1906’da Saint Petersburg’da Gasprinski’nin başkanlığında toplanmıştır. Burada Rusya Müslümanları İttifakı kurulmuştur. Bu yapı, en başından itibaren özellikle Tatar ve Azeriler’in esas olduğu Türk milliyetçiliğinin merkezi gibi algılanmıştır. Üçüncü Kongre, Ağustos 1906’da Nizni-Novogorod’da gerçekleşmiş ve bu

kongrede, ittifakın, siyasal partiye dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰

SSCB dönemi İslam

Sovyetler'in kurulması ile birlikte, bölgede İslam ile ilgili yeni bir süreç başlamıştır. Bu yeni süreçte, İslam bir yandan bölge halklarının güvenini kazanmak için bir araç olarak kullanılırken, diğer yandan da ortadan kaldırılmak istenmiştir. Sovyet döneminde İslam'ı iki kategori altında incelemek mümkündür. Bunlardan ilki resmi İslam olarak nitelendirilebilecek ve devletin kontrol ettiği İslam; diğeri ise, paralel İslam olarak adlandırılan ve halkın içinde tarikatlar sayesinde yaygın olan İslamdır.¹¹

Sovyetler'deki İslam üzerinde en önemli otoritelerden birisi olan Alexandre Benningsen, İslam'ın durumunu, yedi temel evrede değerlendirmektedir. İlk dönem, tabii ki, devrimin ilk yıllarıdır. 1917 Devrimi, tüm dünyada olduğu gibi, Orta Asya için de yeni bir dönemin habercisi olmuştur. Bu dönemde, Sovyetler, Müslümanlara yönelik iki politika izlemiştir: Bir yandan Müslüman halkın güvenini kazanma; diğer yandan da İslam'ı bastırma ve komünist ideolojiyi yayma. Lenin, 1917'de inançlara ve geleneklere asla dokunulmayacağını söylemiştir. Bu doğrultuda Aralık 1917'de Kokand'da bir İslam Kongresi toplanmış ve “*Türkistan Geçici Özerk Hükümeti*”nin kuruluşu ilan edilmiştir. Böylece biri Taşkent'de tamamen komünist Ruslar ile diğeri Kokand'daki müslüman ve milliyetçi eğilimli Türkler olmak üzere iki iktidar odağı ortaya çıkmıştır. 1918'de Kokand'a saldıran Taşkent Sovyeti, “*katliam*” diye nitelendirilen bir saldırı da bulunmuş, karşılığında da “*Basmacı İsyan Hareketi*” başlamış-

tır. Orta Asya'da Sovyet yönetimine karşı direnen yerel gerilla grubu olarak nitelendirilebilecek Basmacılar, 1930'lu yılların sonuna kadar mücadelelerini sürdürmüşlerdir.¹²

İkinci dönem, 1919 ile 1928 yılları arasında yaşanmıştır. Bu dönem, Ulusal Müslüman Komünistleri'nin etkinliği altında geçmiştir. Sovyetler'in ilk yıllarında "*İslam Sosyalizmi*" düşüncesini ortaya atan Sultan Galiyev'in, din, milliyetçilik ve ideoloji açısından ciddi bir yeri vardır. Tatar Müslümanlarından olan Galiyev'in, 1920'lerde önerdiği modele göre İslam, yalnızca dinsel ögeler taşımamakta, aynı zamanda ruhani ve ahlaki değerlere de yer vermektedir. Galiyev, dindeki radikal unsurları dışlamakta ve tüm Türkler'in birleştirildiği bir cumhuriyet idealini savunmaktadır. Galiyev, müslümanların Rusya şovenizmine karşı tek güvencesinin yerel koşullara duyarlı olabilecek ayrı bir Müslüman Komünist Partisi'nin kurulması olduğunu söylemiştir. Marksizmle İslam'ın birlikte olabileceği düşüncesi Orta Asya'da destek görmüş ve bu çerçevede birçok aydın ve önder harekete geçmiştir. Bolşevikler, iç savaş süresince hoş karşıladıkları bu yaklaşıma daha sonra tepki göstermeye başlamıştır. Stalin, yerel bir olgu olan "*Kızıl Müslümanlar*"ı milliyetçi sapmayla suçlayarak SBKP(Sovyetler Birliği Komünist Partisi)'den tasfiye ve ardından idam etmiştir. Galiyev de, bu doğrultudaki politikalara bağlı olarak tutuklanmış ve 1930'lardaki siyasal temizlik hareketi sırasında ortadan kaybolmuştur.¹³

1928 ile 1941 arasındaki döneme anti-İslamcı bir söylem egemen olmuş ve bu aşamada Stalin'in damgasını vurduğu Sovyetleştirme politikalarına bağlı olarak din oldukça geriye itilmiştir. Bu dönem, Sovyet Müslümanları'nın, tarihsel açıdan en trajik dönemidir. Bunu takiben, 1941 ile 1949 yılları arasında, özellikle de İkinci Dünya Savaşı sırasında, SSCB'nin din karşıtı politikaları hız kazanmıştır. Stalin, Sov-

yet sınırları içindeki Müslümanları kontrol etmek için dört müftülük oluşturmuştur. Bunların ilki, Sibiryâ ve Avrupa Rusya'sında yaşayan Müslümanların merkezi olan Ufa Müftülüğü; ikincisi, Orta Asya Müslümanlarına yönelik ve “Büyük Müftülük” de denilen Taşkent Müftülüğü; üçüncüsü, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'yı içine alan Mohaçkale Müftülüğü; ve son olarak dördüncüsü de, Azerbaycan ve Transkafkasya'daki Müslümanları hedefleyen Bakü Müftülüğü'dür.¹⁴

1959'dan 1968'e kadarki evrede, yeni lider Kruşçev'in, İslam'ı tekrar sindirdiği ve sert bir yaklaşım sergilediği görülmüştür. 1968-1980 arasındaki döneme gelince, bu dönemi en iyi şekilde, SSCB'nin “*yeni Müslüman yüzü*” ya da “*yeniden Müslümanlaşma dönemi*” olarak tanımlanabilir. 1970'li yıllarda, Kruşçev sonrası Rusya için İslam, hem SSCB sınırları içerisinde hem de dışarısında kullanılan politik bir araç olarak ön plana çıkmıştır. Fergana Vadisi, İslami hareketler için bir merkez haline gelmiş ve daha sonra gündemde ön plana çıkan Suudi destekli Vahabilik bölgeye girmiştir.¹⁵

1980'den sonrası ise, SSCB'nin son dönemi ve belirsizlikler olarak adlandırılabilir. 1970'li yılların sonunda dünya-daki iki önemli gelişme Sovyetler Birliği'ni çok yakından etkilemiştir. Bunlardan ilki İran'da Şah'ın devrilmesi ve ardından İslam devriminin bu ülkeye hakim olmasıdır. İkincisi ise, Afganistan'da komünist devrim ve Sovyetler Birliği'nin bu ülkeyi işgalidir. Bu dönemde çok sayıda Sovyet Müslümanı, Afganistan yönetiminin çeşitli kademelerinde görev almıştır. 1980'e gelindiğinde Sovyet Müslümanları, Müslüman kardeşlerine karşı çatışmak istemediklerini söylemeye başlamışlardır. Afganistan'daki gerilla savaşının ardından, her ne kadar Sovyetler Müslüman unsurları kullanılmış gibi görünse

de, daha sonra kuvvetlenecek İslami muhalefetin temelleri güçlendirilmiştir.¹⁶

1980'den dağılmaya kadar giden süreç ile bağımsızlık sonrası dönem birbiriyle son derece ilintilidir. Bu çerçevede 1980 sonrası olayların ve yaşananların iyi analiz edilmesi gerekmektedir. İşte bu aşamada cevaplanması gereken soru şudur: Sosyal ve kültürel boyutlarını da düşünerek, İslam, ne zaman ve nasıl radikal bir politik güç olmuştur? Döneme ve bölgeye bakıldığında, bir tarafta geleneksel ve daha çok devlet merkezli İslam, diğer yanda ise, 1980'lerde Tacikistan ve Dağıstan'da ortaya çıkan sistem karşıtı ve reformist İslam görülmektedir. Reformist hareket, perestroika döneminde, bölge halkı tarafından anti-komünist bir söylemle, sivil toplumun sesi gibi, demokratik bir şekilde algılanmıştır.

Reformist İslami hareketin ortaya çıkışının nedenleri oldukça karmaşıktır. Bu hareket, daha çok bir krizler silsilesinin sonucudur. Sıralamak gerekirse: kimlik krizi, meşruiyet krizi, kötü yönetim krizi, sınıf çatışması krizi ve kültür krizi bunlar arasında ilk akla gelenlerdir. Avrasya'da yeni İslami hareketin ne zaman ortaya çıktığı konusunda da bir uzlaşma yoktur. Bir gruba göre, Demir Perde'nin yıkılmasının ardından 1990'lı yıllarda ortaya çıkmış; başka bir gruba göre ise, bu hareket, Brejnev döneminde filizlenmiştir.¹⁷

Gorbaçov döneminde de, İslamla ilgili önemli değişimler yaşanmıştır. İlk olarak din konusunda Komünist Parti'nin tekelini kırarak şekilde yeni örgütler kurulmuştur. İslami grupların liderleri, yeni cami inşası, İslami eğitimin verilmesi, medreselerin açılması ve özellikle de Ortadoğu ülkelerinden İslami yayınların getirtilmesi için çaba harcamışlardır. Bu dönemde, İslami hareketler, Rus siyasal yaşamında yer edinmek için yoğun çalışmalar başlatmışlardır.¹⁸

Gorbaçov dönemi ve sonrasında İslam ile ilgili dikkate alınması gereken beş unsur öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, din ve dinin geçmişle bağıdır. Geçmişten gelen ve günümüze kadar korunan ve İslami açıdan kutsal sayılan yerler ve şehirler, halen daha önemini korumaktadır. İkinci olarak İslam'ın canlanışının ve gücünün bir sembolü olarak cami inşası hız kazanmıştır. İslami eğitim, kuşkusuz son derece önemli görülmüş, bu düşüncelerin yayılması için okulların açılması ve yeni okulların kurulması öncelikli bir konu olmuştur. Kadının konumu ve hakları, İslami bir boyut içinde tartışılmış ve kadın haklarını korumak için örgütlenmeler ortaya çıkmıştır. Son olarak, İslami yayınların getirilmesi ve çevrilmesi için çalışmalar başlatılmıştır.¹⁹

Bağımsızlık Sonrası İslam

İslam dini, Çarlık döneminde genel anlamıyla bölgede özgürce yaşanmıştır. Din adamları belirleyici bir konumda olmuşlardır. Sovyet dönemindeyse, Müslüman halk tamamen dinden uzaklaştırılmıştır. Bunun sonucunda din, özellikle de İslam, Sovyet döneminde ulusal kimliğin ifade edilmesinde ve Rusya'ya karşı koymada en temel unsurlardan birisi olmuştur.²⁰

SSCB'nin dağılmasının ardından Orta Asya'da bağımsızlıklarını kazanan devletlerle ilgili olarak ulus-devlet kimliğinin mi ağırlık kazanacağı, yoksa İslami bir birleşmeye mi gidileceği tartışma konusu olmuştur. Ancak bağımsızlık sonrasında, siyasal İslam'ın ortaya çıktığı ve bölgede belli bir etkisinin olduğu kesindir. Sovyet döneminde olduğu gibi, bu yeni dönemde de, İslam farklı şekilde varlığını sürdürmektedir. Devletin kontrol ettiği resmi İslam'ın yanında, bir de özellik-

le muhalefet niteliği alan siyasal İslam bulunmaktadır.²¹ Gorbaçov döneminden itibaren, yeniden dini uyanış sürecinin bir neticesi olarak, İslam'da bir açılım ve yeni hareketler hız kazanmıştır. Glasnostla birlikte İslami Yeniden Doğuş Partisi başta olmak üzere çeşitli İslami kökeni bulunan siyasi partiler kurulmuştur. Ayrıca dini elit, İslami sembolleri kullanmaya başlamıştır. İkinci olarak İslami değerlerin topluma yeniden öğretilmesi için devlet politikalarında değişikliğe gidilmiştir. Bu doğrultuda camiler yapılmış, daha önceleri yasaklanan islami eserler ve dini konularda bilgiler veren broşürler basılmış ve özellikle Kuran yayıncılığında patlama olmuştur.

Orta Asya'da İslam'ın siyasallaşması, 1990'da Astrahan'da "*İslami Yeniden Doğuş Partisi*"nin kurulması ile ivme kazanmıştır.²² Bu partinin Vahabiler aracılığıyla yayıldığı görülmüştür. Aslında bölgede Vahabiliğe en yakın duran "*Hizb-ül Tahrir*" gibi görülmektedir. Parti, Orta Asya yöneticileri tarafından terör örgütü olarak tanımlanmaktadır.²³ Tacikistan'da doğmuş olan bu hareket, Özbekistan İslami Hareketi ile bağlantılı hareket etmektedir. Özbekistan'da da 1990'da kurulan parti, hemen yasaklanmıştır. 1991'de üzerindeki yasak kaldırılan parti, ülkede İslami bir hükümet kurmayı hedeflediğini açıklamıştır. Türkmenistan'da ise 1991'de kurulan parti pek faal durumda değildir.²⁴

Stalin döneminde yapay olarak ve etnik unsurlar özellikle dikkate alınmadan çizilen sınırlar, ekonomik sorunlar, işsizlik, ulus devletleşme sürecinin tamamlanamaması gibi sorunlar, günümüzde köktendinci örgütlerin, propaganda aracı olarak, "*Türkistan İslam Cumhuriyeti*" sloganını kullanmalarını kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte Orta Asya'da siyasal İslam'ın etkisine bakılacak olursa, bölgenin geneline eşit şekilde yayılmadığı sonucuna varılmaktadır. Kazakistan ve

Türkmenistan'da zayıf; Kırgızistan'da kısıtlı; ve Özbekistan ve Tacikistan'da da kayda değer siyasal İslam gözlenmektedir.²⁵

Bölge devletlerinin İslami oluşumlara karşı tepkisi çok ağır olmuş ve köktenci muhalif grupların iktidarı ele geçirme tehditlerine karşı şüpheli tespit edilenler, güvenlik servislerince yakalanıp çoğu hapsedilmiştir. Bu çerçevede devlet, dini, kendi kontrolü altına alarak, diğer dini kurumların faaliyetlerindeki serbestiyi kaldırmıştır.²⁶

Orta Asya'da İslam, bu durumdayken, bağımsızlık sonrasında yeni cumhuriyetlerin liderleri ve onların çevresindeki siyasi elit, bu unsurdan yararlanmayı ve aynı zamanda da bu unsuru kontrol etmeyi hedeflemişlerdir. İlk aşamada yapılması gereken, Sovyet sonrası dönemde ortaya çıkan ideolojik boşluğu doldurmaktır. Bölge liderleri, aynı zamanda devletlerinde bir ulusal kimliklerini oluşturmaya yönelmişlerdir. Ancak farklı unsurları birarada tutmak için kısa vadeli en iyi birleştirici unsur olarak, İslamı görmüşlerdir. Neler yapıldığıyla ilgili bazı örneklerle bakılacak olursa, bu doğrultuda kamuoyu, çeşitli makaleler ve basın aracılığıyla İslam ahlakına dönüşün gerekliliği üzerine hareketlendirilmeye çalışılmıştır. Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov ve Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev, başkanlık yeminlerini Kuran'a el basarak yapmışlar, Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı ve Kerimov Hacc'a gitmişlerdir.

Bölge liderleri için, İslam'dan yararlanılması ile eşzamanlı olarak yapılması gereken ikinci girişim ise, İslam'ın ulusallaştırılması ve dolayısıyla devlet kontrolü altına alınmasıdır. Orta Asya Cumhuriyetleri, bu doğrultuda, 1993'den itibaren, Türkiye'deki İslam-devlet ilişkisini model alarak, Bakan-

lar Kurulu ya da Cumhurbaşkanı'na bağlı bir Diyanet İşleri Teşkilatı kurmuşlardır. Böylece Diyanet İşleri modeli, hem geleneksel uygulamalara uygun, hem de Müslüman kitleyi rejim için tehlike olmayacak sınırlar içerisinde tutmanın en güvenilir yolu olarak düşünülmüştür.²⁷

Tacikistan'da 1992'de başlayan ve 1995'e kadar süren iç savaş, İslam'ın bölgedeki varlığını ve etkisini görmek açısından ciddi bir örnek teşkil etmiştir. Özbekistan Devlet Başkanı Kerimov, Tacikistan'da olanların bir domino etkisi yaratarak ülkesine sıçramasından korkarak, ordularını Tacikistan'ın kuzeyine gönderdi. Pamir Dağları'nda İslamcılar bombalayan Özbek güçleri, bunu radikal İslam tehdidinden ötürü yaptıklarını belirtmişlerdir. Bunun ardından İslami köktencilik tehdidine karşı gündelik hayatın her aşamasındaki kontroller sıkılaştırılmıştır. Tüm bankalar ve Müslüman ülkelerden gelen hesaplar için büyük çaplı incelemeler yapılmıştır.²⁸

İslam'ı kendi meşruiyetleri için kullanan yöneticiler, İslami muhalefete ve bu hareketlerin kendi konumları için olası tehdidine karşı çok sıkı bir kontrol mekanizması oluşturarak dini sınıfı da devletin unsuru haline getirmişlerdir. Bölgedeki devletler arasında sadece Türkmenistan ve Kazakistan, Anayasalarında devletin laik olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda, bu iki devlet de dahil olmak üzere, Orta Asya'daki beş devlet, İslam Konferansı Örgütü'ne üye olmuşlardır.²⁹

Geçmişten Günümüze Orta Asya'da Etnik Sorunlar

Çoğulcu olsun olmasın her türlü sosyal sistemde etnik kimlik, bireyin oynaması gereken toplumsal rolün belirlenmesinde ve aktörün akit yapacağı kimseleri seçmesinde

önemli bir etkiye sahiptir. Diğer bir deyişle etnik kimlik, diğer statüler ve sosyal kimlikler karşısında daha önemli bir yere sahiptir. Ancak Ortadoğu ve Orta Asya gibi bazı bölgelerde dinsel kimlik de etnik kimlik kadar önemli olabilmektedir.³⁰

Etnik ilişkiler konusunda önemli çalışmalardan birini yapan Frederik Barth, etnik farklılıklar konusunda iki görüş bulunduğunu söylemektedir. Bunlardan ilkinе göre, etnik gruplar, komşu grupların tepkisine karşı kendi kültürlerini korumaktadırlar (Orta Asya Türklerinin Ruslar karşısındaki tutumları gibi). İkinci görüşe göreyse, kültürel farklılıkları, coğrafi ve toplumsal yalıtılmışlıkla açıklamaktadır. Barth, ilk görüşün geçerliliğini kaybettiğini, ikincisinin ise halen daha önemini koruduğunu belirtmektedir.³¹

Bölgedeki Etnik Unsurlar

Orta Asya’da milletlerin, millet kavramı ve anlayışı çerçevesinde tanımlanması çok zordur. Gerçekten sayıca fazla ve çok karmaşık kimlikler söz konusudur. Bunlara, Müslüman veya ateist, Sovyet veya Asya’lı, Türk veya Slav, bölgesel veya bireysel kimlik gibi örnekler verilebilir. Orta Asya’daki millet kavramı ve kimlik üzerine Batılı ve bölge halklarından ilgili akademisyenler, bölgedeki milliyetçiliğin tanımlanmasıyla ilgili “göçebe-yerleşik”, “Türk-Pers” gibi tarihi dikotomileri kullanmaktadırlar.³²

Bu bağlamda, Shirin Hunter; “Orta Asya tarihi, imparatorluklar ve kabileler arasında süregelmiştir. Ulus ve ulus devlet kavramı, toprak, etno-kültürel kimlik ve siyasal otorite gibi bölgede yeni olan bir üçlü ile anlatılabilir” demekte ve tarihi kökenleri olan Türk-Pers liderlik mücade-

lesinin ve bölgesel bölünmüşlüğün sürdüğünü belirtmektedir.³³

1890'dan sonra Pan-Türkçü görüş, Türk liderler arasında ön plana çıkmış ve “*Balkanlar'dan Çin'e*” sloganı Orta Asya entellektüelleri içinde heyecanla tartışılmıştır. Pan-Türkçü harekette en önde olan grup, Tatarlardır. İsmail Garsıralı gibi, Tatar entellektüelleri, bu dönemde, bu fikrin gelişmesinde ciddi pay sahibi olmuşlardır.³⁴

Christopher Carney ve John Moran, Orta Asya'daki milliyetçilik üzerine yaptıkları çalışmalarında Orta Asya'daki milliyetçiliği dört dönemde değerlendirmektedirler. İlki, 1817-1871 arasındaki “*entegrativ (bütünleştirici) milliyetçilik*”tir. Bunu 1871'den 1890'a kadar süren “*ayrılıkçı milliyetçilik*” izlemiştir. Üçüncü dönem, 1900 ile 1945 arasındaki “*saldırgan milliyetçilik*” dönemidir. Son olarak ise, 1945'den 1954'e kadar devam eden “*çağdaş milliyetçilik*” dönemi gelir.³⁵

XX. yüzyılın başından itibaren bölgede Türklük ve millet tartışmaları hız kazanmıştır. Ancak kuşkusuz farklı düşünceler ve yaklaşımlar da mevcuttur. Bu dönemde, üç önemli gruptan bahsetmek mümkündür. 1- Pan-Türkçüler, 2- Pan-İslamistler (Kadim ve Cedid grupları), 3- Steplerden Alaş Orda.³⁶

Sovyet döneminde milliyetler politikası dahilinde, modernite doğrultusunda geleneksel kimlik anlayışı yok edilmeye çalışılmıştır. Camiler kapatılmış, din adamları tutuklanmış, tarihi materyalizm yayılmıştır. 1930'lu yıllardaki büyük nüfus hareketleri ve göçler halk üzerinde etkili olmuştur. Orta Asya'da bu dönemde geleneklerin korunduğu ve geçmişle bağlantının sürdüğü tek kanal “*mahalle*” olmuştur.³⁷ Glasnost ile birlikte bölgedeki entellektüeller arasındaki millet tartışması gündeme gelmiş ve etnik köken ile dil ön plana çıkmıştır.³⁸

Sovyet sonrası dönemde Rusya’da, politik, ekonomik ve sosyal alanlarda bir dönüşüm süreci ortaya çıkmıştır. Rus kimliği ve Rusya’nın yeni konjonktürdeki konumu tartışılmış, milliyetçilik ivme kazanmıştır. Dış politikadaki yaklaşımlar da, uluslararası gelişmeler ve iç politikaya göre bir değişim göstermiştir. İlk olarak “*Batıcı Yaklaşım*” etkili olmuştur.³⁹ 1994’den sonra bu yaklaşımdan sapmalar görülmüştür. İlk olarak “*Merkezci Yaklaşım*” güç kazanmaya başlamıştır. Bu çerçevede “*Avrasyacılık*” ön plana çıkmıştır.⁴⁰ Son olarak “*Komünistler*” ve “*Ultra milliyetçiler*” gibi farklı gruplardan oluşan “*Muhafazakar*” söylem gündeme gelmiştir.⁴¹ Böylesi farklı grupları birarada tutan söylem, nihai amaç olarak çeşitli şekillerle de olsa birliğin sürdürülmesini hedeflemeleridir. Millet politikaları da kuşkusuz bu yaklaşımlara göre değişebilmektedir.⁴²

Söz konusu dönemde Orta Asya Cumhuriyetleri’nin her yönüyle bağımsız olmaları için ekonomik yaklaşımlar ön plana çıkmış ve dış politika da bu doğrultuda oluşturulmuştur. “*Neo-liberal*” ve “*Yapısalcı*” yaklaşımlar tartışılmıştır. Bölge devletlerinde 1993-2000 yılları arasındaki dönemde, milli makroekonomik kalkınma politikalarının esas teşkil ettiği bu iki yaklaşımın varyasyonları olmuştur. Piyasanın tüm politikaları belirlemesi gerektiğini öngören neoliberal yaklaşımla devletin tüm altyapıyı hazırlaması gerektiğini vurgulayan yapısalci yaklaşımın nihai hedefleri aynı olmakla birlikte, gidiş yolları farklıdır. Bu bağlamda bölgeye bakıldığında, Kazakistan ve Kırgızistan dış politikasının uygulanması neo-liberal yaklaşıma yakın olmuştur. Diğer yandan Özbekistan ve Türkmenistan’ın dış politikası yapısalci yaklaşımın etkisinde kalmış, Tacikistan ise, ikisi arasında bir yerde bulunmaktadır.⁴³

Sovyet Dönemi Milliyetler Politikası

Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan itibaren, en temel konulardan biri, milliyetler politikası olmuştur. Kuşkusuz çok karmaşık olan bu politika, kendi içerisinde farklı uygulamaları ve istisnaları barındırmıştır. Fransız bilim adamı Olivier Roy, milli kimlik yaratmanın sadece SSCB'ye özgü olmadığını, XIX. yüzyılda Avrupa'da ve Latin Amerika'da da çok geçerli bir konu olduğunu "*La nouvelle asie centrale ou la fabrication des nations*" adlı eserinde ifade etmektedir. Bölgesel olarak da, benzer uygulamaların yaşandığı Türkiye, Afganistan ve İran'ı örnek göstermektedir.

SSCB, Roy'nın deyimiyle, Orta Asya'da harika bir "*millet üretme makinası*"dır. Söz konusu bu dönemde ikili bir millet politikası yürütülmüştür. Bir yandan bölgedeki mevcut milli hareketler bastırılırken, diğer yandan da yeni ve bağımlı uluslar yaratılmıştır. Sovyetler'in esas amacı "*homo sovieticus*"u yaratmaktır. Türk dili ve İslam dini üzerine inşa edilmiş olan yapılar kırılarak, yeni bir "imparatorluk" kurulmak istenmiştir.

Roy, millet yaratma süreci aşamasında Atatürk ve Stalin'i karşılaştırmaktadır. O'na göre, Atatürk, Stalin'e göre daha çağdaşlaştırıcı bir etki yaratmıştır. Bugünkü Orta Asya cumhuriyetleri ile Türkiye'nin sosyal yapısını karşılaştıran Roy, zayıf şehirleşme, yüksek doğum oranı, bölgesel klanizm gibi faktörlere dayanarak, Orta Asya'nın çok daha geleneksel olduğunu yazmaktadır.⁴⁴

1924'deki milli bölgelere ayırma, bugünkü Orta Asya cumhuriyetlerinin sınırlarının belirlenmesindeki ilk adım olmuştur. Söz konusu tarihte, "bir etnik grup-bir ülke" ilkesi doğrultusunda yapılanma gerçekleştirilmiştir. 1936'da ise,

bölgede nihai sınırlar belirlenmiştir. Bu tarihe kadar, Tacikistan Özbekistan'dan ayrılmış, Kazakistan ve Kırgızistan, Sovyet Cumhuriyeti statüsünü kazanmış ve Karakalpak Özerk Cumhuriyeti ise, Özbekistan'a bağlanmıştır.⁴⁵

Kısacası, SSCB'nin milliyetler politikasına bakıldığında, 1924, 1929 ve 1936 tarihlerindeki yapılanmalar görülmektedir. Sınırlar, kurumlar ve statü ile başlayan bu idari bölünme, daha sonra dil ve edebiyatın başını çektiği kültürel; tarih, etnoloji ve arkeoloji gibi unsurları içeren bilimsel; ve son olarak da toplumsal dokuyu belirleyen sosyal boyut ile sağlamlaştırılmıştır.⁴⁶

SSCB'nin milliyetler politikasının üç unsuru bulunmaktadır: 1- Stalin'in uyguladığı "Sovyet Etnolojik Okulu" diye adlandırılabilir millet politikası, 2-Dile dayanan idari ve siyasi sınıflandırma, ve 3- Halkların ve toprakların stratejik ve politik gerekçelerle bölünmesi.

Sovyet etnolojisi, çok farklı iki geleneğin yan yana gelmesinden oluşmaktadır. Bir yandan Alman romantizmde ortaya atılan, Alman ve Rus teorisyenler tarafından XIX. yüzyılın ikinci yarısında sistematize edilen "*halk fikri*", diğer yandan da Marksist anlayış. Bu etnolojinin kurucu metni, Stalin'in 1913'de yayınlanan "*Marksizm ve Milli Sorun*" kitabıdır. Stalin, 1930'lu yıllarda ve özellikle II.Dünya Savaşı sırasında Rus milliyetçiliğini halkı harekete geçirmek için kullanmıştır.⁴⁷ 1947'de dilbilimci Marr ile giriştiği bir tartışmada, bir halkın varlığını sürdürmesinde en önemli unsurun "*dil*" olduğunu söylemiştir.⁴⁸

Stalin, 1950'de millet politikasını açıkça ortaya koymuş ve bu bağlamda Rus milletini ön plana çıkarmak istemiştir. Bütün bir millete ait olan dil, alt yapı kurumudur. Sınıflar ve

onların ideolojileri geçici ancak uluslar kalıcıdır. Böylece etni-site tek anlamlı kimlik durumundadır.⁴⁹

Sovyet döneminde milliyetçilik hareketlerini engellemek ve rejimi sürdürmek için Sovyetleştirme politikalarına ağırlık verilmiştir. Orta Asya'ya yönelik olarak en büyük korku ise, kökeni XIX. yüzyıl sonlarına dayanan "*Türkistan milliyetçiliği*"dir. Sovyet yönetimi, bu hareketi engellemek için bölgesel dengeleri ve azınlık yerleştirme politikalarını kullanmıştır. Bu doğrultuda, bölgede en kalabalık grup olan Özbekler, Özbekistan dışında da Orta Asya'ya dağıtılmış, buna paralel olarak bölge halklarından bir kısmı da Özbekistan'a yerleştirilmiştir. Özbekler'e benzer şekilde Tacikler de bu tür politikalarla maruz kalmışlardır.⁵⁰

Bugüne kadar etkisini sürdüren ve günümüzde en önemli çatışma nedenlerinden birisi olarak görülen mesele şudur: Dağılmış veya dağıtılmış etnik azınlıklar. Bu konuda en önemli iki grup yukarıda da belirtildiği gibi Özbekler ve Tacikler'dir. Sovyetler'deki milletler listesi, daha sonra bazı değişikliklere uğramıştır. 1925'de Kırgızlar'a Kazak, Kara Kırgızlar'a Kırgız denmeye başlamıştır. Karluklar ortadan yok olmuştur. Fergana'daki Kıpçaklar da, 1930'dan sonra Özbek olarak tanımlanmışlardır.

Söz konusu yeni devletlerin varlıklarını tek başlarına sürdürmeleri, daha doğrusu bağımsız kalmaları güçtür. Sınırlar ve azınlıklar, buradaki hassas noktayı teşkil etmektedir. Orta Asya ülkeleri arasındaki sınırların belirlenmesinde coğrafi, ekonomik veya etnik bir düşünce yoktur. Örnek vermek gerekirse, Özbek nüfusun yoğun olduğu Çimkent, Kazakistan; Oş şehri ise, Kırgızistan sınırları içerisindedir. Özbekistan içindeki Sukhan Darya bölgelerinde ise, nüfus Tacik ağırlıklıdır.

Sovyetler'in bu değişimlerdeki hedefi, cumhuriyetleri türdeşleştirmek ve küçük grupların egemen etnik grup içerisinde erimesini sağlamak olmuştur. Ancak buna aykırı örnekler de göstermek mümkündür. Örneğin Kazakça'nın bir dialektiğini konuşan Karakalpakların Kazaklara bağlanması çok kolay olduğu halde, Özbekistan içine konulmuştur.⁵¹

Brejnev sonrasındaki uygulamalara bakıldığında, Andropov ve Gorbaçov'un, eski siyasal eliti değiştirmeye ve yerlerine reformcu grubu getirmeyi hedefledikleri görülmüştür. 1983'de Özbekistan'da Samarkand - Cizak yerine Fergana'dan, Kazakistan'da da Altın Orda'nın yerine iki rakip gruptan yöneticiler atanmıştır. Tacikistan'da da Leninabadlılar'ı kontrol etmek için güvenlik sistemine Pamiriler yerleştirilmiştir. Ancak reform çabaları ya da yöneticileri değiştirmek sistemin çöküşünü engelleyememiş ve bağımsızlık süreci hızlı bir şekilde yaşanmıştır.⁵²

SSCB Sonrası Orta Asya Cumhuriyetleri'nin Milliyet Politikaları

Orta Asya'da etnisite, milliyetçilik ve kimlik dendiğinde, iki temel kavram ortaya çıkmaktadır: Etni ve klan. Etni, dil ve kültür gibi çeşitli özelliklerin birleştirdiği bireylerden oluşan topluluk olarak tanımlanmaktadır. Kimi zaman halk ve kavim yerine kullanılmaktadır. Sovyet döneminden itibaren makro-etni şeklinde de tanımlanabilecek milletlerden bahsetmek mümkündür. Klan ise, sosyolojik temeli aile, bölge veya kabile olabilen bir dayanışma grubu şeklinde görülmekte, günlük yaşamda ve özellikle politik yaşamda ağırlığını hissettirmektedir.⁵³

Oldukça yeni bir kavram olan “etni” üzerinde, devlet stratejileri, antropolojik ve dilsel unsurlardan daha fazla kilit

rol oynamaktadır. Klan da, aynı şekilde, çok farklı unsurlara göre değişebilmektedir. Bölgedeki bu girift ilişkiyle ilgili çeşitli örnekler vermek mümkündür. Örneğin Tacikistan'daki Kulab bölgesindeki bir kişi, kavim olarak Türk, yerel kimlik olarak Kulabi ve uyruk olarak Tacik olduğunu söyleyebilir. Bölge halklarının kendilerini tanımlamada kullandıkları farklı referanslarla ilgili olarak bir başka örnek vermek gerekirse, etno-linguistik olarak Özbek veya Türkmen, kabile bağı olarak Barlas ya da Kungrat, bölgesel olarak Kulabi veya Garmi, dini olarak Müslüman ya da Yahudi şeklinde tanımlanabilir.⁵⁴

Soğuk Savaş'ın bitiminden itibaren dünyada yaşanan mikro-milliyetçilik hareketleri, kuşkusuz Orta Asya'da da görülmüştür. Dünyada, bu dönemde, iki türlü milliyetçilik öne çıkmıştır. Bunlardan biri tarihi geçmişe, ırkçılığa ve faşizme dönük milliyetçilik; diğeryse, daha geniş bir etnik topluluk kurmak amacıyla geleceğe bakan bir milliyetçiliktir. Orta Asya'da ise, bunlardan farklı şekilde, komünist partilerin milliyetçi partilere dönüşmesiyle siyasal açıdan garip bir milliyetçilik doğmuştur. Bölge devletlerinin liderleri, ülke içinde bütünlüğü sağlayabilmek için, halka farklı ve hatta birbiriyle çelişen vaatler vererek milliyetçiliği tersyüz etmişlerdir.⁵⁵

Orta Asya Cumhuriyetleri, bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından ciddi bir şekilde millet ve vatandaş konularıyla ilgilenmeye başlamıştır. Bu cumhuriyetlerin, SSCB ile bağlarını kopararak, bağımsız devletler olmaları için söz konusu politikalar önemlidir. Sovyet sisteminin ardından, bu devletlerdeki homojen yönetim yapısının ortadan kalkmasının üzerine, bölgedeki beş devlet üç farklı yola yönelmiştir. Kırgızistan, demokratik bir sürece başlarken, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'da, yeniden otoriter bir yapı kurulmak istenmiş, Tacikistan ise, iç savaşla karşı karşıya kalmıştır.⁵⁶

Bağımsızlık sonrasında bölge devletlerinin ilk amacı, bayraklarını ve milli marşlarını yaratmak olmuştur. Bu doğrultuda tarihi geçmişlerine dönmek zorunda kalmışlardır. Bayraklarının oluşturulmasında, toprağa ve gökyüzüne gönderme vardır. Kırgız ve Kazak güneşi, Özbek ve Türkmen yıldızı gibi. Tacik bayrağı içinse, İran bayrağının renkleri kullanılmaktadır.

Bölgedeki milliyetçilik anlayışını ya da etnik unsurlara yönelik politikaları incelerken, Orta Asya Cumhuriyetleri'nin liderlerinin yaklaşımları göz ardı edilmemelidir. Bölgede en büyük nüfusa sahip Özbekistan'ın lideri Kerimov, muhalefetin her türlüünü sert bir şekilde bastırmış, dini ya da etnik fikirlere izin vermemiştir.⁵⁷ Bölgenin en büyük yüzölçümüne sahip ülkesi Kazakistan'ın lideri Nursultan Nazarbayev, ağırlıklı Rus nüfusundan ötürü, devlet içinde hiçbir etnik gruba ayrıcalık tanımama anlayışını benimsemiş ve hem milliyetçilik hem de ayrılıkçı hareketlere karşı olmuştur.⁵⁸ Kırgızistan lideri Askar Akayev, çok etnili bir partinin lideri olarak başkanlığa seçilmiştir. Düne kadar bölgedeki en demokratik lider olarak kabul edilmektedir. Son olarak Türkmenistan lideri Saparmurat Türkmenbaşı'na gelince, etnisite ve İslam da dahil olmak üzere, tüm muhalif hareketleri sindirmiştir.⁵⁹

Milliyetçilik ve etnisite konularında Sovyet döneminin etkisi sürmektedir. Orta Asya'daki cumhuriyetlerde tüm vatandaşlar hakim etnik gruba dahil olmadıkları gibi, hakim etnik gruplara dahil kişiler de sınır dışında bulunabilmektedir. Böylesi karmaşık bir yapı ulusallaşma sürecinde bir açmaz yaratmaktadır. Sovyet sonrası döneme bakıldığında, etnik kimlik, ulusal kimliğin önüne geçmiştir. Örneğin Tacikistan'da yaşayan bir Kırgız, kendini öncelikle Kırgız olarak tanımlamaktadır.

Orta Asya cumhuriyetlerinde, vatandaşlık ile milli kimlik arasındaki sorunun ya da belirsizliğin çözülmesi için iki yol bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Sovyet döneminde olduğu gibi çok etnili yapı sürdürülerek vatandaşlık ve farklı etnik kökenlerin bağdaştırılmasıdır. İkinci yol ise, hakim olan etnik grubun ya da biraz daha esneterek bu grubun dilini konuşanların vatandaş olabileceği sistemdir. Bugün bölgedeki genel durum incelendiğinde etnik kökenin ve hakim grubun dilinin çok ağırlıklı olduğu ve özellikle siyasete girmek için gerekli olduğu tesbit edilmektedir. Rusya'nın 1993'de bölgedeki Ruslar için önerdiği çifte vatandaşlık önerisi de genel kabul görmemiştir.⁶⁰

Dil sorunu, son derece hassas bir konudur. Tüm bölge devletleri, bağımsızlıklarını ilan etmeden önce, kendi dillerini, resmi dil olarak kabul etmişlerdir. Ancak daha sonra bu kararda bir esneklik görüldü. Kazakistan, Tacikistan ve Kırgızistan, Rusça'yı resmi dilin altında ülke içindeki diğer milletler arasında bir iletişim dili olarak kabul etmişlerdir. Dil politikaları, ulusallaşma, sosyal dengeler açısından önemli sonuçlar doğurmuş ve bu konuda ciddi çalışmalar yapılmıştır.⁶¹ Orta Asya'daki Türk dilli devletlerin dil reformları iki aşamalı olarak gerçekleşmektedir: 1) Ana dilin Rusça kelimelerden arındırılması ve 2) Alfabenin değiştirilmesi (Kiril'den Latin alfabesine geçiş).

Orta Asya'daki milliyetçilik tartışmalarında jeopolitik konum kayda değer bir yer tutmaktadır. İlk olarak Stalin döneminde bölge, beş devlet arasında bölünmüş ve bu durum bugüne etki yaparak birçok sınır ve toprak ihtilafının nedeni olmuştur. İkinci olarak, Sovyet sonrası bağımsızlık döneminde, jeopolitik konum, bu devletleri farklı bir ikilemle karşı karşıya bırakmıştır: Bölgesel bütünleşme ve ulusal egemenliğin ve

bağımsızlığın sağlanması. Üçüncü olarak, Orta Asya'da milliyetçilik, halkın değil, politik elitin belirlediği bir durumdur. Ancak politik elit de, bu duruma, kendi kişisel çıkarları açısından yaklaşmaktadır.⁶² Ernest Gellner, SSCB sonrası görülen bu yeni bağımsızlık ve milliyetçilik hareketlerini, “uyuyan güzel milletler” şeklinde adlandırmaktadır.⁶³

Sonuç

Orta Asya'daki devletler için İslam ve etnik unsurlar, iç ve dış politikaların saptanmasında ve uygulanmasında ciddi öneme sahip iki konudur. Görüldüğü gibi İslam, bölgeye girişiyle birlikte, Orta Asya'da farklı bir konuma sahip olmuştur: Bir yandan resmi ya da devletin kontrolü altında varlığını sürdüren İslam; diğer yandan da “*paralel İslam*” denilen ve halkın içinde yaygın olan İslami anlayış. Araplar'ın aracılığıyla bölgeye giren İslam, bir din olmanın dışında, Arap kültürünü ve etkisini de beraberinde getirmiştir.

İslam, Orta Asya'ya yayıldıktan sonra, bölge dışına da etkili olmaya başlamıştır. Bu gelişmede, yerleşen İslam kültür merkezlerinin, Sufiliğin ve Yesevilik, Kadirilik, Nakşibendilik gibi tarikatların büyük rolü olmuştur. XIX. yüzyılda bölgede aydınlanma ve reform konuları, İslami bir çerçevede sunulmuş ve ciddi bir etki yapmıştır. Sözkonusu dönemde İslam, siyasi bir boyut kazanmış, ilk İslam Konferansı toplanmış ve daha sonra Rusya Müslümanları Birliği'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Genel olarak İslam, Rusya karşısında halkları toplayan, birleştiren bir unsur olarak görülmektedir.

Sovyet döneminde, ilk aşamada bölgede etkili olabilmek için İslam, bir araç şeklinde kullanılmış, daha sonraki dönem-

de ise, özellikle Stalin'in Sovyetleştirme politikaları doğrultusunda din kontrol edilmeye çalışılmıştır. Ancak İslam'ı sindirmeyi hedefleyen politikalar da uzun sürmemiş, bu sefer de dış politika aracı olarak, İslam, yeniden önem kazanmaya başlamıştır. İslam'ın dış politika aracı olarak kullanılmasının iç politikadaki yansımaları, SSCB'nin istediği gibi olmamış ve rejime muhalif ve yönetime karşı bölgeyi birleştirici özelliği bir kez daha görülmüştür. Belki de dış politika ve dış hedefler geri tepmiş ve içeride SSCB'yi vurmuştur.

Bağımsızlık dönemine geçişin ardından, milli kimlik yaratma çabaları sırasında, Orta Asya'daki liderler, ulusal sınırların korunması ve sınırlar içindeki halkların barış içinde birlikte yaşamaları için İslam'dan yararlanmışlardır. Daha sonra siyasal İslam, bir tehdit olarak görülerek, kontrol altına alınmış ve muhalefet yapması engellenmek istenmiştir. Günümüzde ise İslam, devlet ve yönetim için bir iç ve dış tehdit olma özelliğini önemli oranda korumaktadır. Bölgedeki muhalif hareketler için, tarihsel süreçte görüldüğü gibi, İslam halen daha etkili bir araçtır.

Etnisite ve milliyetçilik konularına gelince, Orta Asya'da, tarihsel süreç değerlendirildiğinde farklı uygarlıkların etki yaptığı ve coğrafi açıdan da farklı halklara ve uygarlıklara komşu olduğu saptanmaktadır. Bölgede genel olarak Türk ve İran kültürünün ve etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bunların dışında başta Arap, Çin ve Rus etkisi olmak üzere başka kültürleri de yadsımamak gerekir.

Çarlık Rusya'sı döneminde milliyetçiliğin ortaya çıktığı ve Türkçü hareketlerin ağırlık kazandığı görülmektedir. Sovyet döneminde ise, milletler, sınırlar ve bölünmeler net olarak ortaya çıkmıştır. Makro-etni tanımı dışında, bu bölgeyle

ilgili olarak farklı bölgesel bağları da değerlendirmek gerekmektedir. Bu doğrultuda genel olarak Türk kökenli halkların bulunduğu Orta Asya'da neden bir dayanışma sağlanamadığı ve neden Türk Dünyası beklentilerinin boş çıktığı anlaşılmaktadır. Ulusal sınırlar ve bu sınırlar içindeki ortak çıkar anlayışı daha önem kazanmış, hatta bölge devletleri arasında ciddi bir rekabet ön plana çıkmıştır.

Orta Asya'daki etnik hareketlenmeler ile milliyetçi politikaların önünde karmaşık ve ciddi sorunlar bulunmaktadır. Öncelikle bu devlet içinde önemli azınlık nüfusları bulunmaktadır ve bu nedenle tüm grupları kapsayan politikalar üretmek gerekmektedir. Ayrıca yaşanan milliyetçilik rüzgarına rağmen, Orta Asyalı liderler, halkına bir yurttaşlık duygusu aşılamış değildir.

Modernleştirici bir güç olarak milliyetçiliğin önüne çıkan bir engel de, Sovyet sisteminin, Komünist Parti aracılığıyla sürdürdüğü kabile ve klan politikasının devam etmesidir. Buna bağlı olarak ulusal sınırlar içerisinde ciddi şekilde bölgesel rekabet yaşanmakta ve iktidar mücadelesinde Sovyet döneminden bu yana bölgeler ve kuşkusuz buralardaki kabile ve klanlar etkin rol oynamaktadır.

Milliyetçiliğin kimi zaman karşısında, kimi zaman da yanında ve destekçisi olarak görülen bir unsur da, İslam'dır. Bölge devletlerinin liderleri, dini, önceleri birleştirici bir unsur olarak görmekle birlikte, daha sonra ulusal sınırları korumak ve bir millet olmanın önünde bir engel şeklinde değerlendirmişler ve dine karşı sıkı bir mücadeleye girmişlerdir. Orta Asya'ya bugün bakıldığında, Sovyet dönemi sonrasındaki arayışın kendi aşamasını henüz tamamlamadığı görülmektedir. Sovyetleştirilmeye çalışılan ve buna bağlı olarak kimlikleri,

dinleri, dilleri ve kültürleri unutturulmaya çalışılan bir halk, dününü, bugününü ve yarınını sorgulamakta, neyin doğru ve neyin yanlış olduğunu tartışmaktadır.

İslam'a gelince, bölgede halkın çok dindar olmadığı ve özellikle de Sovyet döneminde dinden uzunca bir süre kopuk yaşadığı göz önüne alınırsa, çok tehlikeli gelişmelerin yaşanmayacağı sonucuna varılabilir. Ancak 1970'li yıllardan bu yana bölge dışı etki sonucunda ciddi olarak radikal bir İslam anlayışının bölgeye yerleştiği unutulmamalıdır. Bunun yanında geçmişte eskilere dayanan tarikatların bölgedeki etkisi de göz önüne alınırsa, İslam, muhalefet yapmak ve tüm bölgeyi birleştirmek için en iyi araçtır. Tacikistan örneği hatırlanarak İslamcılarının yönetime ortak oldukları düşünülmelidir.

Bölgedeki ideolojik boşluğun, ne ile, nasıl ve ne zaman doldurulacağı ve bunun ne kadar zaman süreceği belli değildir. İşte bu aşamada, milliyetçilik, etnik bağlar ve İslam, ciddi seçenekler olarak bölge halklarının karşısına çıkmaktadır. Milliyetçilik ve İslam birlikte yürütülebildiği gibi birbirlerinin etkisini azaltmak için de kullanılabilir. Etnik kökenin Orta Asya'da renkli ve bir o kadar da dağınık olması milliyetçiliğin önünde bir engel olabilmekte ve belki bu çerçevede ulusal sınırlar içinde daha farklı ve tüm grupları içine almayı hedefleyen bir politika sergilenmektedir.

NOTLAR

- 1 Alexandre Benningsen, S.Enders Wimbush, **Muslim of the Soviet Empire**, Great Britain, Indiana University Press,

- 1986, s.6., Ahmed Raşid, **Orta Asya'nın Dirilişi İslam mı, Milliyetçilik mi?**, (çev.Osman Ç.Deniztekin), İstanbul: Cep düşün, 1996, ss.21-22.
- 2 J.Neil Melvin, **Uzbekistan, Transition to authoritarianism on the silk road**, Amsterdam: Harwood Academic Publishers, 2000, ss.3-7, R.Cagnat, **La rumeur des steppes, Aral, asie Centrale, Russie**, Paris: Payot, 1999, s.211.
- 3 I.Lipovsky, "The Awakening of Central Asian Islam", *Middle Eastern Studies*, Cilt. 32, Sayı. 3, Temmuz 1996, s.2.
- 4 Alexandre Benningsen, Chantal Lemerrier-Quelquejay, **Le soufi et le commissaire les confréries musulmanes en URSS**, Paris: Seuil, 1983, ss. 63-70., "Histoire des religions", *Encyclopédie de la Pléiade*, Cilt. 3, Bibliothèque de Pléiade, 1976, ss.92-93.
- 5 Beningsen, Wimbush, , **Muslim of the Soviet Empire**, s.10.
- 6 Raşid, **Orta Asya'nın Dirilişi İslam mı, Milliyetçilik mi?**, s.32.
- 7 Hélène Carrère d'Encausse, **Réforme et Révolution chez les Musulmans de l'Empire Russe**, Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1981, s.102.
- 8 ibid., s. 103.
- 9 Stéphane A.Dudoignon, "Qu'est-ce que la "Qadimiya"? elements de sociologie du traditionalisme musulman, en islam de Russie et en Transoxiane", **L'Islam de Russie**, der: 73 Stéphane A.Dudoignon, Paris: Maisonneuve et Larose, 1997, ss.207-221.
- 10 D'Encausse, **Réforme et Révolution chez les Musulmans de l'Empire Russe**, ss. 119-120.
- 11 P. Akçalı, "Islam as a common bond in Central Asia: Islamic Renaissance Party and the Afghan mujahiddin", *Central Asian Survey*, Cilt. 17, Sayı. 2, 1998, s. 269.

- 12 Benningsen-Wimbush, **Muslim of the Soviet Empire**, s.11., Raşid, **Orta Asya'nın Dirilişi İslam mı, Milliyetçilik mi?**, s.33.
- 13 A.Benningsen, S.E.Wimbush, **Muslim National Communism in the Soviet Union**, Chicago: 1979, s.82., Rasid, **Orta Asya'nın Dirilişi İslam mı, Milliyetçilik mi?**, ss.42-43.
- 14 Hélène Carrère d'Encausse, **L'Empire Eclaté**, Paris: Le livre de Poche, 1978, s.286.
- 15 A.Benningsen-Marie Broxup, **The Islamic Threat to the Soviet State**, Bristol: Croom Helm, 1983, ss.100-108.
- 16 M. Mesbahi, "Tadjikistan, Iran and the international politics of the islamic factor", *Central Asian Survey*, Cilt. 16, Sayı. 2, 1997, s.142.
- 17 Anna Matveeva, "The Islamist challenge in Post-Soviet Eurasia", *Central Asia and the Caucasus Center for Social Studies*, <http://www.ca-c.org/dataeng/04>.
- 18 Dale F.Eickelman, **Russia's Muslim Frontiers**, Indiana: Indiana University Press, 1993, s.67.
- 19 Yaacov Ro'I, **Islam in the CIS: A Threat to Stability?**, Washington: The Royal Institute of International Affairs, 2001, s.12-21.
- 20 N. Frangié, "Apprentissage", *Les Cahiers de l'Orient*, Sayı. 41, 1996, ss.12-13.
- 21 Siyasal islamla ilgili bkz: B.Ghalison, **Islam et politique, la modernité trahie**, Editions Découverte, s.77., Olivier Roy, **Echec de l'Islam Politique**, Paris: Editions Seuil, 1992, ss.8-9.
- 22 Farsça karşılığı "Rastahız" ya da Arapça karşılığı "El Nahda" olan partinin başkanı Muhammed Şerif Himmetzade ile Devlet Osman'dır. Kuruluş kararı 9 Haziran 1990'da Astrakhan toplantısında alınmış ve Moskova'da resmen tescil edilmiştir.

- Tacikistan ve Özbekistan'da faaliyetlerine hemen başlamıştır. Daha detaylı bilgi için bkz: Faik Bulut, **İslamcı Örgütler**, İstanbul: Tüzm zamanlar Yayıncılık, 1994, ss.595-600.
- 23 Abderrahim Lamchichi, **Géopolitique de l'islamisme**, Paris: L'Harmattan, 2001, ss.9-10.,
- 24 Bulut, **İslamcı Örgütler**, ss.600-602.
- 25 Olivier Roy, "L'Asie Centrale prend la large", *Politique Internationale*, Sayı. 82, 1999, s.129.
- 26 S. Akiner, "L'Asie Centrale post-sovietique: Le facteur islami-que", *Les Cahiers de l'Orient*, Sayı. 41, 1996, ss.62-65.
- 27 <http://www.diyabet.gov.tr>
- 28 Lipovsky, , "The Awakening of Central Asian Islam", ss.17-19.
- 29 Olivier Roy, **La nouvelle asie centrale ou la fabrication des nations**, Paris: Seuil, 1997, ss.238-239.
- 30 Fredrik Barth, "Giriş", Fredrik Barth(Ed), ", **Etnik Gruplar ve Sınırları**, (Çev. Ayhan Kaya-Seda Gürkan), İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001.,s.20.
- 31 Barth, "Giriş", s.12.
- 32 Farkhod Tolipov, "Nationalism as a geopolitical phenomenon: the Central Asian case", *Central Asian Survey*, 2001, 20(2)., ss.184-185
- 33 Shirin Hunter, **Central Asia Since Independence**, Westport: The Washington Papers, 1996, s.101.
- 34 Andrew Phillips and Paul James, "National Identity between Tradition and Reflexive Modernisation: The Contradiction of Central Asia", *National Identities*, Cilt. 3, Sayı. 1, 2001, s.27.
- 35 Christopher P.Carney and John P.Moran, "Imagining Communities in Central Asia: Nationalism and Interstate Affect in the Post-Soviet Era", *Asian Affairs*, 2000, s.186.
- 36 Kazaklar, kendi ordalarını ya da klanlarını yeniden kurmuşlardır ve Alaş Orda, dönemin en etkili Kazak Partisi olmuştur. Anlamı, "Alaş'ın çocuklarıyız" demektir. 1917'den 1920'ye

- kadar süren bir bağımsız devlet kurmuşlardır. Kazak milliyetçiliği ve etnik kökenleri ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Saulesh Esenova, "Soviet Nationality, Identity and Ethnicity in Central Asia: Historic Narrative and Kazakh Ethnic Identity", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt. 22, Sayı. 1, 2002, ss.13-24.
- 37 Aşağıdan yukarı doğru örgütlenen ve geleneksel güç ilişkilerinin görüldüğü mahalle, yerel düzeyde birbirleriyle kan bağı ya da mesleki ilişkileri bulunan gruplardan oluşmaktadır. Mahalle, geleneksel yapı olarak içinde taşıdığı, geleneksel norm, değer ve ritüellerle, Sovyet dönemi ve sonrası moderniteyle uyuşmayan gayriresmi ilişkileri açıklayan geleneksel yapı olarak karakterize edilmektedir. Bkz: Bülent Arıcı, "Kavramsal Çerçeve", **Türklerde Yönetim Kültürü**, der: Ceylan Tokluoğlu, Bülent Arıcı, Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 2000, ss:8-9.
- 38 Phillips-James, "National Identity between Tradition and Reflexive Modernisation: The Contradiction of Central Asia", ss.28-30.
- 39 Rusya'nın yerinin Batı'da olduğunu kabul eden ve bu doğrultuda Batı ile ilişkilere önem veren bu yaklaşım, 1994'de NATO'nun Doğu Avrupa ülkelerine yönelik genişleme politikaları karşısında farklı yaklaşımlarla karşı karşıya gelmiştir. Batıcılıkla ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Margot Light, "Débat sur la politique étrangère russe et l'évolution de la doctrine, 1991-1999", **La Revue Internationale et Stratégique**, No:38, été 2000, pp.121-131., Vladimir Baranovsky, "Russia: A Part of Europe or Apart from Europe", **Contemporary Russian Politics**, ed: A.Brown, Oxford: Oxford University Press, 2001, ss.433-434.
- 40 Bu yaklaşıma göre, Rusya bir Avrasya ülkesidir. Merkezci gruptakilerin söylemlerinin bu doğrultuda Avrasyacı bir kimliği vardır. Daha detaylı bilgi için bkz: A.Dubien, "Russie-CEI: Une Hégémonie Contestée", **La Revue Internationale et**

- Stratégique**, No:38, été 2000, ss.159-168., I.Strauss, “Western Common Homes and Russian National Identities”, **European Security**, Vol:8, No:4, 2001, ss.1-44.
- 41 Muhafazakarlarla ilgili detaylı bilgi için bkz: Laetidia Spetschinsky, “La politique étrangère russe à l’épreuve de la crise du Kosovo”, **Institut d’Etudes Européens**, No:24, juillet 2002, s.8., Leokadia Drobizheva, “Russian Ethnonationalism”, **Ethnic Conflict in the Post Soviet World Case Studies and Analysis**, ed:L.Drobizheva, New York: Armonk, 1996, s.129-147.
- 42 Gregory Gleason, “Foreign Policy and domestic reform in Central Asia”, *Central Asian Survey*, 2001, 20(2), ss.167-168.
- 43 Roy, **La nouvelle asie centrale ou la fabrication des nations**, ss.8-17.
- 44 Ibid., ss.107-108.
- 45 S. Sabol, “The Creation of Soviet Central Asia: The 1924 Delimitation”, *Central Asian Survey*, 14 (2), 1995, p.236.
- 46 Astrid S.Tuminez, **Russian nationalism since 1856: Ideology and making of Foreign Policy**, Rowman&Littlefield Publishers, 2000, s.176.
- 47 Roy, **La nouvelle asie centrale ou la fabrication des nations**, ss.108-109.
- 48 Arıcı, **Türklerde Yönetim Kültürü**, ss.18-19.
- 49 Paul B.Henze, “Boundaries and Ethnic Groups in Central Asia and the Caucasus: Cause of Conflict and Change?”, *Caspian Crossroads*, Cilt. 3, Sayı. 1, Yaz 1997.
- 50 Roy, **La nouvelle asie centrale ou la fabrication des nations**, ss.119-121.
- 51 J. Janabel, “When National Ambition Conflict with Reality: Studies on Kazakhstan’s Ethnic Relations”, *Central Asian Survey*, 15(1), 1996, s.15.

- 52 André Akoun, Pierre Ansart, **Dictionnaire de sociologie**, Paris: Le Robert/Seuil, 1999, ss.196-197.
- 53 Roy, , **La nouvelle asie centrale ou la fabrication des nations**, ss.43-44.
- 54 Ibid., s.52.
- 55 Raşid, **Orta Asya'nın Dirilişİ İslam mı, Milliyetçilik mi?**, ss.282-283.
- 56 Kathleen Collins, "Clans, Pacts and Politics in Central Asia", *Journal of Democracy*, 13(3), 2002, s.138.
- 57 N. Guliyeva, "Özbekistan'da Son Gelişmeler ve Orta Asya'ya Yansımaları", *Stratejik Analiz*, Cilt. 1, Sayı. 5, Eylül 2000.
- 58 Raşid, **Orta Asya'nın Dirilişİ İslam mı, Milliyetçilik mi?**, ss.130-132..
- 59 N. Güler, "Yeni Türkmen Muhalefeti: Küskünler Birliği", *Stratejik Analiz*, Cilt. 2, Sayı. 24, Nisan 2002.
- 60 Roy, **La nouvelle asie centrale ou la fabrication des nations**, ss.260-263.
- 61 Phillips and James, "National Identity between Tradition and Reflexive Modernisation: The Contradiction of Central Asia" s.29.
- 62 Tolipov, "Nationalism as a geopolitical phenomenon: the Central Asian case", s.186.
- 63 Phillips and James, "National Identity between Tradition and Reflexive Modernisation: The Contradiction of Central Asia", s.24.

ORTA ASYA'DA İSLAMİ UYANIŞ, RADİKAL İSLAMİ HAREKETLER VE BU HAREKETLERİN BÖLGE POLİTİKASINA ETKİLERİ(109)

Pınar AKÇALI*

Bu çalışma, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile başlayan bağımsızlık döneminde Orta Asya'da ortaya çıkan en önemli radikal İslamcı akımları, genel bir çerçeve içerisinde incelemeyi amaçlamaktadır. İlk kısımda, bağımsızlık öncesi dönemde İslamiyet'e ilişkin genel bir tarihsel arkaplan sunulmaktadır. Bu bağlamda İslamiyet'in bölgeye gelişi, gelişimi, Çarlık Rusyası ve Sovyet döneminde izlenen politikalar ele alınacaktır. Bu kısımda ayrıca Sovyet döneminde ortaya atılmış olan resmi İslam-paraalel İslam ayırımına da yer verilecektir. Çalışmanın ikinci kısmı, bağımsızlık sonrası dönemde Orta Asya'yı etkisi altına almış olan İslami uyanış ve radikal İslami hareketleri incelemektedir. Bu kısımda dört temel akıma yer verilecektir: Vahabilik, Hizb ut-Tahrir, Özbekistan İslami Hareketi ve Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi.

Farklı koşullarda ortaya çıkmış olmalarına ve değişik programları ve söylemleri benimsemelerine rağmen bu dört akımın ortak noktası, Orta Asya'da yeni bir İslam anlayışını gündeme getirmiş olmalarıdır. Bu yeni anlayış, İslamiyet'in

* Doç. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

siyasal bir boyut kazanması ve/veya radikalleşmesi ile doğru-
dan ilgilidir. Çalışmanın sonunda daha ayrıntılı olarak incele-
neceği gibi, bu durum Orta Asya'da var olan geleneksel din
anlayışından oldukça farklıdır. Bu din anlayışı, kimi durumlar-
da, çatışan ve onunla örtüşmeyen yeni bir yaklaşımın günde-
me gelmesine de neden olmaktadır. Çalışmanın son kısmın-
da, Orta Asya'da bağımsızlık sonrasında ortaya çıkmış olan
bu yeni yaklaşımın kısa ve uzun dönemdeki bazı olası etkile-
ri ele alınacak ve bir takım genel saptamalar yapılacaktır.

Çalışmanın ilk kısmında daha ayrıntılı olarak ele alınaca-
ğı gibi, Orta Asya'da İslamiyet'in kökeni oldukça eskilere da-
yanmaktadır. Bölge halklarının sosyal ve kültürel yapısının
daha iyi anlaşılabilmesi için İslam'ın Orta Asya'daki etkisinin
incelenmesi yerinde olacaktır. Bu etki, kökleri Sovyet öncesi
döneme uzanan ve Sovyet döneminde de tam olarak yok
edilememiş olan sosyal ve kültürel dokunun en önemli unsur-
larından birini oluşturmaktadır. Ancak bu sosyal doku, ba-
ğımsızlık sonrası dönemde oldukça önemli bir değişim gös-
termiştir. Tüm tarihi boyunca geleneksel bir biçimde kendisi-
ni ifade etmiş ve sosyo kültürel dokunun bir parçası olan Or-
ta Asya İslamı, 1991 sonrasında bu dokunun dışına taşmaya
ve kendisini kamu alanında ve politik yaşamın içinde tanım-
lama eğilimi taşımaya başlamıştır. Ortaya çıkmış olan bu ye-
ni eğilim sonucu Orta Asya'da dinin artık radikal bir boyutu
da vardır. Bölgedeki etkinliklerini giderek artırmakta olan ra-
dikal akımların istekleri, amaçları, yöntemleri ve birbirleri ile
olan ilişkilerinin dikkatle izlenmesi gerekmektedir. Bu çalış-
mada inceleneyeceği gibi, bağımsızlık sonrasında ortaya çıkmış
olan bu yeni durum, gerek Orta Asyalı halklar, gerek de böl-
ge ve dünya dengeleri açısından çarpıcı ve tehlikeli sonuçlar
doğurabilir. Bu sonuçların öngörülebilmesi ve daah iyi anla-

şılabilmesi için de öncelikle bağımsızlık öncesi döneme ilişkin koşulların incelenmesi gerekir.

Bağımsızlık Öncesi Dönemde İslamiyet

Orta Asya halklarının İslamiyet'le ilk kez karşılaşması 7. yüzyılda bölgeye yapılan Arap akınları sonucu gerçekleşmiştir. 9. yüzyıldan başlayarak bölgeye gelen Müslüman tüccarlar, İslam dininin giderek daha etkili olmasına katkıda bulunmuşlardır. 10. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Müslümanlığın, bölgedeki en güçlü din konumuna ulaştığını ve Zerdüştlük, Şamanlık, Budizm ve Hristiyanlık gibi diğer inanışların etkisini büyük ölçüde kaybettiğini söyleyebiliriz. Zaman içerisinde, Semerkand ve Buhara gibi şehirler başta olmak üzere, Orta Asya, Müslüman coğrafyada kültürel, felsefi ve dinsel açıdan oldukça önemli bir merkez haline gelmiştir. Aynı zamanda, bölgede, İbni Sina, Farabi ve İmam Buhari gibi pek çok ünlü araştırmacı ve düşünürün yetiştiği de bilinmektedir.

Ancak bu parlak dönem, 13. yüzyılda gerçekleşen Moğol akınları ile büyük ölçüde sekteye uğramıştır. Buna ek olarak 16. yüzyılda yaygınlaşmaya başlayan deniz ticareti, Orta Asya'nın tarihi İpek Yolu aracılığıyla elde ettiği kazanımların çok büyük bir kısmını yok etmiş ve bu durum bölgeyi ekonomik açıdan oldukça olumsuz etkilemiştir.¹ 19. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Orta Asya'yı önce ekonomik, sonra da askeri ve idari açıdan egemenliği altına alması, bölgenin tarihine damgasını vuran en önemli olaylardan birisidir. Bu dönemde Rusların Orta Asya'lı Müslüman halkların sosyal ve kültürel yaşamlarına çoğu zaman doğrudan karışmadıklarını belirtebiliriz. Yerel yönetimlerde ve mahkemelerde genellikle yerli halk

tarafından seçilen Müslüman kadılar görev yapmaktaydı.² İmamlar, mektep ve medreselerde dini hükümleri öğretebiliyor ve vakıf arazilerinden ve binalarından elde ettikleri gelirlerle oldukça önemli bir ekonomik gücü ellerinde tutabiliyorlardı. 20. yüzyılın başlarında bu imamların ortalama 17 bin kadar öğrencisi vardı ve bu öğrencilerin 20 yıla dek uzayabilen eğitimlerini karşılayacak parasal güce de sahiplerdi.³

Ancak 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik Devrimi ile birlikte, Orta Asya Müslümanları açısından, bir öncekine göre çok daha farklı bir döneme girildi. Yeni Sovyet hükümetinin din politikası, Çarlık Rusyası'nınki ile karşılaştırıldığında çok daha belirgin bir biçimde oluşturulmuştu. Din ve devlet işleri birbirinden tamamen ayrılacak, kamuya ait alanlarda dini tören veya kutlama yapılmayacak, doğum, ölüm ve evlilik kayıtları dini kurumlardan alınarak resmi kurumlara teslim edilecek ve bu kurumların malvarlığı edinmeleri önlenecekti. Sovyet dönemi boyunca devam edecek olan bu tutum, kısa dönemde dinin toplum yaşamındaki önemini ve işlevini azaltmayı, uzun dönemde de dinin toplum yaşamından silinmesini amaçlamaktaydı. Bu nedenle Sovyetler Birliği'nin din politikalarının Çarlık Rusyası'na oranla çok daha katı, kapsamlı ve sistematik olduğu vurgulanmalıdır. Zaman zaman belirli nedenlerle bu politikalar yumuşatılsa bile, Sovyet döneminin sonuna dek Komünist Parti'nin din karşıtı söylemi devam etti ve tüm dinler, ateizmi resmi olarak benimsemiş olan Sovyet devletinin sıkı gözetimi ve denetimi altında tutuldu.

1924-1925 yıllarında, Stalin'in Milliyetler Politikası neticesinde, Orta Asya, yeni oluşturulan ulusal sınırlarla Sovyet federal yapısına eklemlendi. Bu sürecin hemen ardından da yoğun bir din karşıtı propaganda kampanyası başlatıldı. İslami vakıflara ait bina ve araziler kamulaştırıldı, dini eğitim ve-

ren okullar ve kuruluşlarla şeriat mahkemeleri kapatıldı. Aynı dönemde pek çok Müslüman din adamı hapsedildi veya öldürüldü. Bazı araştırmacılara göre, 1917’de 45 bin dolayında olan Müslüman din adamlarının sayısı, 1948’de 2 bin ile 3 bine kadar düşmüştü.⁴

1931 yılında, Sovyetler Birliği genelinde etkinlik gösteren *Allahsızlar Örgütü*’ne tüm camilerin kontrolünün verilmesi sonucu, Orta Asya’da yeni bir dönem başladı.⁵ Bu dönemde pek çok cami, kütüphane ve sinema gibi sanatsal mekanlara veya gece kulüpleri ve dans stüdyoları gibi eğlence merkezlerine dönüştürüldü. Bazı camiler ise depo olarak kullanılmaya başlandı. Aynı dönemde, aralarında Kuran kopyalarının da bulunduğu pek çok kitap, “İslami hurafelerin propagandasını yapmak” nedeniyle kara listeye alındı ve kamuya açık alanlarda yakılarak yok edildi.⁶ Tüm ülkede İslamiyet’i küçümseyen veya alaya alan yayınlar yapılmaya başlandı.⁷ Sovyet rejimi açısından Müslümanlık, Sovyetler Birliği sınırları içerisinde var olan tüm diğer dinlere oranla daha tutucu, gerici ve gelişmemiş olarak nitelendirilmekteydi. Bu nedenle Sovyet dönemi boyunca genel anlamda Müslümanlar üzerindeki baskının daha yoğun olduğu öne sürülebilir.

Ancak, İkinci Dünya Savaşı başladığında genelde Sovyet Müslümanları, özelde de Orta Asya Müslümanları açısından ilginç bir gelişme yaşandı. Savaş sırasında Nazi Almanyası’ndan gelen tehdit nedeniyle, Sovyet hükümeti, Müslümanlara karşı daha ılımlı bir politika izleme gereği duydu. Sovyetler Birliği sınırları içerisinde yaşamakta olan Müslüman halkların rejime olan bağlılıklarını güçlendirmek ve savaş süresince orduya katkılarını sağlamak amacıyla bir dizi ödünler verilmeye başlandı. Bazı cami ve medreselerin açılmasına izin verildi ve dini eylemlerle ilgili olarak izlenen sıkı denetimler

bir ölçüde de olsa gevşetildi. Ancak tüm bunlardan daha da önemlisi, sonraları “resmi İslam” olarak anılacak dört ayrı din kurumunun oluşturulmasıdır.

Bu kurumlar, 1941 yılında Ufa Müftüsü Abdurrahman Rasulyev'in Sovyet hükümeti ile Müslümanlar arasındaki ilişkinin daha normal ve kabul edilebilir bir düzeye getirilmesi amacıyla Stalin'e bir tür uzlaşma teklif etmesi üzerine ortaya çıktı. Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, savaş koşulları nedeniyle tüm Sovyet vatandaşlarının desteğine gereksinim duyan Stalin, bu teklife sıcak baktı. 1942 yılında imzalanan bir anlaşma ile İslamiyet, Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan beri ilk kez resmi düzeyde tanınmış oldu.

Yeni düzenlemeye göre Sovyetler Birliği genelinde Müslüman halkların yoğun olarak yaşadığı dört ayrı bölgede resmi din kurumları oluşturuldu. Bunlardan ilki, Orta Asya ve Kazakistan'da yer aldı. Merkezi Taşkent'te bulunan bu kurumun resmi dili Özbekçe idi. İkinci kurum Ufa'daydı ve resmi dil olarak Volga Tatarcasını kullanmaktaydı. Üçüncü kurum Kuzey Kafkas halkları içindi. Mahaçkala'da (Dağıstan) yer alan bu kurumun resmi dili klasik Arapçaydı. Son kurumun merkezi ise Azerbaycan'ın başkenti Bakü'deydi ve bu kurum resmi dil olarak Azeri Türkçesini kullanmaktaydı.⁸

Bu dört kurum, Müslüman halk ve din adamlarından oluşan bölgesel bir kongre ile seçilerek iş başına gelen bir kurul tarafından yönetiliyordu. Her kurumun başında bir müftü (veya Azerbaycan'daki adıyla *şeyhülislam*) bulunmaktaydı. Ayrıca, Sovyetler Birliği sınırları içerisinde yer alan bütün Müslüman cumhuriyetlerde, bağlı bulunan kurumu temsil eden alt kurumlar olacaktı. Bunlara ek olarak, alt kurumlara bağlı olan ve müftünün direktif ve denetiminde çalışacak

olan yerel delegasyonlar da oluşturulacaktı. Hiyerarşik yapıda, alt kurumlar ve yerel delegasyonlar müftülöklere, müftölükler de önce Moskova'da bulunan Din İşleri Konseyi'ne, sonra da Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu'na bağılı olacaklardı.⁹

Bu dört dini kurum içerisinde en önemlisi Orta Asya için oluşturulan ve kısaca SADUM olarak bilineniydi. SADUM, Rusça'da "Orta Asya Müslümanları Ruhani Müdüriyeti" anlamına gelen *Sredne-Aziatskoe Duhovleniye Upravleniye Musulman*'ın başharflerinin oluşturduğu bir kısaltma idi. Tüm Sovyet Müslümanları'nın %75'i üzerinde görev yetkisine sahip olan SADUM, kendisine ait özel bir basımevi olan tek dini kurum idi. Ayrıca Sovyetler Birliği sınırları içerisinde etkinlik gösteren iki medresenin (Buhara'daki *Mir-i Arab* ile Taşkent'teki *İmam al-Buhari*) denetimi de, SADUM'a verilmişti.¹⁰ SADUM'un, görev alanı içerisine giren yerlerde resmi camilerin ve din adamlarının etkinliklerini düzenleme¹¹, İslamiyet'le ilgili bilgi aktarma ve çoğı müzeye çevrilmiş olan camilerin bakımını yapma gibi görevleri vardı.¹² SADUM'un ayrıca, dönem dönem dini takvimler, hadisler ve Kuran'dan alıntılar içeren kitapçıklar ile yılda dört kere Özbekçe, Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca olarak basılan bir dergi yayınlama hakkı da bulunuyordu. Cuma namazlarından sonra camilerde verilecek olan vaazların hazırlanması da bu kurumun görevleri arasındaydı.¹³ SADUM ile ilgili olarak belirtilmesi gereken en önemli noktalardan birisi de, bu tür bir kurumun Orta Asya'da ilk kez faaliyet gösterir olmasıydı. Daha önceleri Çarlık Rusyası döneminde benzer bir kurum oluşturulmuş olsa bile, bu kurum yalnızca Rusya ve Kafkasya Müslümanları içindi.¹⁴

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Sovyetler Birliği'nin iki süper güçten biri olarak uluslararası alanda yerini alması, bu ülkenin, Üçüncü Dünya ülkeleri nezdindeki siyasal etkisinin artmasına neden oldu. Bu bağlamda, Orta Doğu, Afrika ve Asya'daki Müslüman halklar arasında, Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlara uygulanan dini politikaların olumlu olduğu izlenimi yaratılmak istendi.¹⁵ Mekke'ye hac ibadeti için Sovyetler Birliği'nden Müslümanlar yollandı, resmi dini kurumlarına bağlı camilerin sayısı artırıldı, zekat, namaz ve oruç gibi ibadetlerin yerine getirilmesine yönelik baskılar hafifletildi. Bunlara ek olarak *Allahsızlar Örgütü* feshedildi ve *Bezboznik* ve *Antireligioznik* gibi ateist dergilerin basımına son verildi.

Ancak bu tür politikaların geçici ve sınırlı olduğunu ve din karşıtı söylem ile tutumun savaşın bitimini izleyen dönemde de devam ettiğini vurgulamak gerekir. Bunun en çarpıcı örneği, 1947 yılında kurulan ve tüm Sovyetler Birliği'nde etkinlik gösterecek olan *Siyasal ve Bilimsel Bilginin Yaygınlaştırılması Örgütü*'dür. Kısaca *Znanie* (Bilgi) diye anılacak olan bu örgüt, 1941 yılında kurulmuş ve doğrudan doğruya Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin temel yürütme organı olan Merkez Komitesi'ne bağlanmıştır. Tüm ülke çapında ateizmin yaygınlaştırılması ve benimsetilmesi amacı ile oluşturulmuş bu örgüt, seminerler, filmler, posterler ve radyo programları aracılığıyla, din karşıtı propaganda yapmayı sürdürecekti.¹⁶

Stalin'in 1953 yılında ölümünün ardından işbaşına gelen Huruşçev döneminde, Lenin zamanında temelleri atılan katı politikaya geri dönüldü. 1954 yılının Temmuz ve Ekim aylarında çıkarılan iki parti genelgesi ile basın yayın organları ve okullardaki zorunlu dersler aracılığıyla din karşıtı propagan-

daya hız verildi. 1958 yılında *Allahsızlar Örgütü* yeniden etkinlik göstermeye başladı. Dini evlilik ve cenaze törenleri yasaklandı. Müslüman kadınların şeriat hükümlerinden kurtuluşunu ve Sovyet toplumuyla bütünleşmesini simgleyen “peçe yakma törenleri”ne hız verildi. Bu bağlamda, 1959 yılında Buhara’da simgesel olarak “son peçe”nin yakılması ile “peçe dönemi”nin sona erdiği resmi olarak duyuruldu.¹⁷

Brejnev döneminde din karşıtı politikanın dozu, daha çok dış politika ile ilgili kaygılar nedeniyle azaltıldı. SADUM, Sovyetler Birliği’nin dış dünyada propagandasını yapma görevini üstlendi. Yine aynı dönemde Brejnev, İslamiyet’in sosyal bilimciler tarafından bilimsel yöntemlerle incelenmesi gerektiğini vurguladı.¹⁸ Ancak tüm bu değişikliklere karşın, din karşıtı propaganda hiç bir zaman tamamen ortadan kalkmadı. Tam tersine, kimi durumlarda devletin din üzerindeki kontrolünü ve baskısını artırıcı yeni önlemler alındı.

Gorbaçov dönemi, tüm Sovyet halkları için olduğu gibi, Sovyet Müslümanları için de bir dönüm noktasıydı. Ancak, İslamiyet’e karşı geliştirilmiş olan olumsuz bakış açısı ve resmi ateist söylem açısından, Gorbaçov’un kendisinden önce işbaşına gelen liderlerden farklı olmadığını vurgulamak gerekir. Müslümanlığı, gelişmemiş, ilkel ve şiddete dayalı bir din olarak tanımlayan Gorbaçov, Orta Asya bölgesinin geri kalmış olmasını da İslamiyet’e bağlamıştır.¹⁹ Ancak yine de, özellikle 1980’lerin sonuna doğru, Gorbaçov’un daha ılımlı ve yumuşak bir tutum takındığı ve Müslüman halkların bazı isteklerine olumlu yanıt vermeye başladığı da gözlemlenmiştir. Bu çerçevede, başta Kuran olmak üzere dini içerikli kitapların basımına,²⁰ Sovyet sınırları dışında yaşayan Müslüman halklarla daha sıkı ilişkiler kurulmasına,²¹ Kurban Bayramı’nın yeniden kutlanılmasına,²² ve Mekke’ye hac için giden

Sovyet vatandaşlarının sayısının artırılmasına²³ izin verildi. Ancak bu konudaki en çarpıcı örnek, SADUM'un başında bulunan Müftü Muhammed Sadık Yusuf'un ve bazı başka din adamlarının, 1989 yılında, Sovyetler Birliği'nin yeni oluşturulmuş yasama organı olan Halk Temsilcileri Meclisi'ne seçilmesi oldu.

Ancak tüm bu gelişmeler, Sovyet sisteminin bir ürünü olan ve ancak bu sistemin sınırları içerisinde var olabilen resmi İslam'ın meşruiyet kazanmasını ve geniş halk kitlelerince benimsenmesini sağlayamamıştır. Sovyetler Birliği döneminde izlenmiş olan din karşıtı politikalar, Orta Asya'da Müslümanlığın önemini amaçlandığı ölçüde azaltmamış; aksine yerel halk arasında, kökleri Sovyet öncesine dek uzanan dini geleneklerin büyük bir kısmı korunmuştur.²⁴ Sovyet uzmanlarının 1960'lı yılların ortalarından başlayarak ilgisini çeken bu olgu, resmi İslam'dan farklı, onun sınırları ve denetimi dışında gelişen bir din anlayışının varlığını ortaya koymaktaydı.²⁵ Zaman içerisinde "paralel İslam" olarak adlandırılan bu anlayış, büyük ölçüde bölgedeki etkinliklerini Sovyet döneminde de sürdürmeye devam eden *Sufi tarikatlar* aracılığıyla ortaya çıkmıştır. Sovyet döneminin kendine özgü koşulları altında yeraltına inen ve gizli etkinlik gösteren bu tarikatlar, resmi İslam'ın doldurmayı başaramadığı bir boşluğu doldurmuş, ve el altından yürüttükleri gizli çalışmalar ve yayınlarla İslami geleneklerin korunmasında oldukça önemli bir rol oynamışlardır.²⁶

Sufilik, İslamiyet'in 7. yüzyılda Orta Asya'ya gelmesinin hemen ardından ortaya çıkmış olan mistik bir öğretinin genel adıdır. Öğreti, adını Arapça'da "yün" anlamına gelen "suf" sözcüğünden almıştır. İlk Sufiler, bu dünyaya ilişkin maddi kaygılardan uzak oluşlarının simgesel dışavurumu ola-

rak yünden yapılmış sade giysiler giyerlerdi. Bu giyim biçimi zamanla Sufilik olarak adlandırılmaya ve bu akımın temel özelliklerinden biri olmaya başladı.²⁷ Sufilere göre Allah'ın en temel özelliği merhametli olması idi ve inananların Allah'a ulaşmak için kendi başlarına içsel bir yolculuk yapmaları gerekmektedir.²⁸ 12. yüzyıldan başlayarak, inananlar ile Allah arasında gerçekleşecek olan bu mistik birleşmenin değişik yolları (Arapça'daki anlamı ile *tarikatl*lar) ortaya çıktı. Zaman içerisinde kurucularının adıyla anılacak olan bu Sufi tarikatları, *şeyh*, *pir*, *hoca*, *baba*, *ata* gibi ünvanlara sahip olan liderler ve onların izleyicileri (*mürşit*) arasındaki ilişkileri düzenleyen kurumlar haline dönüştü.²⁹

Orta Asya'da Sufiliğin yaygınlaşmasında bu tarikatların büyük rolü olmuştur. Genel olarak Orta Asya'da etkili olan dört temel tarikattan söz edilebilir: Nakşibendilik, Yesevilik, Kadirilik ve Kübrevilik. Bu tarikatlar arasında var olan temel farklılık, hepsinde aynı olan mistik amaçlara ulaşmada izledikleri yöntemlere ilişkindir. Orta Asya genelinde en etkili olan tarikatların Nakşibendilik ile Yesevilik olduğu öne sürülebilir. *Nakşibendilik*, bugün Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Buhara'da aslen Tacik olan Bahaüddin Nakşibend (1317-1389) tarafından kurulmuştur. O dönemde Buhara, Farsça konuşulan ve yerleşik düzeni benimsemiş olan Orta Asya halklarının yaşadığı bir bölgeydi. Bazı araştırmacılar, Nakşibendilerin Yesevilere göre siyasi yaşamın içinde daha etkin bir biçimde yer alma gelenekleri olduğunu vurgulamıştır.³⁰ Buna göre, Sufiler dünyevi olaylarla daha çok ilgilenmeli ve içinde bulundukları toplumun sosyal ve politik yaşamına daha etkin olarak katılmalıydılar. Bu anlayışın bir uzantısı olarak pek çok Sufi pirinin, 19. yüzyılda Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde yer alan modernleşme hareketine sıcak bak-

tığı ve İslamiyet ile modern yaşamın koşullarının uzlaşabileceğini savunduğu belirtilmiştir.³¹

Yesevilik ise mistik şair Şeyh Hoca Ahmet Yesevi (ö.1166) tarafından o zamanki adıyla Yesi olan ve bugün Kazakistan'ın güneyinde yer alan Türkistan şehrinde ortaya çıkmıştır. Yesevilik, kökleri İslamiyet öncesi döneme uzanan bazı Şamanlıkla ilgili uygulamaları, Orta Asya'lı göçebe halkların dinsel gelenekleri ile harmanlayan bir tarikattır. Nakşibendiliğin aksine, genelde göçebe yaşayan Türk kavimleri tarafından benimsenmiştir. Bazı araştırmacılara göre Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde ortaya çıkmış olan Bektaşiliğin dayanak noktası da Yesevi öğretisidir.³²

Nakşibendilik ve Yesevilik kadar olmasa da Kadirilik ve Kübrevilik de Orta Asya'da varlık gösteren Sufi tarikatları arasındadır. 12. yüzyılda Bağdat'ta Abdül Kadir Geylani tarafından kurulan *Kadirilik*, 15. yüzyıldan sonra bölgede etkili olmaya başlamıştır. *Kübrevilik* ise Necmeddin Kübra (ö. 1220) tarafından Horezm'de kurulmuş ve Kübra'nın Moğollar tarafından öldürülmesinin ardından etkisini yitirmiştir.³³

Son olarak, kökleri Sovyet öncesi döneme uzanan Sufiliğin, Sovyet döneminde uygulanan sert politikalar sonucu eski etkisini, işlevini ve önemini bir ölçüde de olsa yitirdiği belirtilmelidir. Bazı araştırmacılar, Sufiliğin temel taşlarından biri olan pir-mürid ilişkisinin ortadan kalktığını ve bölgedeki insanların en azından bir kısmının sufi kelimesinin anlamını dahi bilmediğini öne sürmüşlerdir.³⁴ Ancak genel olarak 1990'lı yıllardan sonra Sufiliğin yeniden canlandığı ve Sufi türbelerinin bakımının yapıp toplu dua ve meditasyon amacıyla kullanılmaya başlandığı da belirtilmelidir.³⁵

Benzer şekilde, Sufi pirlerinin öğretileri ve ayin gelenekleri de yeniden yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır. Örneğin,

1993 yılı tüm bölgede “Hoca Ahmet Yesevi Yılı” olarak kutlandı ve yıl boyunca Yesevi’nin öğretisini anlatan pek çok konferans düzenlendi. Yine aynı dönemde, Bahauddin Nakşibend, Ali Şir Nevayi ve Maktum Kulu da çeşitli etkinliklerle anıldılar.³⁶ 1994 yılında ise, mezarı Tacikistan’ın güneyindeki Kulyab şehrinde bulunan ünlü Sufi piri Mir Seyid Ali Hammandani’nin doğumunun 480. yılı büyük bir coşku ile kutlandı.³⁷ 1996 yılında, Özbekistan’ın Namangan şehrinde sayıları 200 ile 300 arasında değişen bir grup Nakşibendi, bu tarikatın en temel geleneklerinden biri olan zikir ayinini düzenlediler.³⁸

Bağımsızlık Sonrası Dönemde İslamiyet

Bir önceki kısımda söz edildiği gibi, Sovyet dönemi boyunca Orta Asya’da dinin günlük yaşamdaki etkisinde çok büyük bir azalma olduğunu öne sürmek zordur. Özellikle kırsal alanda İslam’ın etkisiyle dinsel ibadet ve gelenekler korunmuş ve pek çok kayıtsız cami hükümet yetkililerinden izin alınmadan giderek artan bir biçimde etkinlik göstermeye devam etmiştir. Bu camilerin bir kısmının aslında *çayhane* olduğu da göz önüne alınması gereken ilginç bir noktadır.³⁹

Genel olarak Sovyet dönemi boyunca Orta Asya’nın her bölgesinde doğum, evlilik, ölüm cenaze ve sünnet için düzenlenen tören ve toplantılar dinsel içerikli uygulamalarla yapılmıştır. Bunlara ek olarak, sosyal yaşamda dinsel gelenekler de büyük ölçüde korunmuştur. Evlilikler erken yaşlarda yapılmakta, kadınların çoğu evde çalışarak ortalama 5-6 çocuk doğurmakta, aileler iki veya üç kuşağı bir arada barındırmakta, boşanmalar yok denecek kadar az oranda gerçekleşmek-

te ve toplumsal yaşamda kadın ve erkek genel olarak ayrı mekanlarda bulunmaktaydı.⁴⁰ Ayrıca, Sovyet dönemi boyunca Orta Asya genelinde Sufi pirlерinin veya Hz. Muhammed'in soyundan geldiklerine inanılan seydilerin mezarları gibi kutsal kabul edilen yerlere yapılan ziyaretler, Mekke'deki hac ibadetinin yerine konulmaktaydı.⁴¹

Bu bağlamda pek çok araştırmacı Sovyetler Birliği'nde uygulanmış olan din politikalarının başarısız olduğunu ve İslamiyet'in bu politikalarından önemli ölçüde etkilenmediğini öne sürmüştür.⁴² Bu anlayışa göre İslamiyet yalnızca bir inanç sistemi değil, aynı zamanda Müslüman bir toplumun tüm alanlarını kuşatan ve yöneten bir yaşam biçimidir.⁴³ Benzer bir görüşe göreyse, Sovyet Müslümanları hiç bir dönemde kimlik krizi yaşamadılar, çünkü her koşulda dinsel kimlikleri öncelikli ve kalıcı olanıydı.⁴⁴ Bir diğer deyişle, İslamiyet, Sovyet dönemi boyunca sosyal yaşamın "görünmez düzenleyicisi" olmaya devam etti. Bu bağlamda, 1980'li yılların sonunda ortaya çıkan İslami canlanma (veya diriliş) aslında 1920'lerde geçici bir süre için sekteye uğratılmış olan doğal sürecin bir uzantısından başka bir şey değildi.⁴⁵

Bağımsızlık sonrası dönem, İslamiyet'e olan ilginin giderek daha çok arttığı bir süreci başlattı. 1991 yılından sonra Orta Asya'da Müslümanlık, Sovyet döneminde uygulanmakta olan katı din karşıtı söylemden ve Moskova'nın dinsel yaşam üzerindeki etki ve gözetiminden bağımsız olarak varlığını sürdürmeye başladı. Ancak bu yeni dönem, değişik bir din anlayışını da beraberinde getirdi: *politik ve/veya radikal İslam*. 1990'lı yılların başında radikal isteklerle ortaya çıkan bazı gruplar, dinin toplumsal ve politik yaşamda belirleyici olmasını, laik hükümetlerin yıkılarak yerine İslami temelleri olan rejimlerin kurulmasını ve dinsel geleneklerin yeniden

canlandırılmasını savunmaya başlamışlardır.⁴⁶ 1990 yılında Özbekistan'da bazı grupların camileri ele geçirmesiyle başlayan bu radikal akımlar, kısa zamanda hızla yayılmıştır.⁴⁷ Özellikle Buhara, Semerkand ve Fergana Vadisi'nde etkinlik gösteren bazı radikal gruplar kısa sürede siyasal partiler içerisinde de örgütlenmiş ve etkinlik alanlarını genişletmişlerdir.⁴⁸ İktidara gelmek için savaşım vermekte olan bu tür oluşumlar, şimdiki laik rejimlere karşı dinsel temellere dayalı seçenekler sunmaktadırlar.⁴⁹ Çalışmanın bu kısmında bu radikal akım ve/veya gruplardan en önemlileri oldukları düşünülen dört tanesi incelenecektir: Vahabilik, Hizb ut-Tahrir, Özbekistan İslami Hareketi ve Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi.

Vahabilik

18. yüzyılda Suudi Arabistan'da ortaya çıkan Vahabilik, sofuluğu ve dogmatik yorumları ile dikkat çeken köktendinci bir akımdır. Adını kurucusu Muhammed ibn Abdül Vahab'dan alan bu akım, Abdül Vahab'ın o dönemin önemli aşiret reislerinden olan Muhammed ibn Suud ile ittifak kurması sonucu hızla güçlenmiştir. Tevhid anlayışını savunduklarını öne süren Vahabiler, Arabistan'da kendi değerleri doğrultusunda hızlı ve köklü reformlar uygulamaya koymuş ve Arap Sufileri ile Şiilere karşı acımasız bir sindirme kampanyası başlatmışlardır.⁵⁰

Vahabilik, ortaya çıkışından kısa bir süre sonra Suudi Arabistan monarşisine destek veren en önemli meşruiyet kaynağı olmuş ve 20. yüzyılda Suudi Arabistan'da devlet yasası durumuna getirilmiştir. 1970'li yıllardan sonraki dönemde ise, Suudi dış politikasının en öncelikli hedeflerinden biri, *Vahabiliğin, Suudi Arabistan sınırları dışına yayılması (ihraç edilmesi)* olarak belirlenmiştir.⁵¹

Vahabiliğin temel amacı, tüm Müslümanların İslamiyet'in en "saf" biçimiyle varolduğu ilk çağlardaki koşullara göre belirlenmiş bir toplum düzeninde yaşamalarını sağlamaktır. Vahabilere göre Hz. Muhammed'in ölümünün ardından yaşanan gelişmelerin tümü şirke bulaşmış bir din anlayışının ürünüdür ve reddedilmelidir. Bu bağlamda Orta Asya'nın Sufi geleneği de Vahabiler tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Vahabiler, minarelerin yapılması ve mezar taşlarının konması gibi uygulamaları da *biad* olarak kabul etmişler ve aralarında Hz. Muhammed'in kızı Fatma'nınki de olmak üzere pek çok mezarı yıkmışlardır.⁵² Vahabiler, kadınların toplum yaşamına katılmasına da karşı çıkmış ve kadın hakları konusundaki gelişmeleri engellemeye çalışmışlardır. Benzer şekilde, başka dinsel toplulukların ibadetlerine de ödünsüz yaklaşan Vahabiler, Suudi yönetimine baskı yaparak ülkedeki diğer dini uygulamaları yasaklatmayı başarmışlardır.⁵³ Bugün Suudi Arabistan'da Hindular ve Hristiyanlar kendi dinsel ibadetlerini yerine getirememektedirler.⁵⁴

Vahabi doktrininin, Orta Asya'ya düşünsel planda gelişi, 19. yüzyıla denk gelse de, ilk Vahabi örgütü ancak 20. yüzyılda, daha kesin bir ifadeyle 1912'de ortaya çıkmıştır. Medine'li Seyid Şeri Muhammed'in kurduğu bu gizli örgüt o dönemde Fergana Vadisi'nde etkinlik göstermiştir. Çok fazla destekleyici bulamadığı için güçlenemeyen Vahabilik, ancak Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal altında tuttuğu 1979-1989 yılları arasında Orta Asya'da taraftar toplamaya başlamıştır. Bu durum büyük ölçüde savaş sırasında Suudi Arabistan'ın hem Afganistan'a hem de Orta Asya'ya yönelik olarak Vahabi doktrinini yayma çabalarının bir ürünüdür.⁵⁵

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Vahabilik özellikle Özbekistan'ın Namangan ve Andican şehirleri ile

Fergana Vadisi'nde ve Özbeklerin yoğun olarak yaşadığı diğer Orta Asya ülkelerinde etkili olmaya devam etmiştir. Özellikle Orta Asya'lı işsiz gençleri hedef alan Vahabiler silah ve para yardımı ile kendi ideolojilerini yaymaktadırlar. Vahabiler öncelikle Özbekistan Devlet Başkanı İslam Karimov'u devirmeyi ve dini temellere dayalı bir rejim kurmayı arzu etmektedirler. Sonraki aşamada hedeflenen ise, tüm Orta Asya'da benzer bir İslami düzen oluşturmaktır.

Son olarak, İslam köktendinciliği ile tamamen örtüşen Vahabiliğin, Orta Asya'lı hükümetler tarafından sıkı bir baskı ve kontrol altında tutulmaya çalışılmakta olduğu belirtilmelidir. Vahabilik olumsuz bir sıfat olarak kullanılmakta, ve hem radikal hem de militan bir akım olduğu gerekçesiyle şiddetle reddedilmektedir. Özbekistan Devlet Başkanı İslam Karimov, 1 Mayıs 1998 tarihinde yaptığı bir radyo konuşmasında "Vahabilerin alınlarından vurulmaları gerektiğini" söylemiş ve gerekirse bu işi kendisinin yapabileceğini söylemiştir.⁵⁶

Hizb ut-Tahrir

Asıl adı *Hizb ut-Tahrir al-İslami* (İslami Kurtuluş Partisi) olan bu örgütün kökenleri 1950'li yıllara dayanmaktadır. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından aynı adı taşıyan uluslararası örgütün bir uzantısı olarak Orta Asya ülkeleri ve Azerbaycan'da etkili olan Hizb ut-Tahrir, bölgedeki laik rejimler tarafından giderek artan bir şekilde tehdit olarak algılanmaktadır.

Örgüt, 1953 yılında, Filistin'li Şeyh Takuiddin an-Nahbani (1909-1979) tarafından Ürdün'de kurulmuştur. Suudi Arabistan ve Ürdün'deki Filistin diasporasından büyük destek gören örgüt, 1969 yılında Ürdün'de yasaklanmasının ar-

dından, Mısır ve Tunus gibi diğer ülkelerde etkinlik göstermeye başladı. Zaman içerisinde Türkiye ve Pakistan gibi başka Müslüman ülkelere de sızan Hizb ut-Tahrir'in başta İngiltere olmak üzere Almanya ve Danimarka'da da örgütlendiği bilinmektedir.⁵⁷

Hizb ut-Tahrir'in kısa dönemdeki en temel amacı, Orta Asya'daki laik rejimleri yıkmak ve yerine İslami kurallara göre oluşturulmuş bir düzen kurmaktır. Zaman içerisinde tüm Orta Asya ile Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ni de birleştirmeyi hedefleyen örgüt, uzun dönemde tüm İslam dünyasının hilafet kurumu altında bir araya getirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Örgütün yöneticilerine göre, bu yeni halifeliğin çıkış ve dayanak noktası, 7. yüzyılda Arabistan'da Hz. Muhammed tarafından kurulan düzenin bir benzerini oluşturmak olmalıdır. Örgütün kurucusu olan an-Nahbani'nin *Müslüman Devletin Anayasa Taslağı* isimli kitabına göre, halife önde gelen din adamlarınca seçilerek işbaşına gelecek ve ordu da dahil olmak üzere tüm kurum ve kuruluşların başında bulunacaktı. Ekonomi ve dış politika konularında da son söze sahip olacak olan halife, Müslümanlar arasındaki ulusal, bölgesel ve yerel farklılıklarla, boy ve oymaklara olan bağlılıkları tanımayacak ve tüm inananları bir ümmet çatısı altında toplayacaktı. Devletin dili Arapça olacaktı ve resmi sıfatı "Cihad Amiri" olan Savunma Bakanı'nın temel görevi, Müslümanlığı benimsememiş toplumlara ve ülkelere yapılacak olan cihadı örgütlemek olarak belirlenmişti. Bu cihad için 15 yaşını doldurmuş tüm erkeklerin eğitimi ve seferberliği zorunlu kılınacaktı.⁵⁸

Hizb ut-Tahrir'in savunduğu bir diğer düşünce de, dünya Müslümanları arasındaki işbirliğine ilişkin idi. Dünyadaki tüm

Müslümanların birbirlerinin sorunlarıyla ilgilenmesi ve birbirlerine yardımcı olmaları gerektiğini savunan örgüt, ümmet anlayışının en ön planda tutulması gerektiğini de sık sık vurgulamaktadır. Buna paralel olarak Hizb ut-Tahrir'in Batı karşıtı bir söylem benimsediği de belirtilmelidir. Bu bağlamda, demokrasi, kapitalizm, sosyalizm ve milliyetçilik gibi ideolojilerin hepsi Müslümanlığın özüne aykırıdır ve reddedilmelidir.⁵⁹ Örgütün bazı broşürlerinde Kuran'dan başka anayasa olamayacağı açıkça belirtilmektedir.⁶⁰ Bu bağlamda, Örgüte göre, hilafetin Mustafa Kemal Atatürk tarafından kaldırılması da, aslında Batı dünyası ve uluslararası Siyonist örgütlerin işbirliği sonucu oluşmuş bir komplodur.⁶¹ Yahudilere ve Şiilere karşı da oldukça sert bir tavır benimsemiş olan örgüt, Yahudilerin Orta Asya'yı terketmeleri gerektiğini savunmaktadır.⁶²

Hizb ut-Tahrir'in kadınlara yönelik tavrı da oldukça kısıtlayıcıdır. Kadınların eğitime izin verilmesini, ancak iş yaşamında yer almalarının engellenmesi gerektiğini belirten örgüt yöneticileri, kadının İslam toplumu içerisindeki rolünün ev işleri ve çocuk bakımı ile sınırlandırılması görüşünü savunmaktadırlar. Örgüt üyesi olan kadınlar başlarını sıkı sıkı örtmekte ve tüm vücutlarını gizleyen uzun elbiseler giymektedirler.⁶³

Hizb ut-Tahrir örgütünün en dikkat çekici özelliklerinden birisi, İslami devlet düzeninin ikna yoluyla, geniş bir zaman dilimi içerisinde, şiddete ve teröre başvurmadan kurulması gerektiğini savunmasıdır. Bir Kırgız ulusal güvenlik uzmanına göre, Hizb ut-Tahrir'in eylem planı üç aşamadan oluşmaktadır: a) bölgede yaşayan gençler arasından örgüte yeni üyeler kazandırmak, b) yoğun bir propaganda yürütmek, ve c) devlet organları içerisine sızmak.⁶⁴

Bu amaçları gerçekleştirmek için örgütün en sık kullandığı yöntemlerden birisi, video kasetler, bilgisayar disketleri, ve elektronik posta aracılığıyla propaganda yapmaktır. Buna ek olarak *şabname* diye adlandırılan ve geceleri insanların kapılarının altından gizlice atılan “gece mektupları” ve duvarlara yapıştırılan posterler de örgütün kullandığı propaganda yöntemleri arasındadır.⁶⁵ Arapça'nın yanısıra Özbekçe, Farsça ve Kırgızca yazılmakta olan bu malzemeler, kullanılan kağıdın ve basım tekniklerinin yüksek kalitesi ile dikkat çekmektedir. Buna ek olarak, özellikle genç örgüt üyelerine zaman zaman 50 ila 100 dolar arası para verildiği de bilinmektedir. Bu durum bazı araştırmacılara göre örgütün dış bağlantılarına işaret etmektedir.⁶⁶

Ancak bu aşamada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta bulunmaktadır: Her ne kadar Hizb ut-Tahrir şiddet karşıtı olduğunu ve terörle değil, ikna yöntemiyle amacına ulaşacağını belirtse de kimi durumlarda şiddet eylemlerini de benimseyeceğini belli etmiştir. Örneğin Örgüt, 1999 yılında Kırgızistan'ın Batken bölgesinde yer yer Kırgızistan ordusuna bağlı birlikler ile silahlı çatışmaya girmiştir.⁶⁷ 2000 yılının Ekim ayında ise Kazakistan'ın Türkistan şehrinde örgüte üye olduğu saptanan bazı kişilerin evlerinde yapılan aramalarda silahlar ele geçirilmiştir.⁶⁸ 11 Eylül saldırıları ve sonrasında yaşanan gelişmelere ilişkin olarak örgüt yöneticilerince benimsenen tutum da ilgi çekicidir. 11 Eylül saldırılarını “Allah'ın Amerikalı'lara verdiği ceza⁶⁹” olarak nitelemeyen örgüt yöneticileri, saldırının ardından Amerika Birleşik Devletleri tarafından başlatılan kampanya sırasında da bu tutumlarını sürdürmüşlerdir. Batı karşıtı söylemlerini artıran Hizb ut-Tahrir, bastırdığı broşürlerde giderek daha saldırgan ve katı bir yaklaşım benimsemiş ve cihad çağrılarını sık sık yineleme-

ye başlamıştır.⁷⁰ Kırgızistan'ın Calal-Abad şehrinde yaşayan bir insan hakları savunucusu, "Örgütün kendisi doğrudan şiddet kullanmasa bile, söylemleri çok saldırgan" diyerek bu durumu yorumlamıştır.⁷¹

Hizb ut-Tahrir'in en belirgin örgütlenme yöntemi, sayıları beş ile yedi kişi arasında değişebilen gizli hücrelerdir. Hücrenin başındaki kişi dışında, diğer hücre üyeleri bir üst basamakta kimin yer aldığını bilmemektedirler. Her yeni üye iki aylık temel eğitimi aldıktan sonra yeni bir hücre oluşturarak örgüte hizmet etmeye devam etmektedir.⁷² Kadınlar ve erkekler ayrı ayrı çalışmakta ve yalnızca hemcinslerinden oluşan hücrelerde görev almaktadırlar.⁷³ Örgütün an-Nahbani'den sonra başa gelen şimdiki lideri Şeyh Abdül Kadim Zalom'un tam olarak nerede olduğu da gizli tutulmaktadır.

Hizb ut-Tahrir örgütü, Orta Asya'da, özellikle Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'da, etkili olsa da, Kazakistan ve Türkmenistan'a da sızmaya başlamıştır. Özbekistan'da Fergana Vadisi'nin yanı sıra, başkent Taşkent ile Kırgızistan'ın Oş ve Calal-Abad şehirlerinde, Kazakistan'ın en büyük şehri ve eski başkenti Almatı'da⁷⁴ ve Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de örgütün etkinliği giderek artmaktadır.⁷⁵

Son olarak, Hizb ut-Tahrir'in üyeleri arasında eğitim düzeyi düşük, kırsal alanda yaşayan yoksul ve işsiz gençler olduğu kadar, eğitilmiş kişilerin bulunduğu da belirtilmelidir. Kentlerde yaşayan aydınlar, üniversite öğrencileri, eğitilmiş ama işsiz gençler, kalifiyeli fabrika işçileri ve öğretmenlerin de örgüte üye oldukları gözlemlenmektedir.⁷⁶ Bunun yanı sıra, örgütün ordu, bürokrasinin üst katmanları, basın-yayın organları ve hatta gizli servis çalışanları arasında da sempatanları olduğu öne sürülmüştür.⁷⁷

Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH)

Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH), militan Pan-İslamcı anlayışı savunan silahlı ve köktendinci bir örgüttür. Amacı, Özbekistan Devlet Başkanı İslam Karimov'u devirmek ve ülkede şeriat hükümlerinin sıkı sıkıya uygulandığı bir İslam devleti kurmaktır. ÖİH'nin daha uzun dönemde gerçekleştirmek istediği amacı ise, tüm Orta Asya'yı kapsayacak bir İslam devleti oluşturmaktır. Bu amaç, örgütün sınırlarını genişletmiş ve başka radikal militanlarla iletişime geçilmesini sağlamıştır.⁷⁸

ÖİH, 1998 yılında, Özbekistan Devlet Başkanı İslam Karimov'u devirmek için cihad açmak amacıyla Cumabay Namangani (veya önceki adıyla Cumabay Hocaev) ve Tahir Yoldaş tarafından kurulmuştur. Ancak örgütün kökleri, 1990'lı yılların başlarına dek uzanmaktadır. Her iki lider de o dönemde kurulmuş İslami örgütlerin içinde aktif olarak yer almışlardır. Cumabay Namangani, Özbekistan'ın Namangan şehrinde 1968 yılında doğmuştur ve Özbek'tir. 1987 yılında Sovyet Ordusu'na alınmış ve Afganistan savaşının sonlarına doğru bir paraşüt alayında görev yapmıştır. Bazı araştırmacılara göre, Namangani'nin, radikal İslamı benimsemesi, bu savaşa katılmasının sonucudur.⁷⁹ Namangani ülkesine döndükten sonra İslamiyet'i yayma amacı taşıyan *Töube* isimli bir örgüt kurmuştur. Tahir Yoldaş ise 1968 yılında Özbekistan'da doğmuş, üniversite eğitimini yarım bırakarak yetkililerin bilgisi ve onayı dışında imamlık yapmaya başlamıştır. 1990 yılında tüm Sovyetler Birliği çapında kurulan *İslami Yeniden Doğuş Partisi*'nin Özbekistan'daki merkezinde aktif olarak görev alan Yoldaş, daha sonra bu örgütün çizgisini yeterince radikal bulmayarak partiden ayrılmıştır. Kısa bir süre sonra, Özbekistan'da bir İslami devrim gerçekleştirmeyi ve İslamiyet'in

resmi devlet dini olarak benimsenmesini amaçlayan *Adalet Partisi*'ni kuran Yoldaş, daha sonra bu partiye katılan Namangani ile sıkı bir işbirliği içerisine girmiştir.

Adalet Partisi'nin 1992 yılında kapatılmasının hemen ardından, Yoldaş ve Namangani Tacikistan'a kaçtılar. Bu ülkede, hükümet ile başını *Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi* (TİYDP)'nin çektiği muhalif güçler arasında çıkan iç savaşta muhalefetin yanında savaştılar. Savaşın ilk yılının muhalif güçlerin geçici yenilgisi ile sonuçlanmasının ardından Yoldaş, diğer TİYDP liderleri ile birlikte Afganistan'a gitti. İç savaşın 1997 yılında sona ermesine dek Yoldaş, Pakistan, Suudi Arabistan, İran, Birleşik Arap Emirlikleri ve Türkiye'ye giderek, bu ülkelerdeki radikal İslamcı kişi ve örgütler tarafından desteklendi.⁸⁰ Namangani ise, TİYDP liderlerinden Muhammed Şerif Himmetzade tarafından Afganistan'da eğitim gören Tacik miltanların yanına gönderildi. Daha sonra Pakistan ve Suudi Arabistan'da terörist eğitim veren kamplarda kalan Namangani, 1993 yılında Tacikistan'ın Tavildara bölgesine döndü ve bu tarihten itibaren etkinliklerini buradan sürdürdü.⁸¹ 1997 yılında savaşın sona ermesinin ardından, yeniden bir araya gelen Yoldaş ve Namangani, 1998 yazında Kabil'de buluşarak ÖİH'nin kurulduğunu resmen açıkladılar. Bu dönemde Yoldaş, Afganistan'a yerleşmiş bulunuyordu, Namangani ise Tavildara'ya geri döndü.⁸²

ÖİH, kurucularının Özbek olmasına ve temel hedefinin İslam Karimov'u devirmek olarak belirlenmesine karşın, kısa sürede tüm Orta Asya'da giderek daha etkin bir duruma gelmiştir. Örgütün en etkili olduğu bölge Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan topraklarına yayılmış bulunan Fergana Vadisi olarak belirlenmiştir.⁸³ Fergana Vadisi, Orta Asya'da işsizliğin en fazla olduğu bölgedir. Bunun yanı sıra ÖİH, Kırgızis-

tan'ın yoksul olan güney bölgelerinde ve Tacikistan'ın Tavildara ve Karatekin bölgesinde de yoğun etkinlik göstermektedir. Örgütün militanlarının çoğu Özbeklerden oluşsa da, Tacikistan, Kırgızistan, Çeçenistan, Dağıstan ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nden de ÖİH'ne katılanlar olmuştur. Bu üyelerin çoğunun işsiz genç erkekler olduğu belirtilmiştir.⁸⁴ Bazı gözlemciler göre ÖİH, tüm Orta Asya'yı etkisi altına almaya ve bölgesel bir niteliğe bürünmeye başlamıştır.⁸⁵ 2001 yılının Haziran ayında, örgütün adını *Türkistan İslami Partisi* (Hizb-i İslami Türkistan) olarak değiştirdiği öne sürülmüşse de⁸⁶, bu iddia örgütün ileri gelen liderlerinden Zübeyir ibn Abdurrahim tarafından reddedilmiştir.⁸⁷

Daha önceden de belirtildiği gibi ÖİH militanları, Tacikistan iç savaşı sırasında bu ülkedeki İslamcı grupların yanında savaşmış ve bu gruplardan maddi manevi büyük destek görmüştür. Ancak savaşın 1997 yılında imzalanmış olan barış anlaşması ile sona ermesinin hemen ardından ÖİH'nin lider kadrosu Afganistan'a çekilmek zorunda kalmıştır.⁸⁸ Ancak alt kademedeki pek çok örgüt militanı Tacikistan'da barınmaya ve Özbek lideri İslam Karimov'a karşı silahlı mücadele yürütmeye devam ettiler. Bu dönemden sonra örgütün, Taliban yönetimi ve Usame bin Ladin ile sıkı ilişki içerisine girdiği bilinmektedir. Cumabay Namangani'nin bin Ladin'in yardımcısı,⁸⁹ Tahir Yoldaş'ın ise siyasi danışmanı olduğu öne sürülmüştür.⁹⁰ ÖİH'nin askeri kanadının Afganistan'daki kamplarda eğitim gören ve sayıları 3 bin ila 6 bin arasında değişen silahlı militanı olduğu tahmin edilmektedir.⁹¹

Afganistan ve Usame bin Ladin dışındaki, diğer bazı kaynaklar da, ÖİH'ne parasal destek sağlamışlardır. Bu paralar en çok, yine Afganistan üzerinden yürütülen ve Orta Asya'ya

kaçak yollarla sokulan uyuşturucu ve silah ticaretinden elde edilmektedir.⁹² Özellikle Suudi Arabistan'daki Özbek diasporasının da ÖİH'ne bağışta bulunduğu belirtilmiştir.⁹³ Bunlara ek olarak, Orta Doğu ve Güney Asya ülkelerinde etkinlik gösteren başka radikal İslamcı örgütlerin de, ÖİH'ni, maddi açıdan destekledikleri bilinmektedir.⁹⁴

ÖİH'ne parasal destek sağlayan bir diğer kuruluşun da Refah Partisi olduğu öne sürülmüştür. Bu iddia, 16 Şubat 1999 günü Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te Devlet Başkanı İslam Karimov'a karşı düzenlenen bombalı saldırının Türkiye'de yakalanan iki sanığından biri olan Rüstem Mamatkulov tarafından yapılmıştır. Mamatkulov, Özbekistan'a iadesinin ardından yapılan sorgulaması sırasında 2 Temmuz 1997 tarihinde Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın Tahir Yoldaş'a 100 bin dolar para yardımında bulunduğunu belirtmiştir.⁹⁵

Düzenlenen bu saldırı, ÖİH'nin adını ilk kez duyurmasına da neden olmuştur. Taşkent'in çeşitli yerlerinde altı ayrı yerde patlayan bombalar, en az onbeş kişinin ölümüne ve yüzden fazla kişinin de yaralanmasına neden olmuştu.⁹⁶ Sorumluluğunu ÖİH'nin üstlendiği saldırıdan Devlet Başkanı Karimov kılpayı kurtulmuştu.⁹⁷ Aynı yılın yaz aylarında ÖİH militanları Kırgızistan'ın Batken bölgesine girerek aralarında dört Japon jeoloğun da bulunduğu yirmi kişiyi rehin aldılar.⁹⁸ Yaz boyunca Kırgızistan ordusuna bağlı birlikler ile örgüt militanları arasında devam eden çatışmalar, militanların geri çekilmesi ile sona erdi. Ancak bir yıl aradan sonra, 12 Ağustos 2000 tarihinde yine aynı bölgede etkinlik gösteren militanlar, aralarında dört Amerikan vatandaşının da bulunduğu çeşitli ülkelere gelen toplam onaltı turisti dağcılık yaptıkları sırada kaçırdı. Bu olayın hemen ardından Amerika Birleşik

Devletleri ÖİH'ni terörist gruplar arasında saydığını ilan etti.⁹⁹ 2001 yılının yaz aylarında ise, ÖİH yine aynı bölgede ancak bu kez hükümet güçlerine yönelik eylemlerde bulundu.¹⁰⁰

11 Eylül saldırıları, ÖİH açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir. Amerika Birleşik Devletleri'nin 2001 yılının Kasım ayında Afganistan'a karşı başlattığı hareket sırasında, örgütün Taliban güçlerinin yanında savaşa katılmış olan pek çok üyesi ele geçirildi, öldürüldü veya dağıtıldı. Öldürülenler arasında örgütün askeri kanat temsilcisi Namangani'nin de bulunduğu ilişkin bazı söylentiler duyuldu.¹⁰¹ Ancak bu haberler kesinlik kazanmadığı gibi, Namangani'nin hayatta olduğuna ilişkin yorumlar da yapıldı. Örneğin 2002 yılının Haziran ayında Batılı istihbarat kaynakları, Afganistan ile Orta Asya ülkeleri arasında yapılan bir radyo konuşması sırasında sık sık Namangani'nin adının geçtiğini açıkladılar. Bu durum, örgüt liderinin ölmemiş olabileceği yolunda bir duyum olarak algılanmıştır.¹⁰²

Son olarak, Amerika Birleşik Devletleri'nin Afganistan'a yönelik olarak başlattığı operasyon sonucu Taliban rejiminin çökmesinin de ÖİH açısından olumsuz bir gelişme olduğu belirtilmelidir. Bölgedeki en büyük destekçisini yitiren örgüt, Usame bin Ladin'in sağladığı parasal kaynaklardan da mahrum kalmıştır. Ancak bu olumsuz gelişmelere karşın, ÖİH'nin çökertildiğini varsaymak olası değildir. Örgüte bağlı militanların, aralarında İran, Afganistan, Pakistan, Tacikistan ve Kırgızistan'ın da bulunduğu pek çok değişik ülkeye ve Özbekistan'ın kırsal alanlarına dağıldığı ve yeraltına indiği tahmin edilmektedir.¹⁰³ Aralarında Ahmed Rashid'in de bulunduğu bazı uzmanlar, ÖİH'ne bağlı militan grupların yeniden bir araya gelmeye başladıklarını ve çok daha kanlı eylemlere girişmelerinin olası olduğunu dile getirmişlerdir.¹⁰⁴

Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi (TİYDP)

Orta Asya'daki radikal İslami hareketler içerisinde *Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi* (TİYDP) veya Tacikistan'da kullanılan adıyla *Hizb-i Nehzat-i İslami* özel bir yere ve öneme sahiptir. TİYDP, 1990 yılının Haziran ayında tüm Sovyet Müslümanları'nı temsil etmek amacıyla Astrahan'da¹⁰⁵ kurulmuş olan *İslami Yeniden Doğuş Partisi* (İYDP)'nin Tacik şubesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu Partinin, Orta Asya'da resmi İslam'ın sınırları dışında kurulmuş olan ve açıktan etkinlik gösteren ilk bağımsız örgüt olması bakımından büyük önemi vardır. Partinin önde gelen amaçları, Sovyet Müslümanları'nın Kuran'ın öngördüğü şekilde yaşamalarını sağlamak ve tüm halklar için insani değerleri ve hakları geliştirmektir.¹⁰⁶ Genel merkezi Moskova'da bulunacak olan Partinin, Orta Asya cumhuriyetleri, Kuzey Kafkasya ve Rusya'da yerel şubeleri açılacaktı.

Astrahan toplantısının hemen ardından, Ekim 1990'da kurulan TİYDP, geliştirmiş olduğu yeni bir politik/dinsel söylemle pek çok kişinin ilgi odağı haline gelmiş ve çok kısa bir süre sarfında Tacikistan'daki tüm muhalif grupların önderi olmuştu. TİYDP'nin kökeni 1960'lı ve 1970'li yıllarda ortaya çıkmış olan *İslami Yeniden Doğuş Hareketi*'ne dayanmaktadır. Bu hareket bünyesinde bir araya gelen gençlerin çoğunluğu, okul öncesi dönemde, haftalar süren yoğun bir dini eğitimden geçmişlerdi. Bu eğitim özellikle Kulyab ve Kurgan Tübe bölgesinde bulunan köy çayhanelerinde yaşlı Sufi hocalar tarafından gizlice verilmekteydi. Öğrenciler, Arap alfabesini, Kuran okumayı ve hadisleri öğrenmekteydiler. Bazı araştırmacılara göre, bu geçici okullara devam eden

çocuklar verilen eğitimden o derece etkilenmiş olurlardı ki, Sovyet okullarına başladıkları zaman Kiril alfabesini de sağdan sola doğru okumaya çalışırlardı.¹⁰⁷

1960'lı yılların sonuna doğru başkent Duşanbe'de o dönemin en etkili dini liderlerinden olan Molla Muhammed Rustamov Hindustani tarafından gizli bir medrese açıldı.¹⁰⁸ Daha sonra TİYDP'nin iki önemli lideri konumuna gelecek olan Seyid Abdullah Nuri ile Muhammed Şerif Himmetzade de bu medresede eğitim gördüler. Bu yeni dinsel ortamda yalnızca İslamiyet'in temel kaynakları değil, Müslüman Kardeşler Örgütü'nce sağlanan kitaplar da değiş tokuş edilmekteydi.¹⁰⁹ 1976 yılında Kurgan Tübe bölgesinde oluşturulan gizli bir İslami örgüt, o ana dek dağınık durumda olan pek çok hareketi bir araya getirdi.¹¹⁰ 1979 yılında Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal etmesinin ardından bu çevrelerdeki radikal eğilimler hız kazanmaya başladı. 1982 yılında *İslama Pravda* (İslam Gerçeği) isimli bir yeraltı gazetesi çıkarılmaya, kısa bir süre sonra da bu gazeteye ek olarak çeşitli el ilanları ve broşürler dağıtılmaya başlandı. Bu ilan ve broşürler, inanları komünist-ateist rejimi saf dışı etmeye çağırıyordu.¹¹¹ 1987 yılının Mart ayında ise Tacikistan'ın Afganistan sınırına yakın Panc şehrinde Afgan mücahitleri desteklemek amacıyla bir gösteri yapıldı. Gösteriyi düzenleyenlerin lideri Seyid Abdullah Nuri idi.

1990 yılında bu birikimin üzerine kurulan TİYDP, kuruluşunun hemen ardından yetkililerce yasadışı ilan edildi ve kapatıldı. Yasağa rağmen parti etkinliklerine devam etti. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinin hız kazanmasıyla birlikte Tacik hükümeti TİYDP üzerindeki yasağı kaldırdı ve böylece Parti, 26 Ekim 1991'de yeniden yasallık kazandı.¹¹² İlk kurulduğu döneme ilişkin olarak TİYDP'nin

üye sayısı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Partinin önde gelen liderlerinden Devlet Osman'a göre, 1991 yılında üye sayısı 15 bin ile 20 bin arasında değişmekteydi.¹¹³ TİYDP ile ilgili olarak yapılmış olan bir çalışma, aynı sayının 1992 yılında 30 bine ulaştığını ortaya koyuyordu.¹¹⁴ Üye sayısının 40 bin kadar olduğunu belirten diğer çalışmaların yanısıra¹¹⁵, bu sayının 70 bine dek çıkabileceğini öne süren tahminler de yapılmaktaydı.¹¹⁶

TİYDP, özellikle kırsal alanlarda düşük eğitimli ve işsiz köylüler arasında etkiliydi. Ama zaman içerisinde resmi İslam'ın temsilcileri ile mollalar da, Partiye üye oldular. Lider kadro arasında ise din eğitimi alanların sayısıysa oldukça azdı.¹¹⁷ Örneğin, partinin önde gelen liderlerinden Devlet Osman avukat,¹¹⁸ Muhammed Şerif Himmetzade makinistti¹¹⁹ Bunlara ek olarak, bazı yerel Sufi liderler,¹²⁰ İran yanlısı bir rejimi destekleyen radikal İslamcılar ve hatta kentlerde yaşayan aydınlardan bazıları da TİYDP'nin yönetici kesimi içerisinde yer alıyorlardı.¹²¹

Zamanla, TİYDP'nin etkinliklerini ve geleceğini belirleyecek olan üç önemli lider ortaya çıkmıştır: Muhammed Şerif Himmetzade, Seyid Abdullah Nuri ve Akbar Turacanzade. Himmetzade ve Nuri daha önce sözü edilen dini lider Hindustani'nin öğrencileri olarak İslamcı akımın içinde yer almışlardı. Ancak Turacanzade, resmi İslam'ın Tacikistan'daki temsilcisi olarak dikkat çekmektedir. 1988 yılında Tacikistan'ın baş müftüsü olarak atanan Turacanzade, 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin yeni yasama organı olan Halk Temsilcileri Meclisi'ne seçilerek Moskova'ya gitmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra TİYDP ile diyaloga giren Turacanzade, kısa sürede örgütün en ilgi çeken ve en etkin kişisi konumuna gelmiştir.¹²²

Bağımsızlık sonrası dönemde yapılan ilk başkanlık seçimlerinde, TİYDP'nin önderliğinde tüm muhalif grupların desteklediği aday Devlet Hudanazarov oyların % 34'ünü, Devlet Başkanı Rahman Nabiyeve ise % 58'ini aldı. Ancak tüm bu gelişmeler, ülkenin 1992 baharında başkent Duşanbe'de başlayan ve yaklaşık bir ay boyunca sürecek olan protestoları önleyemedi. Başkan Nabiyeve ulusal uzlaşma hükümeti kurulmasını ve yirmidört bakanlıktan sekizinin TİYDP'ne verilmesini kabul etti.¹²³ Ancak bu ödünler, kurulan yeni hükümeti tanımayacaklarını ve silahlarını bırakmayacaklarını açıklayan Nabiyeve yanlısı kuzeyli kabileler tarafından reddedildi. Kısa bir süre sonra başlayan ve Aralık 1992'de Başkan Nabiyeve yanlılarınca geçici bir zaferle sonuçlanan iç savaş, Tacikistan'ı yıllarca sürecek bir kargaşaya sürükledi.¹²⁴

1993 yılı başında TİYDP, a) anayasaya ve diğer yasalara karşı gelmek, b) hükümeti zorla ele geçirmek ve c) iç savaşa sebebiyet vermek gerekçeleriyle yeniden yasadışı ilan edildi. Sonraki dönemde, aralarında Devlet Osman, Muhammed Şerif Himmetzade ve Akbar Turacanzade de olmak üzere pek çok lider, başta Afganistan olmak üzere, diğer Müslüman ülkelere kaçtı. Parti militanları 1993 yılının bahar aylarından başlayarak Tacik hükümetine yönelik silahlı eylemlere giriştiler. Bu eylemlerle baş edemeyen hükümet, Rusya, İran, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Pakistan gibi ülkelerin baskıları sonucu, artık kendisini *Tacikistan İslami Hareketi* adıyla isimlendiren TİYDP ile bir seri görüşmelere başladı ve bu görüşmeler 27 Haziran 1997 tarihinde imzalanan barış anlaşması ile sona erdi.

TİYDP'nin programı ve liderlerinin ilk yıllardaki konuşmaları incelendiği zaman örgütün Tacikistan'ın geleceği aç-

sından iki aşamalı bir süreci amaçladığı ortaya çıkmaktadır. Kısa dönemde demokratik, çoğulcu ve laik bir devlet yapısı öngörülmekte ve Tacikistan'da etkinlik gösteren tüm siyasal oluşumlara parlamenter bir yapı içerisinde eşit hak ve özgürlükler tanınması gerektiği vurgulanmaktaydı. Bu bağlamda partinin önde gelen liderleri, Tacikistan Komünist Partisi de dahil olmak üzere, siyasal sistem içerisinde var olan tüm oluşumlarla işbirliğine açık olduklarını vurgulamışlardır.¹²⁵ Örneğin, 1991 yılında yaptığı bir basın toplantısında Devlet Osman, "İslami değerlere yönelmiş" laik ve demokratik bir düzen oluşturulması çağrısında bulundu.¹²⁶ Partinin bir başka üyesi ise tüm vatandaşların dini özgürlüklerinin güvence altına alındığı bir "İslami Demokrasi"den söz etmekteydi.¹²⁷

İlk başlardaki bu söylem, TİYDP'nin kısa dönemde barışçıl yöntemleri benimsediği ve köktendinci, radikal ve terörist bir söylemden uzak durduğu izlenimini uyandırmıştır. Ulusal birlik ve uzlaşma üzerine vurgu yapan parti liderleri, yeni bir sistemin yalnızca demokratik dönüşüm ile gerçekleşmesi gerektiğini sık sık belirtmişlerdir.

Ancak burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta vardır: Yöntemi ve söylemi ne denli barışçıl olursa olsun, *uzun dönemde* TİYDP'nin amacı İslami bir hükümet kurmaktı.¹²⁸ Parti yöneticilerine göre Kuran'da yer alan *şura ilkesi* gereği, Tacikistan'da parlamentoya gereksinim vardı.¹²⁹ Ancak, uzun dönemde kurulacak olan İslami devlet düzenine anayasal ve demokratik yöntemlerle geçilmesi gerekiyordu. İnsanların bu düzeni zorla veya kanlı bir devrimle değil, isteyerek ve referandum yolu ile benimsemeleri gerekmektedir.¹³⁰

Ancak TİYDP'ni daha önceki bölümde incelenmiş olan İslami akım ve örgütlerden ayıran en temel özellik, kurulu-

şundan bu yana var olan siyasal sistem içerisinde etkinlik göstermiş olmasıdır. Gerek iç savaş öncesinde ve gerekse 1997 yılında kurulan hükümette, sistemin yasal ve meşru bir parçası olarak yer alan TİYDP'nin, bu özelliği ile tipik köktendinci akımlardan oldukça farklı olduğu da öne sürülebilir. Demokratik, laik ve ulusçu gruplarla işbirliğine giren parti, hem sistemin hem de halkın büyük çoğunluğunun gözünde meşruiyet kazanmış ve "normalleşmiştir".¹³¹ Bu bağlamda zaman içerisinde başlangıçtakinden de daha ılımlı bir söylem benimsemiş olan TİYDP liderleri, son zamanlarda Tacikistan'da güçlenmeye başlayan radikal akımlarla ilgileri olmadığını da sık sık dile getirmektedirler. Örneğin Seyid Abdullah Nuri'ye göre Hizb ut-Tahrir aşırı dinci bir örgüttür ve TİYDP, örgütün Tacikistan'daki etkinliklerini kısıtlamak için elinden gelen herşeyi yapmaktadır.¹³² Partisinin Hizb ut-Tahrir ile bir tutulmaması gerektiğini öne süren Nuri, TİYDP'nin her zaman ülkenin yasal sistemi içerisinde hareket ettiğini ve etmeye devam edeceğini de vurgulamıştır.¹³³ 7 Şubat 2003 tarihindeyse, Muhammed Şerif Himmetzade Tacikistan'daki İslamcı militanların hiç bir şekilde TİYDP ile ilgisi olmadığını açıklamıştır.¹³⁴ 13 Şubat 2003'de, Seyid Abdullah Nuri, Usame bin Ladin ile hiç görüşmediğini ve kendisini tanımadığını belirterek şöyle demiştir: "Afganistan'da yaşadığımız beş yıl boyunca, tüm malvarlığına rağmen Usame bin Ladin mültecilerimize bir dilim ekmek bile vermedi."¹³⁵

Ancak 27 Şubat 2000 yılında yapılan parlamento seçimlerinde TİYDP'nin oy oranı ciddi bir biçimde azalmış ve parti parlamentoya yalnızca iki milletvekili sokabilmiştir.¹³⁶ Bu durum, partinin siyasal yaşam içerisinde aktif olarak yer aldığı 1990 yılından bu yana aldığı en ciddi yenilgi olarak öne sürülebilir. Ülkede TİYDP'nin çizgisini fazla uzlaşmacı ve

yumuşak bulan radikal gruplar giderek daha etkin hale gelmektedirler. Bu durum partinin de kendi içinde ılımlılar ve radikaller olarak bölünmesine neden olmuştur.¹³⁷

Sonuç

Bugün için Orta Asya geneline bakılacak olursa, tüm bölgeyi etkisi altına almak isteyen radikal İslamcı grup ve akımların kısa dönemde amaçlarına ulaşması zor görünmektedir. Orta Asya'da bu yönde bir gelişmeyi engelleyebilecek bazı etkenler söz konusudur.

Öncelikle, bölgede etkinlik gösteren radikal İslamcı akımların genel anlamda Orta Asya'nın dinsel geçmişine ve geleneğine ters düşen bazı tutum ve davranışlar içerisinde olduğu öne sürülebilir. Buna göre, bölgede güç kazanmak isteyen radikal gruplar, kültürel ve sosyal yaşamın bir parçası biçiminde süregelmiş olan İslamiyet'i göz ardı etmekte ve dini, politik alana çekmeye çalışmaktadırlar.¹³⁸ Bu durum ise, Orta Asya Sufiliğine ters düşen bir yaklaşımdır. Daha önceki bölümlerde de incelendiği gibi Sufi mistisizmi, inananlarla Allah arasında *kişisel* boyutta bir birleşmeyi temel almaktadır. Bu anlamda, politik dışavurumu olmayan Sufilik, radikal İslama ters düşmektedir.¹³⁹ Orta Asya'da geleneksel olarak var olan İslamiyet mistik ve hoşgörülüdür. Bu hoşgörü, yalnızca diğer Müslümanlara karşı değil, Yahudilere, Budistlere, Hindu'lara, Hristiyanlara ve Zerdüştlere de gösterilmiştir.¹⁴⁰ Bu bağlamda Orta Asya'da bugün etkinlik gösteren radikal öğretilerin kaynakları Afganistan, Pakistan ve Suudi Arabistan gibi daha farklı dinsel yaklaşımları benimseyen ülkelerdeki aşırı gruplardır.¹⁴¹ Bu durum ise bu tür öğretilerin halklar ara-

sına sızıp benimsenmesini zorlaştırıcı olabilir. Bunlara ek olarak bazı araştırmacılar Orta Asya Müslümanları'nın çok derin olmayan, geleneksel boyutta yaşanan ve şekilsel bir dinsel inanca sahip olduğunu da vurgulamıştır.¹⁴²

Bir diğer unsur, laiklik ilkesini benimsemiş olan bugünkü hükümetlerdir. Bağımsızlık sonrası dönemde İslamiyet'in göz ardı edilmemesi gerektiği konusunda hemfikir olan Orta Asya'lı liderler, dinsel kimliğin, ulusal kimliğin en önemli parçalarından birisi olduğunu öne sürmektedirler. Bu bağlamda, camilerin yapımına ve onarımına katkıda bulundular ve okullara din derslerinin konulmasına öncülük ettiler. Ancak Orta Asya'lı liderlere göre din, kültürel ve geleneksel alanın dışına çıkmamalı, politik ve toplumsal yaşama sızıp, onu kendi kontrolü altına almaya çalışmamalıdır. Bir diğer deyişle, İslamiyet bir siyasal seçenek veya toplumsal yaşamı düzenlemenin yolu durumuna dönüştürülmemeliydi. Bu bağlamda, hükümetler, anayasa ve yasalarla, laiklik ilkesini güvence altına almış ve dinsel etkinlikleri sıkı bir biçimde gözetim altında tutmaya başlamışlardır.¹⁴³ 11 Eylül saldırılarının ardından bölgeye yerleşmiş olan ve Orta Asya'lı liderlerden, hem Afganistan'a hem de Irak'a düzenlenen saldırılar sırasında destek görmüş olan Amerika Birleşik Devletleri de bu ülkelerdeki otoriter rejimlere eskiden olduğu kadar eleştirel bakmamaktadır. Amerika'nın desteğini arkalarına alan liderlerin, "ortak düşman" olan radikal İslam karşısında bugünkü koşullarda öncekine göre daha dirençli ve güçlü olmaları da söz konusu olabilir.

Ayrıca, Orta Asya'da İslamiyet'in günlük yaşama olan etkilerinin aynı olmadığından da söz etmek gerekir. Bir diğer deyişle, bölge halkları arasında İslamiyet'in sosyal, kültürel ve geleneksel alanlarda yorumlanması ve uygulanması önemli

farklılıklar göstermektedir.¹⁴⁴ Bu farklılıklar, hem radikal İslamcı akımların güçlenmesini, hem de ortak bir Müslümanlık anlayışının benimsenmesini engelleyici rol oynayabilir. Öncelikle, tarihsel açıdan bakıldığında göçebe ve yerleşik düzeni benimsemiş olan Orta Asya'lı halklar arasında İslamiyet'in oldukça değişik biçimlerde algılanıp uygulandığını belirtmek gerekir. Bu bağlamda göçebe bir kültürden gelen Kazak, Kırgız ve Türkmenler arasında İslamiyet'in yayılması daha geç ve daha zor olmuş, öte yandan yerleşik düzeni benimsemiş olan Özbek ve Tacikler daha köklü ve güçlü bir din anlayışına sahip olmuşlardır. Bu noktada, çalışmada incelenmiş bulunan İslami grupların da Özbek ve Tacik kökenli olduğunun altı çizilmelidir.

Üzerinde durulması gereken son nokta da, Orta Asya'da ulusal kimlik yaratma süreci ile ilgilidir. Kökleri 1920'li yıllara dek uzanan bu süreç, bazı araştırmacılara göre, bölgede dinin önemini azaltmış, ve ulusal bilinci ön plana çıkarmıştır. Yani bu alanda uygulanmış olan Sovyet politikaları etkili olmuş ve din toplumsal yaşamdaki önceliğini yitirmiştir.¹⁴⁵ Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından gelen süreçte ise ulusal ve dinsel kimliklerin birbirini güçlendirdiği ve kimi durumlarda birbirinin yerine kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu durumun, dinsel kimliğin en yoğun olarak yaşandığı Tacikistan ve Özbekistan için de geçerli olduğu belirtilmelidir.¹⁴⁶

Ancak tüm bu etkenler göz önüne alınarak, radikal İslamcı hareket ve oluşumların Orta Asya'da hiç bir koşulda gerçek anlamda etkili olamayacağı sonucu da çıkartılmamalıdır. Kısa dönemde bu tür bir durum söz konusu olabilir, ancak uzun dönemde farklı gelişmelerin ortaya çıkması olasılığı vardır. Daha önceden de belirtildiği gibi, ortaya çıkmış olan radikal akımlar, çeşitli dış ülkeler – Suudi Arabistan, Pa-

kistan, İran ve Afganistan gibi – tarafından sürekli destek görmüşlerdir. Orta Asya'da giderek artan ekonomik sorunlar göz önüne alındığı taktirde, bu ülkelerden gelen parasal yardımın, uzun dönemde daha da belirleyici olacağı öne sürülebilir.

Bütün bunlara ek olarak, Orta Asya'lı liderlerin giderek daha otoriter bir tutum içerisine girerek, laiklik ilkesini ve demokrasiyi benimsemiş gruplara da baskı yapmaları durumu daha güçleştirmektedir. Uygulanan bu baskı, var olan siyasal rejimlerin meşruiyetlerini giderek daha hızlı bir biçimde yitirmelerine ve halk arasında radikal akımlara duyulan ilginin artmasına neden olmaktadır. Bu akımların, Orta Asya'lı liderlere ve laik sisteme yönelik eleştirileri ve saldırgan tutumları, baskı ve ekonomik sıkıntılar içerisinde bulunan geniş halk kesimlerince giderek daha fazla benimsenebilir. Böyle bir eğilim karşısında ılımlı siyasal partiler de daha radikal söylemleri benimseyebilirler.¹⁴⁷

Son olarak vurgulanması gereken nokta, yakın zamana dek farklı yöntemlere ve önceliklere sahip olan radikal grupların, son dönemlerde birbirleri ile giderek artan bir işbirliğine yönelmiş olmalarıdır. Bu bağlamda özellikle Hizb ut-Tahrir ile ÖİH arasındaki yakınlık dikkat çekmektedir. Her iki örgütün ileri gelenleri, amaçlarının aynı olduğunu ve birbirlerinin yanında savaşmaya hazır olduklarını dile getirmeye başlamışlardır. Bu da Orta Asya'nın laik rejimlerini daha da büyük bir çıkmazla karşı karşıya bırakmaktadır.¹⁴⁸

Bugünkü koşullarda Orta Asya'daki radikal akımlarla geniş halk kesimlerinin geleneksel din anlayışı arasında belirgin bir ayırmadan söz edilebilir. Ancak bu ayırım zaman içerisinde şimdiki keskinliğini yitirebilir ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından yaşanan boşluğu radikal akımların doldurma-

sına neden olabilir. Uzun dönemde ortaya çıkabilecek olan bu tür bir gelişimin bölge istikrarı açısından son derece endişe verici olacağı çok açıktır.

NOTLAR

- 1 Firuz Kazemzade, “Central Asia’s Foreign Relations”, Frederick Starr (Ed.), **The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia**, New York: M.E.Sharpe, 1994, s.196; Teresa Rakowska-Harmstone, **Russia and Nationalism in Central Asia: The Case of Tadzhikistan**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1970, s.12.
- 2 Serge A. Zenkovsky, **Pan-Turkism and Islam in Russia**, Cambridge: Harvard University Press, 1960, s.75.
- 3 Amir Taheri, **Crescent in a Red Sky: The Future of Islam in the Soviet Union**, London: Hutchinson and Co. Publishers Ltd., 1989, s.18.
- 4 Alexandre Bennigsen ve Marie Broxup, **The Islamic Threat to the Soviet State**, New York: St. Martin’s Press, 1983, s.48.
- 5 Rusça’da *Bezbozniki* olarak bilinen bu örgüt, 1925 yılında tüm Sovyetler Birliği çapında ateizmin benimsenmesi amacıyla kurulmuş ve din karşıtı propagandanın hafifletildiği 1941 yılına dek aralıksız olarak etkinliklerini sürdürmüştür.
- 6 Taheri, **Crescent in a Red Sky**, s.108.
- 7 Mehrdad Haghayeghi, **Islam and Politics in Central Asia**, New York: St. Martin’s Press, 1995, s.25.
- 8 James Thrower, “Notes on Muslim Theological Education in the USSR in the 1980s”, Shirin Akiner (Ed.), **Political and Economic Trends in Central Asia**, London: British Academic Press, 1994, ss.175-176.

- 9 Alexandre Bennigsen, **Islam in the Soviet Union: General Presentation**, Ankara: METU Asian-African Research Group, 1985, s.8.
- 10 Annette Bohr, "Turkmen", Graham Smith (Ed.), **The Nationalities Question in the Soviet Union**, New York: Longman, 1990, s.232.
- 11 Azade Ayse-Rorlich, "Islam and Atheism: Dynamic Tensions in Soviet Central Asia", William Fierman (Ed.), **Soviet Central Asia: The Failed Transformation**, USA: Westview Press Inc., s.188
- 12 Alexandre Bennigsen ve S. Enders Wimbush, **Muslims of the Soviet Empire**, London: C.Hurst and Company, s.16.
- 13 Muriel Atkin, "The Survival of Islam in Soviet Tajikistan", *Middle East Journal*, cilt. 43, Sayı. 4, 1989, s.607.
- 14 Yaacov Ro'i, **Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev**, United Kingdom: C. Hurst and Co. Ltd., 2000, ss.101-102.
- 15 Haghayeghi, **Islam and Politics in Central Asia**, s.45.
- 16 Ro'i, **Islam in the Soviet Union**, s.37.
- 17 Ahmed Rashid, **The Resurgence of Central Asia: Islam or Nationalism**, Karachi: Oxford University Press, s.34.
- 18 İleride daha ayrıntılı olarak ele alınacak olan "Resmi İslam" ile "Paralel İslam" terimleri bu dönemde Sovyet uzmanlarca geliştirilmiştir.
- 19 Martha Brill Olcott, "Central Asia's Political Crisis", Dale F. Eickelman (Ed.), **Russia's Muslim Frontiers**, Bloomington: Indiana University Press, s.53.
- 20 Rashid, **The Resurgence of Central Asia**, s.45.
- 21 Robert L. Canfield, "Restructuring in Greater Central Asia: Changing Political Configurations", *Asian Survey*, Cilt. 32, Sayı. 10, Ekim 1992, ss.882-883.
- 22 Bohr, **Turkmen**, s.240.

- 23 Bess Brown, "Religion and Nationalism in Soviet Central Asia", *RFE/RL Research Report*, Cilt.22, Sayı. 29, 20 Temmuz 1990, s.27.
- 24 Bu konuya ilerideki bölümlerde daha ayrıntılı olarak değinilecektir.
- 25 Ro'i, **İslam in the Soviet Union**, s.288.
- 26 Olivier Roy, **The New Central Asia: The Creation of Nations**, London: I. B. Tauris, 2000, s.144; Ahmed Rashid, **Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia**, USA: Yale University Press, 2002, s.40.
- 27 Svat Soucek, **A History of Inner Asia**, Cambridge: Cambridge University, 2000, s.37.
- 28 Rashid, **Jihad**, s.26.
- 29 Soucek, **A History of Inner Asia**, s.37.
- 30 Rashid, **Jihad**, s.28.
- 31 Theiry Zarcone, "Sufi Movements: Search for Identity and Islamic Resurgence," K. Warikoo (Ed.), **Central Asia: Emerging New Order**, New Delhi: Har-Anard Publications, 1996, s.65.
- 32 Roy, **The New Central Asia**, s.147.
- 33 Rashid, **Jihad**, s.27.
- 34 Bruce G. Privratsky, **Muslim Turkestan: Kazak Religion and Collective Memory**, Great Britain: Curzon Press, 2001, ss.102-104.
- 35 Rashid, **Jihad**, s.55.
- 36 Zarcone, **Sufi Movements**, ss.70-74.
- 37 Roy, **The New Central Asia**, s.149.
- 38 İbid., s.147.
- 39 Ro'i, **İslam in the Soviet Union**, s.323.
- 40 Michael Rywkin, **Moscow's Muslim Challenge**, USA: M. E. Sharpe, 1990, ss.89-90.
- 41 R.D. McChesney, **Central Asia: Foundations of Change**, Princeton: New Jersey, 1996, ss.15-17; ve Roi, **İslam in the Soviet Union**, s.363.

- 42 Bennigsen ve Broxup, **The Islamic Threat to the Soviet State**, s.109.
- 43 Alexandre Bennigsen, "Several Nations or One People: Ethnic Consciousness Among Soviet Central Asian Muslims", *Survey*, Cilt. 24, Sayı. 3, 1979, s.53.
- 44 S. Enders Wimbush, "The Soviet Muslim Borderlands", Robert Conquest (Ed.), **The Last Empire: Nationality and the Soviet Future**, Stanford: Hoover Institute Press, s.220.
- 45 Alexei Malashenko, "Islam versus Communism: the Experience of Coexistence", Dale F. Eickelman (Ed.), **Russia's Muslim Frontiers**, Bloomington: Indiana University Press, ss.66-67.
- 46 Gengchen Liu, "Ethnic Harmony and Conflicts in Central Asia", Yongjin Zhang ve Rouben Azizian (Ed.), **Ethnic Challenges Beyond Borders**, Great Britain: Macmillan Press Ltd., 1998, s.83.
- 47 Dmitry A. Trofimov, **Islam in the Political Culture of the Former Soviet Union: Central Asia and Azerbaijan**, Hamburg: Institut für Friedensforschung und Sicherheitspolitik, 1995, s.27.
- 48 Andrei Kortunov ve Sergei Lounev, "Russia and Russians in Central Asia", Yongjin Zhang ve Rouben Azizian (Ed.), **Ethnic Challenges Beyond Borders**, Great Britain: Macmillan Press Ltd., 1998, s.102.
- 49 Alexei Malashenko, "Turning Away from Russia: New Directions for Central Asia", Bruno Coppieters, Alexei Zvenev ve Dmitri Trenin (Ed.), **Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia**, Great Britain: Frank Cass Publishers, s.102.
- 50 "The Wahhabi Movement, Eighteenth Century Arabia", <http://www.nmhschool.org/tthornton/wahhabi-movement.htm>
- 51 Rashid, **Jihad**, s.45.

- 52 “The Wahhabi Movement, Eighteenth Century Arabia”,
<http://www.nmhschool.org/tthornton/wahhabi-movement.htm>
- 53 “Important distinctions-the many faces of Islam”,
<http://www.atimes.com/atimes/Middle-East/DH15Ak02.html>
- 54 “Wahhabism Goes Global”, *The Globalist*, <http://www.theglobalist.com/DBWeb/StoryId.aspx?storyId=2955>, 27 Şubat 2003.
- 55 Rashid, **Jihad**, s.45.
- 56 Giampaolo Caspiani, **The Handbook of Central Asia: A Comprehensive Survey of the New Republics**, London: Tauris Publishers, 2000, s.84.
- 57 Michael Fredholm, “Uzbekistan and the Threat from Islamic Extremism”, *Conflict Studies Research Center*, K 39, March 2003, England: Defense Academy of the United Kingdom, s.12.
- 58 Fredholm, **Uzbekistan and the Threat from Islamic Extremism**, s.14; Rashid, **Jihad**, s.118.
- 59 Ibid., s.121.
- 60 “Hiz-ut-Tahrir in Kyrgyzstan Steps into Phase Three”, *Central Asia-Caucasus Analyst*,
<http://www.cacianalyst.org/view-article.phb?articleid=1999>, 18 Haziran 2003.
- 61 Rashid, **Jihad**, s.122.
- 62 Ibid., s.123.
- 63 “Kyrgyzstan: Hizb ut-Tahrir Bolstered by Female Recruits”, *International War and Peace Reporting Central Asia*,
<http://www.religioscope.com/notes/2002/070-hizb-Kyrgyz.htm>, 30 Ağustos 2002.
- 64 “Hiz-ut-Tahrir in Kyrgyzstan Steps into Phase Three”, *Central Asia-Caucasus Analyst*,
<http://www.cacianalyst.org/view-article.phb?articleid=1999>, 18 Haziran 2003.

- 65 Rashid, **Jihad**, s.121.
- 66 Fredholm, **Uzbekistan and the Threat from Islamic Extremism**, s.13
- 67 BBC Summary of World Broadcasts, SU/3961/G1, 3 Ekim 2000.
- 68 BBC Summary of World Broadcasts, SU/3983/G1, 28 Ekim 2000.
- 69 *The Christian Science Monitor*, 19 Temmuz 2002, s.7.
- 70 "Hizb-ut-Tahrir Remains Active in Central Asia", <http://www.religioscope.info/article-78shtml>, 6 Şubat 2003.
- 71 Alisher Khamidov, *Eurasia Insight*, <http://www.eurasianet.org/departments/insights/articles/eav090502a.shtml>, 25 Haziran 2003.
- 72 Rashid, **Jihad**, ss.119-120.
- 73 Fredholm, **Uzbekistan and the Threat from Islamic Extremism**, ss.12-13
- 74 Ibid., s.13.
- 75 "Banned Islamic Movement Increasingly Active in Tajikistan", *Eurasia Insight*, <http://www.eurasianet.org/departments/insights/articles/eav090502shtml>, 25 Haziran 2003.
- 76 Fredholm, **Uzbekistan and the Threat from Islamic Extremism**, s.12.
- 77 Rashid, **Jihad**, s.124.
- 78 Poonam Mann, "Islamic Movement of Uzbekistan: Will it Strike Back?", *Strategic Analysis*, Cilt. 26, Sayı. 2, Nisan-Haziran 2002, <http://www.ciaonet.org/oli/sa/sa-apr02-map01.html>
- 79 Fredholm, **Uzbekistan and the Threat from Islamic Extremism**, s.4
- 80 Ibid., ss.4-5.
- 81 Mann, **Islamic Movement of Uzbekistan**.

- 82 Fredholm, **Uzbekistan and the Threat from Islamic Extremism**, s.5.
- 83 Rashid, **Jahid**, s.9.
- 84 Mann, **Islamic Movement of Uzbekistan**.
- 85 Ahmed Rashid, "IMU Gradually Developing into Pan-Central Asian Movement",
<http://www.eurasianet.org/departments/insights/articles/eav040301.shtml>
- 86 Rashid, **Jihad**, s.163.
- 87 Bruce Pannier, "Central Asia: IMU Leader Says Group's Goal is 'Return of Islam'",
<http://www.rferl.org/nca/features/2001/06/06062001/21150.asp>
- 88 Enis Berberoğlu, "Özbeklere Vaatler Ne Zaman Tutulacak", *Hürriyet*, 27 Eylül 2001, s.11.
- 89 Paul Starobin, "The 'Stans' Seize the Day", *Business Week*, Sayı. 3753, 10 Ekim 2001, s.58.
- 91 Yalçın Bayer, "Orta Asya Tuzağında Türkiye", *Hürriyet*, 18 Eylül 2000, s.15.
- 92 <http://www.time.com/time/2001/underthreat/who/3html>
- 93 Rashid, **Jihad**, s.9; <http://www.english.predda.ru/cis/200105/30/630/html>
- 94 Mann, **Islamic Movement of Uzbekistan**.
- 95 <http://library.nps.navy.mil/home/tpg/imu.htm>
- 96 Enis Berberoğlu, "Orta Asya-Kafkasya Hattı ve Fergana Vadisi", *Hürriyet*, 25 Eylül 2001, s.11; Bayer, "Orta Asya Tuzağında Türkiye", s.15.
- 97 <http://www.time.com/time/2001/underthreat/who/3html>
- 98 Gregory Gleason, "The Politics of Counterinsurgency", *Problems of Communism*, Cilt. 49, Sayı. 2, Mart/Nisan 2002, s.7.
- 99 Rashid, **Jihad**, s. 71.
- 100 Fredholm, **Uzbekistan and the Threat from Islamic Extremism**, s.7.

- 101 İbid., s.11.
- 102 “The IMU and the Hizb-ut-Tahrir: Implications of the Afghanistan Campaign”, *International Crisis Group Central Asia Briefing*, <http://www.crisisweb.org/projects/asia/centralasia/reports>, 30 Ocak 2002; Mann, “Islamic Movement of Uzbekistan”.
- 103 Scott Peterson, “Central Asia: The Next Frontier in the Terror War?”, *The Christian Science Monitor*, 10 Temmuz 2002, s. 7.
- 104 Fredholm, **Uzbekistan and the Threat from Islamic Extremism**, s.11;
<http://library.nps.navy.mil/home/tpg/imu.html>
- 105 Peterson, “Central Asia”, s.7.
- 106 Astrahan, Rusya Federasyonu’nun Kuzey Kafkasya bölgesi içerisinde Volga Irmağı kıyısında yer alan bir şehirdir.
- 107 Bess Brown, “Islamic Renaissance Party in Central Asia”, *Report on the USSR*, Cilt. 3, Sayı. 19, 1991, s.12.
- 108 Dmitri V. Mikulski, “Central Asian Alternatives: The Islamic Revival Party of Tajikistan: History of Creation, Structure, Ideological Principles”, *Vostok*, Sayı. 6, Aralık 1994, *FBIS Daily Report* içinde, 7 Nisan 1995, s.94.
- 109 Rashid, **Jihad**, s.97.
- 110 Roy, **The New Central Asia**, s.154.
- 111 Dilip Hiro, **Between Marx and Muhammad: The Changing Face of Central Asia**, London: Harper Collins Publishers, 1995, s.193.
- 112 Robin Wright, “Report from Turkestan”, *The New Yorker*, Cilt.LXVIII, Sayı. 7, 6 Nisan 1992, s.74.
- 113 Mikulski, “Central Asian Alternatives”, s. 95.
- 114 Malashenko, **Islam versus Communism**, s.76.
- 115 Hiro, **Between Marx and Muhammad**, s.212.
- 116 Haghayeghi, **Islam and Politics in Central Asia**, s.88.
- 117 Muriel Atkin, “Islam as Faith, Politics, and Bogeyman in Tajikistan”, Michael Bourdeaux (Ed.), **The Politics of Religi-**

- on in Russia and the New States of Eurasia**, New York: M. E. Sharpe, 1995, s.257.
- 118 Nassim Jawad ve Shahrbanou Tadjbakhsh, "Tajikistan: A Forgotten Civil War", London: Minority Groups International, 1995, s.13; Aziz Niyazi, "The Year of Tumult: Tajikistan, After February 1990", Vitaly Naumkin (Ed.), **State, Religion and Society in Central Asia: A Post-Soviet Critique**, Reading: Ithaca Press, s.281.
- 119 Atkin, "Islam as Faith, Politics, and Bogeyman in Tajikistan", s.253.
- 120 Ahmed Rashid, "Clout of Clergy", *Far Eastern Economic Review*, 9 Ocak 1992, s.18.
- 121 *Central Asia Brief*, Cilt. 10, Sayı. 2, Şubat 1994, s.12.
- 122 Mikulski, **Central Asian Alternatives**, s.97.
- 123 Rashid, **Jihad**, ss.101-102.
- 124 Wright, "Report from Turkestan", s.72.
- 125 Human Rights Watch/Helsinki, **Human Rights in Tajikistan in the Wake of Civil War**, New York: Human Rights Watch, 1994, ss.21-22; Amnesty International, **Tadzhikistan: Compilation Document**, New York: Amnesty International, 1993, s.9; FBIS-SOV Daily Report, 22 Haziran 1993, s.44.
- 126 Niyazi, **The Year of Tumult**, s.282; Alexei Malashenko, "Religious and Political Change in Soviet Moslem Regions", Vitaly Naumkin (Ed.), **State, Religion and Society in Central Asia: A Post-Soviet Critique**, Reading: Ithaca Press, s.172.
- 127 *FBIS-SOV-Daily Report*, 10 Aralık 1991, s.74.
- 128 *The New York Times*, 9 Haziran 1992, A 16.
- 129 Atkin, **Islam as Faith, Politics, and Bogeyman in Tajikistan**, s.253.
- 130 Shahrbanou Tadjbakhsh, "The Tajik Spring of 1992", *Central Asia Monitor*, Sayı. 2, 1992, s.25.

- 131 Allen Hetmanek, "Islamic Revolution and Jihad Came to the Former Soviet Central Asia: the Case of Tajikistan", *Central Asian Survey*, Cilt. 12, Sayı. 3, 1993, s.371.
- 132 Roy, **The New Central Asia**, s.157.
- 133 "Central Asia: Governments React to Uncertain Threat from Hizb ut-Tahrir" Part II, *RFE/RL*, <http://www.rferl.org>, 30 Mayıs 2002.
- 134 <http://www.muslimuzbekistan.com/eng/en-news/2002/09/ennews02092002-O.html>
- 135 "Tajikistan: Islamic Opposition Says Terrorists Have No Support in the Country", *RFE/RL*, <http://www.rferl.org/nca/features/2003/02/07022003185849.asp>, 7 Şubat 2003.
- 136 <http://www.eurasianet.org/departments/qanda/articles/eav021302.shtml>
- 137 <http://news.somoni.com/bycat.phb?viewCat=4&id=809>
- 138 Rashid, **Jihad**, s.108.
- 139 Alexander Umnov, "Islamic Fundamentalism, Ethnicity and the State: The Cases of Tajikistan, Pakistan and Afghanistan", Yongjin Zhang ve Rouben Azizian (Ed.), **Ethnic Challenges Beyond Borders**, Great Britain: Macmillan Press Ltd., 1998, s.114.
- 140 Roy, **The New Central Asia**, s.149.
- 141 Rashid, **Jihad**, s.26.
- 142 Ibid., s.43.
- 143 Martha Brill Olcott, "Soviet Muslims and World Revolution", *World Politics*, Cilt. 34, Sayı. 4, Temmuz 1982, ss.498-499; Maria Eva Subtelny, "The Cult of Holy Places: Religious Practices and Soviet Muslims", *Middle East Journal*, Cilt. 43, Sayı. 4, 1989, s.604.
- 144 Liu, **Ethnic Harmony and Politics in Central Asia**, s.83.
- 145 Muriel Atkin, "Tajikistan: Ancient Heritage, New Politics", Ian Bremmer ve Ray Taras (Ed.) **Nations and Politics in**

the Soviet Successor States, Great Britain: Cambridge University Press, 1993, s.373.

- 146 Teresa Rakowska-Harmstone, "The Dialectics of Nationalism in the USSR", *Problems of Communism*, Cilt. 23, Sayı. 3, 1974, s.4; Muriel Atkin, "Tajiks and the Persian World", Beatrice Manz (Ed.), **Central Asia in Historical Perspective**, Boulder: Westview Press, 1994, s.128; Martha Brill Olcott, "The Myth of 'Tsentrāl'naia Aziia'", *Orbis*, Cilt. 38, Sayı. 4, 1994, 533.
- 147 Malashenko, **Turning Away from Russia**, s.163.
- 148 Bayer, **Orta Asya Tuzağında Türkiye**, s.15.
- 149 Fredholm, **Uzbekistan and the Threat from Islamic Extremism**, s.14.

DEVLET POLİTİKALARI VE KÜLTÜRLERARASI REKABET İŞİĞİNDA ORTA ASYA'DA MİLLETLEŞME SÜRECİNE BİR ÖRNEK: TÜRKMENİSTAN*

Ahmet T. KURU**

Giriş

Türkmenistan, 1991 yılında başlayan geçiş sürecinin halihazırda etkisi altında bulunmaktadır. Bu sürecin önemli bir parçası, sosyalizmden piyasa ekonomisine geçiştir. Diğer önemli bir parça ise, Türkmen milli kimliğinin yeniden inşa edilmesidir. Bağımsızlığı takiben, milletleşme süreci, Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı tarafından, bir devlet politikası olarak yürürlüğe konmuştur. Milletleşme politikasının temel amacı, Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra ortaya çıkan kimlik boşluğunu doldurmak ve değişik kabilelerden görelî olarak homojen bir millet meydana getirmektir.¹ Türk-

* Bu makale daha önce İngilizce yayınlanan yazımın (Ahmet T. Kuru, 'Between the state and cultural zones: Nation-building in Turkmenistan,' *Central Asian Survey*, Vol 21, No 1, 2002, ss. 71-90) yeniden düzenlenmiş tercümesidir.

* Makale Aşgabat'ta Şubat-Haziran 1999'da gerçekleştirdiğim alan çalışmasına dayanmaktadır. Nadir Devlet ve M. Hakan Yavuz'a yazı hakkındaki yapıcı tenkitlerinden dolayı teşekkür borçluyum.

** Washington Üniversitesi Siyaset Bilimi Doktora Öğrencisi ve Araştırma Görevlisi

menbaşı ve ekibi, “milletleşme” yerine, “milli diriliş” kelimesini kullanmayı tercih etmektedirler.² Bu tercihin altındaki neden, Türkmen milli kimliğini, asırlardan beri varlığını sürdüren, fakat Sovyet döneminde geçici olarak perdelenmiş bir kavram olarak görmeleridir.

Bu makalede tercih edilen “milletleşme” kelimesi ise, Türkmen milli kimliğini, Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin (Türkmenistan SSC) ortaya çıkması ile oluşmaya başlamış bir kavram olarak ifade etmektedir.³ Bu dönemden önce Türkmenistan’da, diğer bölge ülkelerinde olduğu üzere, İslam, Türklük, belirli bir şehre mensubiyet veya kabile aidiyeti gibi kavramlar, kimliği teşkil eden esas unsurları oluşturunuyordu.

Bu bağlamda, paradoksal bir durum olarak, Sovyetler Birliği, Türkmen milletleşme sürecinin ateşleyicisi olarak görünmektedir. Türkmenistan SSC’nin kurulması ile beraber, “Türkmen milleti”, Stalin’in dört kriteri olan dilde, toprakta, ekonomide ve kültürel mirasta birliği yerine getirmiş kabul edildi.⁴ Ancak, Türkmen milletleşmesi, Sovyet döneminde tam olarak gerçekleşemedi. Sovyet döneminde, Türkmen “milleti”, bir modern millettten çok, bir kabile konfederasyonu olma özelliğini korudu. Bunun en önemli sebebi, kabile içi evlenme ve farklı kabile lehçelerinin kullanılması idi.⁵ Kabile kimliklerinin, Türkmen milli kimliği karşısında daha etkili oluşunun en önemli nedeni ise, Sovyetler’in birbiriyle çelişen kimlik politikaları idi. Moskova bir yandan Orta Asya’da İslami ve Türki kimlikleri yok edip, milli kimlikler oluşturmaya çalışırken⁶; öbür yandan milli kimlikleri sınırlayarak, milletlerüstü bir Sovyet kimliği (*Homo Sovieticus*) oluşturma çabası içerisindeydi.⁷ Bu sebeble, Moskova Türkmenistan’da Rusça’nın ve Rus kültürünün yerleşmesini, yerel Türkmen kültü-

rünün canlanmasına tercih etti ve Türkmenistan'da milliyetçi bazdaki ilmi araştırmaları ve hareketleri yasakladı.

Bağımsızlık sonrasında Türkmenistan'da milletleşme politikaları, özellikle milli birliğin sağlanması ve *uluslararası* sisteme uyum amacı ile, hızlı bir şekilde uygulamaya konuldu. Bu politikaların temel hedefleri, kabilelerin birliğinin sağlanması ve Rus kültürel tesirinin kademeli olarak ortadan kaldırılması idi. Türkmenistan örneği, günümüzde süregelen bir sürece ışık tuttuğu için, özelde Orta Asya'da, genelde ise teorik planda, milletleşme sürecinin anlaşılması adına bir sosyal laboratuvar vazifesi görmektedir. Bu makalenin Orta Asya çalışmaları ve milliyetçilik teorilerine katkısı üç başlık altında toplanabilir. Birincisi, Türkmenistan örneği milli kimliklerin sosyal olarak mı inşa edildikleri (socially constructed) yoksa kadim (primordial) mi oldukları konusunda milliyetçilik teorisyenleri arasında süregelen tartışmalara ışık tutmaktadır. İkinci olarak, devletin, siyasi liderin, ve modern müesseselerin (medya ve eğitim kurumları gibi) milli kimlik oluşumu sürecindeki rollerini ortaya koymaktadır. Son olarak da, Türkmenistan örneği uluslararası kültürel rekabetin otoriter ve göreceli olarakta izole bir devlette bile kimlik oluşumunda ne derece etkili olduğuna işaret etmektedir.

Makalenin ilk kısmı yukarıdaki konulardan ilk ikisine iki soruya cevap arayarak odaklanmaktadır: (1) Türkmen kimliği sabit ve kadim bir kavram mı, yoksa sosyal olarak inşa edilen bir mefhum mu? (2) Türkmen milletleşme sürecinde devletin rolü nedir? İlk soruya cevap vermek amacıyla Türkmen örneğini milletleri “hayal edilmiş topluluklar” (imagined communities) olarak tarif eden ve kadim olmadıklarını vurgulayan Benedict Anderson'un teorik çerçevesi içinde inceleyeceğiz.⁸ İkinci soruya cevap vermek içinse, devletin, liderin ve mües-

seselerin Türkmen milletleşme sürecine etkisini, yine Anderson'un, özellikle dilin millileşmesi, medya, tarih yazımı, ve eğitimin önemi hakkındaki tesbitleri ışığında ele alacağız.

Makalenin ikinci kısmı ise, Rus, Türk, İslam ve Batı kültürlerinin Türkmen milletleşme sürecine etkilerini, gerek bu kültürlerin Türkmen devleti ile etkileşimleri ve gerekse kendi aralarındaki rekabet ışığında incelemektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının akabinde bir çok akademisyen Orta Asya'nın sahip olduğu petrol ve doğalgaz rezervleri üzerinde oynanmaya başlanan yeni "Büyük Oyun"a odaklandılar. Bu makale ise değişik kültürlerin Türkmenistan'daki milli kimlik oluşum sürecine etki etme yarışlarını inceleyerek Orta Asya'daki uluslararası rekabetin farklı bir yönüne dikkatleri çekmektedir.

Türkmen devletinin milli kimlik oluşturma politikası

1990 yılında Türkmenistan'ın ilk Başkanı ve 1999'da da ömür boyu Başkanı seçilen Saparmurat Niyazov, ülkeyi uzun bir süredir, otoriter bir rejimle yönetmektedir.⁹ Niyazov, bağımsızlığı takip eden yıllarda, "Türkmenbaşı" ismini almıştır.¹⁰ Ülkedeki iki yasama organı olan Mejlis ve Halk Maslahaty, Türkmenbaşı'nın kararları üzerinde herhangi bir kontrole sahip değildir. Bakanların da, gerçek bir güç sahibi olmadıkları, Başkan tarafından canlı televizyon yayınlarında "azar"lanmalarından ve keyfi olarak görevden alınmalarından anlaşılmaktadır. Askeri ve sivil bürokrasi de, Türkmenbaşı'nın gücünü sınırlama imkanına sahip görünmemektedir. Türkmenbaşı, siyasi istikrarı sağlama iddiası ile, ülkede ciddi bir muhalefetin oluşmasına imkan vermemektedir. Zaten

Türkmenbaşı'nın “10 Yyl Abadancylyk” (10 Yıl İstikrar) politikasını da, siyasi çatışma olmadan, iktisadi kalkınmayı sağlayabilmek şeklinde özetlemek mümkündür.¹¹ Netice itibari ile, Türkmenbaşı'nın Türkmenistan Demokratik Partisi (eski Türkmenistan Komünist Partisi'nin devamı), ülkedeki tekeli sürdürmektedir.¹²

Bağımsızlık sonrasında, Türkmen devleti, milli kimlik oluşturma politikasını yürürlüğe koymuştur. Bu politikanın temel amaçları, kimlik boşluğunu doldurmak, yeni kurulan devlete bir meşruiyet zemini temin etmek ve uluslararası sisteme adapte olmaktır. Milletleşme siyaseti, temel olarak, kabilelerin yekvücut hale gelmelerini öngörmektedir.¹³ Kabileler, özellikle beş büyük kabile olan Teke, Yomut, Ersary, Salyr, and Saryk, sosyal hayattaki etkilerini halen sürdürmektedirler. Mesela Türkmen bayrağındaki beş süslemenin ve beş yıldızın, bu beş kabileyi simgeleyip simgelemediği bir tartışma konusudur. Kimilerine göre, bayraktaki desenler kabileleri; kimilerine göre ise, beş eyaleti temsil etmektedir. Kabilelerin kendi içlerinde tarihi bir gelenek olarak zayıf bağlara sahip olmaları ve bir hiyerarşik yapıdan mahrum bulunmaları¹⁴, onların siyasi etkilerini azaltmaktadır. Türkmenbaşı en büyük kabile olan ve Sovyet döneminde de siyasi etkiye sahip bulunan¹⁵ Teke'den olmasına rağmen, yetimhanede büyüdüğü için güçlü bir kabile aidiyetine sahip değildir. Bu bağlamda, Teke kabilesinin hakimiyetini değil, ortak bir Türkmen kimliğini oluşturmayı hedeflemektedir.

Türkmenbaşı, bu politikasını, milletin asıl tarihine ve manevi köklerine dönme anlamındaki bir “milli diriliş” olarak tanımlamakta ve “milletleşme” terimini kullanmaktadır.¹⁶ Ona göre, Türkmenistan'da yaşanan süreç, unutulmuş olan milli kimliğin yeniden hatırlatılmasını amaçlamaktadır: “Bağımsız

ve daimi tarafsız Türkmenistan'ı kurmakla ve değişik kabileleri birleştirmekle, yeni bir millet yaratmıyoruz; bizim yaptığımız şey, eskiden güçlü olan, fakat zaman içerisinde tarihin cilvesi olarak perdelenmiş olan milli öze tekrar dönmektir.”¹⁷

Türkmen devletinin zaten var olan bir kimliğe yeniden dönmeye mi, yoksa yeni bir “hayal edilmiş topluluk” inşa etmeye mi çalıştığını anlayabilmek için, Türkmenistan’da yaşanan gelişmeleri, Anderson’un teorik çerçevesi ışığında incelememiz gerekmektedir.

Anderson’un “hayal edilmiş toplulukları”

Anderson, milleti, “hayal edilmiş topluluk” olarak tarif eder, zira “en küçük bir milletin fertleri bile hiç bir zaman kendi milletdaşlarının çoğunluğunu tanıyamazlar, onlarla görüşemezler veya onlar hakkında bir şeyler duyamazlar. Buna rağmen hepsinin kafasında birlikteliklerinin hayali canlı olarak yaşamaktadır.”¹⁸ Anderson’a göre, milliyetçiliğin bir kökü, milli devlet dillerinin ortaya çıkışı, diğeri ise, yayıncı-kapitalizmdir. Yayıncı-kapitalist, üretim ve satışını arttırmak için, ortak bir yazı diline ihtiyaç duymakta idi ve bu yüzden de milli devlet dillerinin yayılmasında önemli bir rol oynadı. Bu bağlamda yayıncı-kapitalizm “bir üretim sistemi ve üretim ilişkisi (kapitalizm), bir iletişim teknolojisi (yayıncılık) ve insanlığın dil konusundaki kaderi olan çeşitliliğini” temsil ediyordu.¹⁹ Anderson’un değindiği bir başka önemli nokta ise, efsaneler ve meçhul asker anıtı gibi sembollerin, millet birliğinin hayal edilişindeki önemleri idi. Aynı şekilde müzeler ve tarih yazıcılığı, milli kimliğin oluşumunda önemli rol oynayagelmışlerdi. Tarihin seçici bir şekilde yorumlanması, bir taraftan tarihi kahramanlıkları, şehadetleri, savaşları ve katliamları nazara

vererek milli birliği pekiştirmeyi amaçlıyor, öte yandan ise, milli birliğe gölge düşürebilecek olayları kasıtlı olarak unutturuyordu.²⁰

Anderson, milliyetçiliğin tarihsel gelişimini, üç ana başlık altında toplamaktadır: “göçmen,” “halka dayalı” ve “resmi” milliyetçilik. Batı Avrupa’da ortaya çıkan “halka dayalı milliyetçilik”, milli devlet dillerinin ortaya çıkışı ve milliyetçilik hareketleri üzerine inşa edilmişti. Çarlık Rusyası gibi hanedana dayalı ve feodal imparatorluklarda görülen “resmi milliyetçilik” ise, resmi tarih yazıcılığı, devlet merkezli propaganda ve devlet kontrollü eğitime dayanıyordu. Üçüncü Dünya ülkelerinin elitleri ise, geç kalmış devletleşme sürecinin tesiri ile, milli kimlik inşa politikaları takip ettiler. Bu ülkelerdeki milliyetçilik “halka dayalı” ve “resmi” milliyetçiliğin bir karışımı olarak ortaya çıktı. Bu yüzden bağımsızlığını yeni kazanmış ülkelerdeki milletleşme sürecinde, milliyetçiliğin halka dayalı, tabii ve samimi boyutunun yanı sıra, resmi, devlet politikası haline gelmiş, ideolojik propogandaya dönüşmüş halini de görmek mümkündür.²¹

Anderson’un teorik yaklaşımı Türkmen kimliğinin kadim ve sabit bir kavram mı yoksa sosyal olarak inşa edilen bir mefhum mu olduğunu anlama konusunda önem arz etmektedir. Ayrıca, Anderson’un açıklamaları Türkmen devletinin milletleşme sürecindeki rolüne de ışık tutmaktadır. Bu sebeplerden dolayı Türkmenistan’daki milletleşme sürecini Anderson’un altını çizdiği, milli devlet dillerinin gelişimi, medya, tarih yazımı ve eğitim başlıkları altında incelemek faydalı olacaktır.

Milli devlet dilinin gelişimi

Türkmençe'nin milli devlet dili olarak gelişimi, Türkmen milletleşme sürecinin temel dinamiğidir. Bağımsızlığın akabinde, Sovyet dönemindeki dil dejenerasyonunun giderilmesi amacı ile anayasa değişikliği yapılmış ve Türkmençe resmi dil haline getirilmiştir.²² Rusça, halihazırda bürokraside ve etnik gruplararası iletişimde kullanılıyor olmasına rağmen, Türkmenistan'daki etkisini gün geçtikçe kaybetmektedir.²³ Türkmenbaşı, Rusça'nın yaygın olarak kullanılmasını eleştirmekte ve kısıtlanmasını istemektedir. Türkmen devlet radyosu, Rusça haber yayınlarını, Ekim 1999'da kesti.²⁴ Türkmenbaşı, Temmuz 2000'de bütün bürokratların Türkmençe konuşmasını zorunlu kıldı. Eski Dışişleri Bakanı Boris Shikhmuradov'u görevden alırken, Türkmenbaşı'nın, en çok eleştirdiği hususlardan birisi, Bakanın Türkmençe bilmemesi idi.²⁵

Türkmenistan'da, Rusça isimleri, Türkmençe karşılıkları ile değiştirmek moda haline gelmiştir. *Oblast* (vilayet), *rayon* (mahalle veya kasaba) ve *kolhoz* (çiftçi birliği) gibi Rusça idari terimler yerlerini *welayat*, *etrap* ve *vedayhan birleşhigi* gibi Türkmençe kelimelere bırakmışlardır. Benzer şekilde, *garasşyzylyk* (bağımsızlık), *bitaraplyk* (tarafsızlık), *agzybirlik* (ağız birliği), *galkynyş* (kalkınma) gibi resmi sloganlar ile "Halk Maslahaty" ve "Mejlis" gibi siyasi kurumların isimleri Türkmençe'den seçilmektedir.

Türkmençe'nin milli devlet dili olarak gelişmesi aynı zamanda kabile lehçelerinin de etkisini azaltmaktadır. Türkmençe, özellikle yazı dili olarak, ülke çapında yayılmakta ve milli birliğin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Türkmenlerin etkisinin artmasında medya ve okullar önemli rol oynamaktadır. Aşağıda bu iki müessese ele alınacaktır.

Medyanın milli kimliğin oluşumundaki etkisi

Türkmen devleti, televizyon ve radyo kanalları ile gazeteler üzerindeki tekelini, milli kimlik oluşturma sürecinde etkili olarak kullanmaktadır. Türkmen medyası, milliyetçilik ile Türkmenbaşı'nın propogandalarına odaklanmıştır. Televizyondaki ana haber bülteni olan *Watan Habarlar Gepleşigi*'nde Türkmenbaşı'nın haberlerinden başka bir şeye rastlamak oldukça güçtür. Haber bültenleri, Türkmenbaşı'nın övülmesi ve ona dualar ile başlamaktadır. Türkmenbaşı'ndan bahsederken, spikerler, “merhametli” ve “hürmetli” gibi sıfatlar kullanmaktadırlar. Aynı şekilde gazetelerin ilk sayfalarında da boy boy Türkmenbaşı'nın fotoğraflarına yer verilmektedir.²⁶

Türkmenistan'da medya, milli sembollerin propogandasına özel bir önem atfetmektedir. Türkmen bayrağının yanı sıra, yeni inşa edilen müze ve heykeller, “bağımsız ve tarafsız” Türkmenistan'ın milli sembolleri olarak lanse edilmektedir. Milli birliği temsil eden başka bir sembol de, tarihi şahsiyetlerdir. Bunların en önemlilerinden birisi, şair Magtymguly'dır (1733-1797).²⁷ Aşgabat'taki bazı kurumlara Magtymguly'nın ve babası Azady'nin (1700-1760) isimleri verilmiştir. Magtymguly, kabileler arası birliğin sağlanması'nın önemi üzerinde durmuş bir şahsiyettir. Türkmen halk dilinde yazmış olması, şiirlerinin popülerliğini artırmıştır. Magtymguly'nın, kabilelerin birliğini vurgulayan şiirlerinden dizeler, bugün Aşgabat'ın caddelerini süslemektedir:

Bir suprada tayyar kylynsa aşlar,
Göteriler ol ykbaly Türkmenin!
(Bir sofrada dağıtılsa aşlar
Türkmenin ikbali o zaman parlar!)

Medyanın, milliyetçilik propagandasında kullandığı sloganlar da önemli bir yer tutmaktadır. Televizyon haberleri, Türkmenbaşı'nın bir sloganı ile başlamaktadır: “21. asır, Türkmenin altın asrı olacaktır!” En yaygın olan slogan ise, bir çok yerde göze çarpan, “*Halk, Watan, Türkmenbasy*” sloganıdır. “*Presidentin sözi kanundyr!*” gibi sloganlara bile rastlamak mümkündür.²⁸

Milli kimliklerin oluşumunda önemli etkenlerden birisi de, destansı-hikayelerdir (narratives).²⁹ Türkmen devletinin ürettiği ve medya yolu ile yaydığı en etkili destansı-hikaye ise, *baki bitaraplyk* (daimi tarafsızlık) söylemidir. Türkmenistan'da daimi tarafsızlık, bir dış politika prensibinden öte, millet kimliğinin bir parçası olarak takdim edilmektedir. Türkmenistan'ın daimi tarafsızlığı, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda 1995 yılında tanınmıştır. Daimi tarafsızlık statüsüne göre, Türkmenistan, kitle imha silahları üretmemeyi, askeri ittifaklara katılmamayı ve askeri çatışmalarda taraf olmamayı, tek taraflı olarak taahhüt etmiştir.³⁰ Türkmen TV ve radyolarına göre, “Birleşmiş Milletlerce daimi tarafsızlığı kabul edilen ilk ülke” Türkmenistan'dır ve “bütün Türkmenler bundan dolayı gurur duymalıdır.” Televizyon ve radyoda çıkan şiir, şarkı ve konuşmalar, genellikle, *garaşsyz, baki bitarap* (bağımsız ve daimi tarafsız) Türkmenistan ve onun *merhetli* (merhametli) Başkanı'na adanmaktadır. Türkmenler için, daimi tarafsızlık bir “mit” halini almakta, ülkenin, artık işgal edilemeyeceği ve bölgenin merkezi olacağı gibi varsayılara zemin oluşturmaktadır.³¹

Tarih yazımı

Medya ve eğitim yolu ile milli tarih şuurunun yayılmasını hedefleyen Türkmenistan'ın milletleşme politikasında, tarih

yazımı önemli bir role sahiptir. Bağımsızlık öncesinde, resmi Sovyet tarih yazımı, “büyük birader” Rusya’nın, “medenileştirici ve ilerletici misyonu”na vurgu yapıyordu ve Türkmen milliyetçiliğini bastırmayı amaçlıyordu.³² Bağımsızlık sonrasında ise, Türkmen tarih yazımı, Sovyet paradigmasının yerine, milli bir paradigma ikame etmeyi hedefledi. Türkmen milli tarih yazımı, iki hususa büyük önem vermektedir. Birincisi Türkmenlerin, diğer Türk topluluklarından farklı ve kendilerine has bir tarihi olduğudur. İkinci husus ise, Türkmenlerin kabile ve bölge farklılıkları ile parçalanmamış ortak bir milli tarihe sahip oldukları iddiasıdır. Anderson’a göre, milli tarih yazımının asli vazifesinin, kimi olayları vurgulamak, kimilerini ise, yok sayarak, milli birliği pekiştirmek olduğunu tekrar hatırlatalım. Türkmen tarih yazımı da, bu vazifeyi, bir yandan Göktepe savaşı gibi tarihi olaylara milli birliğin sembolü olarak vurgu yaparak, öte yandan da kabileler arası çatışmalar türünden olayları görmezden gelerek yerine getirmektedir.

Milli tarih yazımı genellikle “altın çağ”lar inşa eder ve bir nostalji uyarmayı amaçlar. Türkmenler için “altın çağ” olarak Selçuklu İmparatorluğu görülebilir. Aşgabat’ta yeni kurulan müzede, Selçuklu eserleri önemli bir yer teşkil etmektedir. Tarih yazımının bir başka önemli temeli ise, bayramlar ve özel günlerdir.³³ Türkmenistan, milli bir tarih ve kimlik oluşturmak için, bir çok bayram ve gün kabul etmiştir.³⁴ Bu tarihlerde, medya, milli değerlere özel bir önem atfetmektedir. Resmi haber bülteni olan *Turkmenistan News Weekly*’de yer alan Göktepe savaşını Anma Günü hakkındaki bir yorum resmi tarih yazımını yansıtan güzel bir örnektir:

“12 Ocak Türkmen tarihin en üzüntü dolu günüdür. 118 yıl önce bugün tarihi Göktepe kalesinin du-

varları yakınında trajik bir olay meydana geldi. Sayıca üstün Çarlık koloniyal ordusu kaleye saldırdı...[Herkes] kaleyi, vatanlarını ve milli şereflerini korumak için seferber oldular. Tüm Türkmenler, Merv, Lebap, Daşoğuz, Balkan, and Ahal bölgelerinden işgalcilere karşı savaşa katıldılar. O günden bu yana 12 Ocak Türkmen halkının kutsal günü olmuştur.

Rusya'nın emperyal amaçlarına hizmet eden Çarlık ordusunun askerleri bile aslında Göktepe Savaşı'nın kurbanları idi...Anma Günü'nü ilan eden Başkanlık deklarasyonuna göre ne Türkmenler ne Ruslar ne de bir başka millet Göktepe trajedisinden dolayı suçludur...İşgalcilerin yayılma arzusu bu vahşetin gerçek sebebidir...Yüzyıllar süren özgürlük arayışının sonunda elde edilen bağımsızlık Türkmen halkına özvatanının gerçek tarihini ve kendi köklerini öğrenme ve kahraman ecdadını saygı ile yadedme hakkını vermiştir.”³⁵

Bu yorum Türkmen tarih yazımının en bariz özelliklerini yansıtmaktadır. Yorumun vurguları dört başlık altında toplanabilir. İlk olarak, Sovyet döneminde tarihi gerçekler saklanmıştır ve bağımsızlık sonrasında “gerçek tarih” öğretilmeye başlanmıştır. İkincisi, Rus Çarlığı'nın işgali, “koloniyalist” ve “emperyalist” idi. Üçüncüsü, Rus halkı bu işgalden dolayı suçlu değildir ve Ruslar ile Türkmenler arasında düşmanlık yoktur.³⁶ Son olarak da, Göktepe savaşı, Türkmenlerin ortak ve milli bir savaşıdır. Diğer bir ifadeyle, savaşın cereyan ettiği Ahal bölgesinin değil, tüm Türkmen bölgelerinin savaşıdır.

Türkmen tarih yazımının en önemli projesi, *Ruhnama* adındaki Türkmen tarihi ve kültürü hakkındaki kitaptır. Türk-

menbaşı'na göre, *Ruhnama*, Türkmenlerin Kuran-ı Kerim'den sonraki ikinci kitabı olacaktır.³⁷ *Ruhnama*, aynı zamanda, Türkmenbaşı'nın tarihi ve manevi dirilme politikasının da adıdır. Bu politika, zaman zaman, tarih eğitime, otoriter şekilde müdahale edilmesine izin vermektedir. Türkmenbaşı, Eylül 2000'de, 25 bin yeni tarih ders kitabının imhasını emretmiş ve yazarları Türkmenistan'ın geçmişine ihanetle suçlamıştır. Ona göre, yazarlar, Türkmenistan toprakları ile Türkmen halkı arasındaki tarihi bağları görmezden gelmiş, diğer milletlerin Türkmenistan tarihindeki rollerini abartmış ve Türkmenlerin menşesini bugünkü vatanları yerine Altay Dağları olarak göstermişlerdir. Türkmenbaşı yazarlara şöyle de hitab etmiştir: "Siz anlaşılan benim konuşmalarımı dinlemiyorsunuz."³⁸ Bu bölümü Anthony Smith'den bir alıntı ile bitirelim: "Gelenek inşa etmek ve tarihi yeniden yazmak meselenin sadece bir yanıdır. Asıl önemli olan yapılan şeylerin kalıcılığı ve halk tarafından kabul edilirliliğidir."³⁹

Eğitim ve propaganda

Türkmen devleti, milliyetçiliği yayarak, idealist vatandaşlar yetiştirmeye çalışmaktadır. Türkmenbaşı'na göre, ülkenin kalkınması, genç, ihtiyar, her kesimin vatandaşlık duygusu ile donanmasına bağlıdır.⁴⁰ Türkmenbaşı, vatandaşlarla yüz yüze görüşerek, onlarda milli duyguları uyandırmaya çalışmaktadır. Resmi haber ajansı, Başkan'ın, Şubat 1999'daki halk görüşmelerinden birini, Başkan'ın "hakikat, cesaret ve vatan sevgisi üzerine bir dersi" olarak tanımlamaktadır:

"Kamuya ait bir çok önemli vazifeyi günü gününe saati saatine takip etmenin yanı sıra, Başkan hal-

kı eğitime vazifesini de hiç ihmal etmez...[Başkan] samimi bir şekilde şöyle dedi: “Sizin masanıza ekmek koyabilirim, fakat o zaman kimse çalışmaz. O zaman kim toprağı işleyecek, geliştirecek? [Bu soru üzerine] Salona bir sessizlik çöktü; Lider’in sözleri gerçeğı yansıtıyordu.

“Psikolojimizi değiştirmeliyiz” dedi Başkan, gerek salondakileri, gerekse bütün halkı kasdederek. “Psikolojiyi değiştirmek” ne demekti? İlk öğrenilmesi gereken şey, her zorluğun üstesinden kendi gücümüzle, enerjimizle, irademizle, vatan ve millet aşkı-mızla geleceğimize inanmaktı.

[Toplantının sonunda] tek bir ağızdan vatana ve Başkan’a adanmış olan Kasem (kutsal and) okundu. Okuyanların sesinde ne bir şüphe, ne de bir samimi-yetsizlik vardı.”⁴¹

Metinde bahsi geçen “Kasem” isimli and, Türkmenistan’da okullarda ve törenlerde çok sık okunan halkın vatana ve Başkan’a bağlılığını arttırmak amacı ile kaleme alınmış bir metindir. Türkçe tercümesi şu şekildedir :

Türkmenistan ata vatanım
Kurban olsun sana bu canım tenim
Eğer de ben sana bir kötülük etsem
Koy benim elim kurusun!
Eğer de ben sana dil uzatsam
Koy benim dilim kurusun!

Eğer de ben Türkmenistan vatanıma, başkanıma döne-
lik etsem

Koy benim ömrüm kül olsun!

“Kasem”, Türkmen yöneticilerinin üç prensibini yansıtmaktadır. Birincisi, Türkmen, kutsal varlıklar olarak kabul edilen anavatanı ve Başkanı uğruna hayatını feda etmeye hazırdır. İkinci olarak, bireyciliğe yer tanımayan bir vatanperverlik duygusu her vatandaşa aşılmalıdır. Üçüncü olarak, itaat ve ihanet kavramları siyah-beyaz bir anlayışla ele alınmaktadır.

Eğitim, Türkmenbaşı ve ekibi için, milliyetçiliğin yayılacağı en verimli alanlardan biridir. Türkmen nüfusunun genç oluşu, eğitimin önemini daha da arttırmaktadır.⁴² Nüfusun yüzde 76’sı, 25 yaşın altındadır ve ortalama yaş, 23’dür.⁴³ Orta dereceli okullarda ve üniversitelerde, Türkmenbaşı’nın siyasetini anlatan özel dersler okutulmaktadır. Türkmenbaşı’na göre, eğitimin, ahlaki yönü çok önemlidir. Türkmenbaşı, zaman zaman, Milli Eğitim Bakanlarını, ahlaki değerlere ve vatanperverliğe yeterli önemi göstermedikleri için “azarlamaktadır”.⁴⁴

Türkmen eğitim politikası, her ne kadar Türkmen milleti inşa projesinin bir parçası olsa da, ülkedeki azınlıkların varlığını kabul etmektedir. Rus, Özbek ve Kazak öğrenciler, kendi azınlık okullarına devam etmektedirler.⁴⁵ Azınlıklara mensup öğrencilere, Türkmen milliyetçiliği yerine, vatanperverlik duygusu aşılanmaktadır.⁴⁶

Genel değerlendirme

Türkmen milletleşme süreci, Anderson'un açıklamalarıyla, büyük bir paralellik göstermekte ve milli kimliklerin sabit olmayıp sosyal olarak inşa edildikleri tezini desteklemektedir. “Sosyal olarak inşa” ifadesiyle, milli kimliklerin toplum tarafından inşa edildiğini kastedmiyoruz. Kastedtiğimiz şey, milli kimliklerin, kadim ve sabit olmadığıdır. Yoksa, milli kimlik inşa sürecinde, Türkmen toplumunun, çok etkili olmadığı hemen göze çarpan bir gerçektir. Türkmenistan'da sivil toplumun⁴⁷, özgür medyanın ve bağımsız bir iş dünyasının olmaması, devlet karşısında toplumu zayıflatmaktadır.

Özellikle devletin, “rantçı devlet” özelliklerine sahip olması, otoriter devlet anlayışını güçlendirmektedir. “Rantçı devlet”ten kastedilen iki temel özelliktir. Birincisi, Türkmen devleti, ekonomik olarak, halkın vergilerine değil, tekelinde olan doğalgaz gelirlerine dayanmaktadır. İkincisi, devlet, doğalgaz gelirlerini halka zaman zaman bedava elektrik, su, gaz ve ekmek dağıtarak paylaştırmaktadır. Bu durum, halk tarafından kontrol edilen yönetici imajı yerine, halka karşı cömert baba yönetici imajını ikame etmektedir.

Bu açıdan bakıldığında, Türkmen milletleşme süreci, Anderson'un merkezi planlama ile milli homojenliği sağlamayı amaçlayan “resmi milliyetçilik” modeliyle büyük benzerlik arz etmektedir. Türkmen devleti, “resmi milliyetçiliğin” tipik metodları ile, “hayal edilmiş bir topluluk” oluşturma çabasıdır. Öte yandan, Türkmen tecrübesi, Anderson'un, Batı Avrupa'da ortaya çıkan “halka dayalı” milliyetçilik modelinden oldukça farklıdır. Türkmenistan örneğinde baş aktör Başkan ve devlet iken, “halka dayalı milliyetçilik”de temel etken burjuvazidir. Dahası, yayıncılık, kapitalizm ve yayıncı-kapitalizm, ekonominin devlet kontrolünde olduğu ve çok az yayın yapı-

lan⁴⁸ Türkmenistan'da yok mesabesinde kavramlardır. Türkmenistan'da yayıncılık ve milliyetçilik ilişkisi, ancak "yayıncı-devletçilik" kavramı ile açıklanabilir.

Sonuç itibari ile, Türkmen yöneticileri, milletleşme sürecinin kalıcı sonuçlar vermesini istiyorlarsa, toplumu bu süreç dahil etmeye çalışmalıdırlar. Halihazırdaki toplum mühendisliği ve propaganda metodlarının, uydu antenleri ile internetin giderek yaygınlaştığı bir dünyada geçerliliklerini uzun süre korumaları çok zordur. Topluma dayanan, katılımcı ve kademeli bir süreç, otoriter ve merkeziyetçi yönetimden daha etkili olacaktır. Bu açıdan, Türkmen toplumunun, sivil toplum örgütlerine dayalı olarak güçlenmesi, milletleşme sürecini, toplumsal uzlaş zeminine oturtabilir. Türkmenbaşı ve ekibi, otoriter rejimi, siyasi istikrar bahanesi ile meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Aksine, otoriterliğin son bulduğu, toplumun güçlü ve katılımcı hale geldiği bir Türkmenistan çok daha istikrarlı olacaktır.

Kültürlerarası rekabet ve Türkmen milletleşme süreci

İnşa halindeki Türkmen milli kimliği, değişik kültürlerin tesiri altındadır. Makalenin ilk bölümünde değinilen Anderson'un teorik çerçevesi, Türkmen milletleşme sürecinin iç aktörlerini anlama konusunda bize yardımcı olsa da, değişik kültürlerin etkileşimi ve rekabeti konusunda sessiz kalmaktadır. Bu eksikliği gidermek amacıyla, bu bölümde, Rus, Türk, İslam ve Batı kültürlerinin, Türkmen milli kimliğine tesirleri ve bu konudaki rekabetleri ele alınacaktır.

İnşa halindeki Türkmen milli kimliği, üç temel sebepten dolayı, değişik kültürlerin etkisine açıktır. Birincisi, Türkme-

nistan, coğrafi olarak, Rus, Türk ve İslam kültürlerinin kesişim noktasında yer almaktadır. İkincisi, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, Türkmenistan'da bir kimlik krizi ve kültürel boşluk doğmuştur ve böylece ülke, değişik kültürlerin etkisine açık hale gelmiştir. Son olarak da, günümüzde küreselleşme, özellikle de hızla gelişen ve sınır tanımayan iletişim teknolojileri sayesinde, kültürlerarası iletişimi ve etkileşimi artırmaktadır. Bu nedenlerden ötürü, Türkmen devleti, milletleşme sürecinde, Türkmen toplumunun rolünü kısıtlayabilmiş olsa da, değişik kültürlerin etkisini yok edememiştir. Türkmen devleti, izlediği politikayla, bu dört kültürün etkisini kontrol altına almaya ve kanalize etmeye çalışmaktadır.

Kültürlerarası rekabet, Orta Asya'daki güç mücadelesinin gözardı edilemeyecek bir boyutudur ve en az bölgenin petrol ve doğalgaz zenginlikleri üzerine süren yeni "Büyük Oyun" kadar önemlidir. Kültürel rekabet, üç sebepten ötürü, yabancı devletlerin aktörlüğü ile sınırlı değildir. Birincisi, rekabetteki bazı öğeler, güçlü iç dinamiklere sahiptirler. Mesela Rus dili ve kültürü Türkmenistan'ın kendi devlet okullarında okutulmaktadır ve İslam, Türkmenistan'da asırlardır hakim olan bir dindir. Dolayısıyla ne Türkmenistan'daki Rus kültürel etkisi Rus devletine, ne de İslam'ın etkisi Suudi Arabistan gibi bir ülkeye indirgenebilir. İkinci olarak, bazı devletler de, birden çok kültürün etkisinde, rol oynamaktadırlar. Mesela, Türkiye, hem Türk kültürünün, hem de İslam'ın, Türkmenistan'da etkili olmasında önemli rol oynamaktadır. Son olarak da, bazı kültürler devlet-dışı sivil toplum örgütleri ile Türkmenistan'da etkili olmaktadır.

Kısacası, değişik kültürler, Türkmen milli kimliğinin inşasında farklı seviyelerde etkiye sahiptirler. Bu kültürleri etkili kılan dil, medya ve eğitim gibi vasıtalar, Türkmen devletinin

kullandığı araçlara çok benzemektedir. Makalenin geri kalan kısmında, Rus, Türk, İslam ve Batı kültürlerinin, Türkmen milli kimlik inşasını nasıl etkilediklerini, Türkmen devletiyle nasıl etkileşimde olduklarını ve kendi aralarında nasıl rekabet ettiklerini inceleyeceğiz.

Rus kültürü

Rus kültürü, Türkmenistan üzerinde, Sovyet döneminde zirveye çıkan etkisini halen sınırlı bir düzeyde devam ettirmektedir. Şu an orta yaşta olanlar, özellikle siyasi elit, Sovyet döneminde eğitim aldıkları için, Rus kültüründen etkilenmiş durumdadırlar. Bağımsızlık sonrasında, Türkmence, milli devlet dili olarak güçleniyor olsa da, Rusça halen bürokrasi, üniversiteler, hukuk ve günlük hayatta kullanılmaktadır. Bir çok Rus ve Rus-dilli etnik Ermeni, Azeri ve hatta bazı Türkmenler, henüz Türkmence-bilmemektedirler.

Türkmenistan'da, Rus kültürünün en önemli kaynağı, Türkmen devletinin Rusça eğitim veren okullarıdır. Bu okulların sayısı⁴⁹, Türkmence eğitim veren okullara oranla az olmasına rağmen, büyük şehirlerde yer almaları etkilerini artırmaktadır. Rus kültürünün bir diğer etki kaynağı ise, ORT adındaki Rusya'ya bağlı olan ve Türkmen TV sistemi içinde yayın yapan televizyon kanalıdır. Türkmen devleti bu kanalın yayınlarını parasal anlaşmazlıklar ve ahlaki çekincelerden dolayı kısıtlamıştır. Bu kısıtlama ve Türkmen TV kanallarının (TMT I-II) yetersiz yayınları, bir çok Türkmeni, Rus ve Türk kanallarını izlemek için çanak anten almaya sevk etmiştir. Rusçanın yaygınlığından dolayı Rus kanalları Türk kanallarından daha popülerdir.

Rus kültürünün, Türkmenistan'daki etkisi, devletin bir önceki bölümde değindiğimiz politikaları ve diğer kültürlerin

rekabeti ile giderek azalmaktadır. Rus etkisini azaltan bir etkende, Rus nüfus oranının düşmesidir. Toplam Türkmenistan nüfusu içinde Rusların oranı bağımsızlık sonrasında yüzde 10'dan yüzde 7'ye düşmüş, Türkmen nüfus oranı ise yüzde 72'den yüzde 77'ye çıkmıştır.⁵⁰ Rus kültürünün başka bir dezavantajı da kültürel asimilasyon, doğal kaynakların sömürülmesi ve Rus nüfusun Türkmen şehirlerine iskan ettirilmesini içeren eski koloniyal günleri hatırlatıyor olmasıdır.⁵¹

Türkmen devleti, Rus kültürel etkisini azaltmak için, kademeli bir politika yürütmektedir. Bu politika, “kademeli” olduğu için, halen *Neytralniy Türkmenistan* adında Rusça yayınlanan bir resmi gazete vardır ve haftalık resmi haber bülteni Türkmence ve İngilizce'nin yanısıra Rusça olarak da yayınlanmaktadır. Öte yandan, Rusça, uluslararası dil olarak, Türkmenistan'da kullanılma özelliğini, giderek İngilizce'ye terk etmektedir. Milletleşme sürecinde vurgu, kültürel köklere dönüş olduğu için de, Rus kültürü düşüşe geçerken, Türk ve İslam kültürleri de daha etkili hale gelmektedir.

İslam

Türkmenler, Sovyet döneminde bile, İslami adetlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Bağımsızlıkla beraber dini özgürlüklerde de nisbi bir artış oldu. Cami sayısı, 1979'da 4 iken⁵², 1990'da 30'a⁵³, 1999'da ise 223'e yükseldi.⁵⁴ Bu artışta dış yardımlar önemli bir rol oynamaktadır. Sözgelimi, Aşgabat'taki en büyük camilerden olan *Azady* ve *Şehidler*'i Birleşik Arap Emirlikleri inşa ettirmiştir. Aşgabat'ın ve ülkenin en büyük camisi olan *Ertoğrul Gazi Metjidi*'ni ise Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) bağış olarak inşa ettirmiştir. Bu cami aynı zamanda TDV tarafından kitap dağıtımı yapılan bir

kültür merkezine de sahiptir.⁵⁵ Ülke genelindeki camilerin çoğu ~~yaşlı~~ *yaşlı* *hulyu* adı verilen yaşı ulular, yani yaşlılar, tarafından İslam hakkında bilgileri yeterli olmasa da çekip çevrilmektedir.

Türkmenbaşı, “Medeniyetimizin ve halkımızın tarihi, İslam ile asırlardır bütünleşmiştir. Türkmen milletinin tarihini, medeniyetini ve siyasetini, İslam’ı ve Kuran’ı bilmeden, anlamak mümkün değildir. Bu yüzden okullarda İslam tarihi ve Kur’an öğretilmesi gerektiğine inanıyorum”⁵⁶ diyerek, İslami eğitimi, milli dirilişin bir parçası olarak görmekte olduğunu ve bu nedenle bu eğitimi teşvik ettiğini belirtmiştir. Ancak, Türkmenbaşı’nın isteğine rağmen, okullara, din dersi tam olarak konulmuş değildir. İslami bilgiler, tarih ve ahlak derslerinde verilmektedir.

İslami eğitim ve hoca eksikliğini gidermek için, Türkmenler, asırlardır Özbek medreselerinden yararlanmaktadırlar.⁵⁷ Bu açığı kapatmak için, TDV, Aşgabat’ta 1996 yılında bir İlahiyat Fakültesi ile bir İmam-Hatip Lisesi açmıştır ve halen bu kurumları işletmektedir. Öğretim dilinin Türkçe, Türkmençe ve Arapça olduğu bu Fakülte, Türkmenistan’da ilk ve tekler.⁵⁸ Buna ilaveten, bazı Türkmen talebeler, Türkiye’deki İlahiyat Fakültelerinde okumaktadırlar.

Türkmenistan’da İslam’ın değişik yorumlarını görmek mümkündür. Gelenekçi yorum, dini bayramlar, türbelere saygı ve aile bağları gibi hususları ön plana çıkarmaktadır. İran, Aşgabat’ta büyük bir kültür merkezi inşa ederek, kültürünü yaymaya çalışmaktadır. Ne var ki, İran’ın Şii İslam anlayışının ve kültürünün, nüfusunun büyük kısmının Sünni olan ve İran’a karşı tarihi bir soğukluk duyulan Türkmenistan’da etkili olması mümkün görünmemektedir.

Türkmenistan'da din işleri, devlet tarafından düzenlenmektedir. Bu konuda yetki, Kazı Nasrulla ibn Ibadulla ile Dini İşler Konseyi'ndedir. *Yaşulular* Maslahaty ise, dini geleneği temsil eden yaşlıların bir araya geldiği bir meclistir. Ülkede ne güçlü bir tarikat, ne de etkili bir İslami cemaat vardır. Devlet yetkilileri ile İslam kültürü arasındaki uyum ülkede herhangi bir İslami parti'nin veya siyasi İslam hareketinin bulunmaması ile açıklanabilir. Bu konuda Türkmenbaşı şunları söylemiştir:

“Bize fundamentalizm hakkında soru sorulduğunda biz (samimi olarak söylüyorum) bu soruyu anlamıyoruz...Türkmenler, İslam'ı, milleti korumuş, onun kendisini tanımasına yardım etmiş ve üstün ruhi ve ahlaki fikir ve prensipler üzerinde yeni bir hayata başlamasını sağlamış bir din olarak görmektedirler...Evet, biz şu an dinimizi yeniden güçlendirmeye çalışıyoruz, fakat bu, ülkede fundemantalizm tehlikesi olduğu anlamına gelmez, zira biz dini dirilişi kültürel ve tarihi dirilişimizin bir parçası olarak görüyoruz.”⁵⁹

Türkmenbaşı'nın da altını çizdiği gibi, Türkmen devleti, İslami dirilişe iki temel sebepten ötürü destek vermektedir. Birincisi, İslam, asırlardan beri Türkmen kimliğinin önemli bir parçasıdır.⁶⁰ Kazı Nasrulla bin Ibadulla'da bu konuya parmak basmaktadır: “Milli uyanışımız, halkımızdaki İslami dirilişle temsil edilmektedir.”⁶¹ İkincisi, iyi bir Müslüman imajına sahip olmak, yöneticiler için, bağımsızlık sonrasında, halkın değerlerine saygılı olmanın bir sembolü ve bir meşruiyet kay-

nağı olarak görülmeye başlanmıştır. Türkmenbaşı, tüm kabine yetkilileri ile, 1992 yılında hacca gitmiştir.⁶² Ülkenin en büyük camilerinden olan Göktepe'deki *Hacı Saparmyrat Türkmenbaşı* camisi bu haccın anısına Fransızlara yaptırılmıştır. Bu cami, yeri ile Göktepe savaşını simgelerken, aynı zamanda Türkmenbaşı'nın İslam'a saygısını da ortaya koymaktadır. Ülkedeki Cuma hutbelerinde Türkmenbaşı'na dualar okunmaktadır.

Türk kültürü

Türk milletlerinin Oğuz grubuna dahil olan, Türkler ile Türkmenler arasında güçlü etnik bağlar mevcuttur. Tarihi olarak Selçuklu İmparatorluğu, Türk ve Türkmenlerin ortak atasıdır. Dahası, Orta Asya'daki Türk milletleri arasında Türkçe'ye en yakın dili konuşan da Türkmenler'dir. Türkmenistan'ın Kiril alfabesinden Latin'e geçmesi, Türkmenlerin bir çok harfi farklı seçmiş olmasına rağmen, yine de Türklerle Türkmenler arasındaki dil bağlarını güçlendirmektedir. Türkiye, Türkmen dilinin eğitimini ders kitapları bastırarak ve Türkmen öğrencilere Türkiye'de eğitim görmek için burs vererek desteklemektedir.⁶³ Türkiye'deki Türkmen öğrencilerin sayısı, 2000 yılı itibari ile, 1,700'dür.⁶⁴ Türkiye, ayrıca, Aşgabat'ta bir dil merkezi ve bir Anadolu Lisesi işletmektedir.

Türkmenistan'da, özellikle Aşgabat'ta, binlerce Türk işadamaı, işçisi ve eğitimcisi bulunmaktadır. Bir Türk gazetesi olan *Zaman*, Türkmenistan'da on yıla yakın bir süredir basılmaktadır ve 10 binin üzerinde traaja sahiptir.⁶⁵ Bu gazete, Özbekistan hariç, diğer Orta Asya ülkelerinde de basılmaktadır. TRT'nin Avrasya kanalı, sınırlı bir süre ile, Türkmen TV sis-

temi içinde yayın yapmaktadır. Diğer bir çok Türk kanalı da uydu ile izlenebilmektedir.

Türk kültürünün, Türkmenistan'daki temel dayanağı, özel bir eğitim şirketi olan Başkent Eğitim Şirketi (BEŞ) tarafından açılan ve işletilen özel Türk okullarıdır. Bu okullar, Türk kamuoyunda "Fethullah Gülen hareketi okulları" olarak bilinen okulların, Türkmenistan uzantısıdır. Gülen hareketinin, 50'den fazla ülkede, 300'un üzerinde okulu olduğu bilinmektedir. BEŞ, 1999 yılı itibari ile, Türkmenistan'da 19 okulu koordine etmektedir. Bu okullarda eğitim, Türkçe, İngilizce, Türkmence ve Rusça olmak üzere dört dilde verilmektedir. Dersler, genelde İngilizce olmakla beraber, öğrenciler okul dışı ortamlarda Türk öğretmenleriyle ve özellikle de yurtlarda belletmenleriyle Türkçe konuşmaktadırlar. 1999 yılı itibarıyla, bu okullarda, 242 öğretmen, 3328 öğrenciyi eğitmekte idi.⁶⁶ BEŞ, aynı zamanda, Türkmenistan'ın ilk ve tek özel üniversitesi olan Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi (UTTÜ) ile değişik şehirlerdeki dil ve bilgisayar eğitim merkezlerini de koordine etmektedir. UTTÜ, öğrencilerini kendi özel imtihanı ile seçmektedir. 2000 yılındaki, 200 öğrenci kontenjanı için, 5 bin öğrenci başvuru yapmıştır.⁶⁷

Türkmenistan'da, Türk kültürünün etkisi, Batı kültürü ile uyumluluk arz etmektedir. Türk okulları İngilizce, bilgisayar kullanımı ve internet konularında öncülük etmektedirler. Türkmenistan'da yapılan bir alan çalışmasına göre, Türk okulları, Türkmenistan'da (1) geleceğin yönetici sınıfını yetiştirmektedirler (Türk okulu olmalarına rağmen Türkmen çocuklara kendi milli değerlerine ve vatanlarına bağlılık duygusu aşılamaktadırlar); (2) Türkmen toplumuna eğitim seviyesini arttırarak katkıda bulunmaktadırlar; (3) Türkmenistan'ın kapitalist dünya ile uyum sürecini hızlandırmaktadırlar; ve (4)

Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ilişkilerinin güçlenmesine yardımcı olmaktadırlar.⁶⁸

Türkmenistan'daki Türk kültürünün etkisi, Türkmen devletinin milli kimlik inşa siyaseti ile çatışmamakta, aksine Türkler ile Türkmenler arasındaki etnik, tarihi ve dini bağlardan dolayı, ülkedeki öze dönüşü desteklemektedir. Bu yüzden, Türkmen devleti, Türk okullarını teşvik etmektedir. Türkmenbaşı, bu okulların, özellikle bilim olimpiyatlarında elde ettikleri başarılarla büyük önem vermektedir.⁶⁹ Türkmen Milli Eğitim Bakanı'na, zaman zaman, ülkedeki Türk okullarını örnek göstermektedir.⁷⁰ Bütün bunlara rağmen, Türkmen yöneticileri kendi kültürel özerkliklerini koruma konusunda çok hassas davranmakta ve Türk kültürü karşısında kendi farklılıklarının altını çizmektedirler.⁷¹ Bundan dolayıdır ki, Türkmenistan, yeni alfabesini, Türkiye'nin ısrarına rağmen, Türk alfabesinden farklı olarak oluşturmuştur. Görüştüğüm bir Türkmen bilim adamının söyledikleri de, bunu doğrulamaktadır: "Ortak bir dilimiz olacaksa, bu, neden Türkçe değil de, Türkmence olmasın?"⁷²

Batı kültürü

Batı kültürünün Türkmenistan'daki en belirgin etkisi, İngilizce'nin, uluslararası dil olarak, Rusça'nın yerini alıyor olmasıdır. Resmi Türkmen televizyon kanalı bile, İngilizce haber programları yayınlamaktadır. İngilizce, aynı zamanda, iş dünyasında ve üniversitelerde kullanılmaktadır.

Amerikan Uluslararası Eğitim Konseyi, öğrenci ve öğretmenler için, 1992'den bu yana, değişim programları düzenlemektedir. Bu programla, 2000 yılı itibari ile 400 Türkmen, Amerika'daki okullara burs alarak gitmiştir.⁷³ Amerikan yönetimi tarafından desteklenen Amerikan Barış Gönüllüleri,

Türkmenistan'da, 1993'den beri değişik eğitim projeleri ve yaz kampları koordine etmektedir.⁷⁴ Fransız ve Alman eğitim ve kültür merkezleri de, Aşgabat'ta dil kursları, kütüphane hizmetleri ve öğrenci değişim programları ile faaliyet halindedir. Benzer şekilde, Alman Akademik Değişim Ajansı, 2000 yılı itibari ile, Almanya'ya, 100 Türkmen öğrenci ve araştırmacısını burs vererek göndermiştir.⁷⁵

Türkmen yöneticileri, Batı kültürel faaliyetlerini uluslararası sisteme uyum için bir vesile olarak görmekte ve büyük oranda desteklemektedirler. Türkmenbaşı'na göre: "Eskiden Kiril alfabesi kullanımının Rusça öğrenmeyi kolaylaştırmış olması gibi, yeni Latin alfabesi de İngilizce öğrenimini kolaylaştıracaktır. İngilizce öğrenmek de dünya medeniyetine uyum sağlamayı netice verecektir."⁷⁶ Buna rağmen, Türkmenbaşı, Batılı demokratik değerler ve siyasi kültüre karşı çıkmaktadır. Ona göre, Türkmenistan, Batı demokrasisini kopya etmeyecektir, zira "Her ülke kendi demokrasi anlayışına sahiptir...Doğunun kendine has adetleri, gelenekleri ve kuralları vardır."⁷⁷ Elinizdeki makalenin amacı Türkmenistan'daki rejimin tenkidi olmadığı için bu konudaki gözlem ve tesbitlerin dışında çok fazla yorum yapmaktan kaçınıyoruz. Yine de Türkmenbaşı'nın işine geldiği zaman Batı medeniyetine atıfta bulunması, işine gelmediği zaman ise Doğu'nun kendine özgülüğüne gönderme yapmasının, ikna edici olmadığı, okuyucunun gözünden kaçmamış olsa gerekir.

Netice itibari ile, Batı kültürü, Türkmenistan'da sınırlı, fakat yükselen bir etkiye sahiptir. İngilizceye artan ilginin yanı sıra, Amerikan müzik ve sinema sektörü de, Türkmenistan'da artan bir talep görmektedir; bu konuda Amerikan sektörü, Türk ve Rus müzik ve film sanayi ile rekabet halindedir.

Sonuç

Milli kimlik inşa süreci, kimi akademisyenlere göre, tarihi doğrusal ilerlemenin bir parçası olan gerekli bir süreç, kimilerine göre ise, kimlik çeşitliliğini yok eden sağlıksız ve gayri-tabii bir süreçtir.⁷⁸ Bu makale milli kimlik inşa sürecinin iyi mi kötü mü olduğu konusunda herhangi bir görüşü savunmamaktadır. Makalenin iddia sahibi olduğu konu, milli kimliklerin sabit ve kadim olmayıp, sosyal olarak inşa edildikleri hususudur. Ayrıca makale bu inşa sürecinde devlet politikalarının ve uluslararası kültürel rekabetin etkilerini de ortaya koymuştur.

Türkmen milletleşme süreci, “hayal edilen bir topluluk” olarak, Türkmen milletini oluşturma gayesindeki devlet politikaları tarafından şekillenmektedir. Bu da yeni kurulan ve toplumsal güç merkezlerinin henüz bulunmadığı bir ülkede, otoriter siyasi yapının, kimlik konularında bile, ne kadar merkezîyetçi ve müdahaleci olabileceğini göstermektedir. Türkmenbaşı ve ekibi, milletleşme siyasetinde, dilin gelişimine, medyanın slogan ve sembolleri kullanımına, tarih yazımına ve eğitimin kontrol edilmesine büyük önem vermekte ve bir milli kimlik inşa etmeye çalışmaktadır.

Türkmen devleti, bu politikaları uygularken, toplumdan gelebilecek herhangi bir meydan okumayı önlemekte, fakat uluslararası kültürlerin etkisini yok edememektedir. Rus, Türk, İslam ve Batı kültürleri, Türkmenistan’daki kimlik inşa sürecinde, özellikle dil, medya ve eğitim yolu ile, etkin rol oynamaktadırlar. Türkmen devleti bu etkileri kontrol etmeye çabalamaktadır. Kültürel aktörler, bir yandan Türkmen devlet politikaları ile çatışmamaya özen gösterirken, öte yandan kendi aralarında bir rekabet içerisindedirler. Türkmen devle-

ti, kademeli bir şekilde, Rus kültürel etkisini azaltmaya çalışmaktadır. İslam'a ise, daha olumlu bakmaktadır, zira İslami değerler Türkmen kültürünün bir parçası haline gelmiştir ve dini canlanma milli dirilişin bir boyutu olarak algılanmaktadır. Devlet, Türk ve Batı kültürlerine de sıcak bakmaktadır, zira bunlardan ilki Türkmen kültürü ile tarihi bağlara sahiptir, ikincisi ise uluslararası sistemin hakim kültürüdür.

Bağımsızlık sonrasında, Rus kültürü, diğer kültürlerin meydan okuması ile karşılaşmıştır. Türk ve İslam kültürleri bir çok konuda uyum içindedir. Dil konusunda Rusça'nın dayanağı Sovyet kültürel mirası, Türkçe'ninki Türkmence ile aynı dil ailesinde yer alması, İngilizce'ninki ise uluslararası dil olmasıdır. Medya konusunda Rus ve Türk kültürleri TV kanalları ve gazete gibi araçlara sahiptir. Sonuncu konu olan eğitim hususunda ise Rus kültürü Rusça eğitim yapan Türkmen okullarına, Türk kültürü özel ve devlete ait Türk okulları ile Türk devlet burslarına, Batı kültürü ise öğrenci değişim programlarına dayanmaktadır. İslam kültürü medyada çok yer bulamamaktadır. Artan sayıdaki camiler ise İslami eğitim ve yaşam tarzının canlı tutulması adına sınırlı etkiye sahiptir.

Bu makale ayrıca Türkmenistan'daki devlet-toplum ilişkilerine de ışık tutmaktadır. Türkmen devletinin toplum karşısındaki gücü iki temel nedene dayalı görülmektedir. Birincisi, Türkmen devleti Sovyet kalıntısı olan göreceli olarak modern bir bürokrasiye sahip iken, toplum modern örgütlenmelerden mahrumdur. İkincisi, devlet tipik bir "rantçı devlet" olarak doğalgaz gelirlerine sahip olduğu için kendisini halka siyasi katılım hakkı verme konusunda zorunlu hissetmemektedir. Türkmen devleti şu ana kadar siyasi istikrarı sağlamış gibi görünebilir. Fakat otoriter bir yönetimle sağlanan kısa vadeli istikrarın uzun vadede ne getireceği belli olmaz. Ses-

sizlik konsensus olarak anlaşılmamalıdır. Bugün rejime bağlıymış gibi davranan⁷⁹ kitleler, ileride beklenmedik bir sertlikle siyasi ifade hakkı arayabilirler. Türkmenbaşı'nın ölümünün ardından ne olacağı şu an için belli değildir. Gelecekteki siyasi karışıklığın şimdiden önlenbilmesi için daha katılımcı ve özgürlükçü, kısacası daha demokratik ve liberal, bir yönetim gerekmektedir.

Türkmen toplumunu gelecekte güçlendirebilecek en önemli kaynak, ülke dışında eğitim gören 4 bin civarındaki genç öğrencidir.⁸⁰ İyimsen bir tahmine göre, bu öğrenciler, ülkeyi uluslararası standartlara taşıyabilirler. Kötümser senaryoya ise Sovyet kalıntısı bürokratların (*nomenclatura*) “rantçı devlet” politikalarını sürdürerek ülkeyi bir Arab emirliğine döndürmeleridir. Gelecekte hangi ihtimalin gerçekleşeceği henüz belli değildir. Belli olan şey şudur ki; Türkmen kimliği, 21. yüzyılda, 20. yüzyıldakinden çok daha farklı olacaktır.

NOTLAR

- 1 Diğer Orta Asya ülkelerinde de benzer milletleşme süreçleri yürürlüktedir. Bu konudaki çalışmalar için bkz. Charles Kurzman, ‘Uzbekistan: The invention of nationalism in an invented nation,’ *Critique: Journal for Critical Studies of the Middle East*, No 15, 1999, pp. 77-98; Shahram Akbarzadeh, ‘Nation-building in Uzbekistan’, *Central Asian Survey*, Vol 15, No 1, 1996, ss 23-32; Azamat Sarsembayev, ‘Imagined communities: Kazak nationalism and Kazakification in the 1990s’, *Central Asian Survey*, Vol 18, No 3, 1999, ss 319-346; William O. Beeman, ‘The struggle for identity in post-Soviet Tajikistan’, *MERIA Journal*, Vol 3, No 4, 1999; Pal

- Kolsto, 'Nation-building in the former USSR', *Journal of Democracy*, Vol 7, No 1, 1996, ss 118-132.
- 2 *Turkmenistan: Stability, Reforms, Neutrality: The Fragments of Speeches, Interviews and Talks by Saparmurat Turkmenbashi* (Ashgabat: Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan, 1996), s 13.
 - 3 Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 1924 yılında Buhara ve Hive Halk Sosyalist Cumhuriyetleri'ndeki ve Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetin'deki Türkmen nüfusu esas alınarak kuruldu. Adrienne Lynn Edgar, 'Nationality Policy and National Identity: The Turkmen Soviet Socialist Republic, 1924-1929', *Journal of Central Asian Studies*, Vol 1, No 2, 1997, ss 2-20; Shahram Akbarzadeh, 'Narrative of independence in Central Asia. A case study: Turkmenistan', *Journal of Arabic, Islamic, and Middle Eastern Studies*, Vol 2, No 2, 1995, s 92. Orta Asya'daki Türki toplulukların tarihi için bkz. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul: Arkadaş Basımevi, 1942-47).
 - 4 Chantal Lemerrier-Quelquejay, 'From tribe to umma', *Central Asian Survey*, Vol 3, No 3, 1985, s 21.
 - 5 Alexander Benningsen and S. Enders Wimbush, *Muslims of the Soviet Empire: A Guide* (London: C. Hurst and Company, 1985), ss 95, 98.
 - 6 Nazif Shahrani, 'Central Asia and the challenge of the Soviet Legacy', *Central Asian Survey*, Vol 12, No 2, 1993, ss 128-131; Olivier Roy, *La Nouvelle Asie Centrale ou, La Fabrication des Nations* (Paris: Seuil, 1997).
 - 7 Oliver Roy, 'La nouvelle Asie centrale', *Esprit*, No 1, 1997, s 83; Gökhan Bacık, 'Türk Cumhuriyetleri'nde kimlik sorunu', Mim Kemal Öke (ed), *Geciş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri* (İstanbul: Alfa, 1999) içinde, ss 92-102. Orta Asya'da kimlik değişimleri için bkz. Kemal Karpat, 'The old and new Central Asia', *Central Asian Survey*, Vol 12, No 4, 1993, ss 415-425.

- 8 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1998).
- 9 Türkmenistan'da otoriter rejim için bkz. Semih Vaner, 'Le Turkmenistan: pouvoir personnel et ressources energetiques', *Defense Nationale*, Vol 55, No 8-9, 1999, ss 139-141; John Anderson, 'Authoritarian political development in Central Asia: The case of Turkmenistan', *Central Asian Survey*, Vol 14, No 4, 1995, ss 509-527; Witold Raczka, 'Le Turkmenistan, futur Koweit de la Caspienne?', *Cahiers d'etudes sur la Mediterranee orientale et le monde turco-iranien*, No 23, 1997, ss 183-206.
- 10 Bağımsızlıktan günümüze kadar yüzlerce yer ve kuruma Türkmenbaşı ismi verildi. Türkmenbaşı'nın resim ve heykelleri Aşgabat'ın her köşesinde yer almaktadır.
- 11 *Turkmenistan News Weekly*, 11 Kasım 1998.
- 12 Bağımsızlığı takiben *Agzybirlik* (Ağız birliği) ve Demokratik Parti adlı iki muhalefet partisi kurulmuştu. Bu iki parti sonradan yasaklandı. Rejimin bir parçası olarak planlanan Köylü Partisi ise bir türlü faaliyete geçemedi.
- 13 Bu kabilelerin bazıları şunlardır: Ogurcaly, Çowdur, Göklen, Nohurly, Mürceli, Alili, Sakar, Yemreli, Garadaşly, Hydyr ili, Ata, Hoca, and Sih. Marat Durdyew and Sohrat Kadyrow, *Dunyedeki Türkmenler* (Aşgabat: Harp, 1991), s 15.
- 14 Bkz. Mehmet Saray, *The Turkmens in the Age of Imperialism: A Study of the Turkmen People and Their Incorporation into the Russian Empire* (Ankara: TTK, 1989). See also: Paul Georg Geiss, 'Turkman tribalism', *Central Asian Survey*, Vol 18, No 3, 1999, ss 347-357.
- 15 Lemerrier-Quelquejay, age., s 23.
- 16 *Turkmenistan: Stability, Reforms, Neutrality: The fragments of speeches, interviews and talks by Saparmurat Turkmenbashi*, s 13.

- 17 Age., s 19.
- 18 Anderson, age., s 6.
- 19 Age., s 43.
- 20 Age., ss 9, 199-206.
- 21 Age., ss, 113-114.
- 22 Bkz. David Nissman, 'Turkmenistan: just like old times', Ian Bremmer and Ray Taras (eds), *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) içinde, ss 644-645.
- 23 Myratgeldi Söyégow ve diğerleri, *Türkmen Dili 6* (İstanbul: MEB Basımevi, 1996), s 5.
- 24 1999 Country Report on Human Rights Practices Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, US Department of State, 25 Şubat 2000.
- 25 RFE/RL *Turkmen Report*, 30 Temmuz – 5 Ağustos 2000.
- 26 Türkmenistan'daki *Türkmenistan*, *Neytralniy Türkmenistan* (Rusça), *Galkynyş*, and *Adalat* gibi bütün önemli gazeteler Türkmenbaşı tarafından direk olarak kontrol edilmektedir.
- 27 Bkz. *Türkmenistan: Kiçi Ensiklopediya*, age., s 333.
- 28 Bu slogan Büzmeyin şehrinin girişindeki anayolda yer alan bir tabelada yazılıdır.
- 29 Dennis-Constant Martin, 'The choices of identity', *Social Identities*, Vol 1, No 1, ss 8, 10.
- 30 Türkmenistan'ın daimi tarafsızlığı Birleşmiş Milletler'in 185 üyesinin oybirliği ile aldığı karar ile 12 Aralık 1995'te tanınmıştır. *Turkmenistan: Today and Tomorrow*, edited by Muhammed H. Abalakov, (Ashgabat, 1999), s 18. Bkz. *Türkmenistan Anayasası*, Madde 5 ve 6.
- 31 Yazar tarafından Aşgabat'ta, Şubat-Haziran 1999'da yapılan röportajlar.
- 32 Orta Asya hakkındaki Sovyet tarih yazımı için bkz. John Glenn, *The Soviet Legacy in Central Asia* (New York: St. Martin's Press, 1999), ss 86-88.
- 33 Fred Halliday, 'Nationalism', in John Baylis and Steve Smith,

The Globalization of World Politics (New York: Oxford University Press, 1998), s 368.

- 34 Bu günlerden bazıları şunlardır: Türkmenistan Bağımsızlık Yıldönümü, Rönesans ve Birlik Günü, Bayrak Bayramı ile Başkan'ın Doğumgünü ve Türkmenistan Tarafsızlık Günü. Bunların yanı sıra Türkmenistan'ın İlk Başkanı'nın Seçilme Günü, Türkmen At Bayramı, Magtymguly Şiir Günü ve Türkmen Halı Bayramı gibi resmi olmayan özel günlerde mevcuttur. *Turkmenistan: Today and Tomorrow*, age., s 25.
- 35 *Turkmenistan News Weekly*, 11 Ocak 1999.
- 36 Bir misal olarak, Aşgabat'taki Lenin heykellerinin bir kısmı halen muhafaza edilmektedir.
- 37 *Adalat*, 16 Nisan 1999.
- 38 Paul Goble, 'Turkmenistan: analysis from Washington. Rewriting the future', *RFE/RL Newslines*, 2 Ekim 2000.
- 39 Anthony Smith, 'The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed', *Millennium: Journal of International Studies*, Vol 20, No 3, 1991, s 359.
- 40 *The Policy of Saparmurat Turkmenbashi: Achievements and Prospects* (Ashgabat: Archives Fund of the President of Turkmenistan, 1996), s 236.
- 41 *Turkmenistan News Weekly*, 8 Subat 1999. Vurgu eklendi.
- 42 Eski Milli Eğitim Bakanı Prof. Recepdurdi Karayev'e göre bağımsızlık sonrasında Türkmen okul programları Türkmen diline ağırlık verilerek yeniden düzenlendi ve Rusça eğitim yapan okullara bile Türkmen dil dersleri kondu. Yazar tarafından Aşgabat'ta, Nisan 1999'da yapılan röportaj.
- 43 *Turkmenistan: Today and Tomorrow*, age., s 5.
- 44 *Turkmenistan News weekly*, 19 Nisan 1999.
- 45 1998/99 Öğretim yılında Türkmenistan'da 1589 Türkmen, 99 Özbek (Daşoğuz ve Lebap'da), 55 Rus (özellikle Aşgabat ve Merv'de), 49 Kazak (tüm vilayetlere dağınık bir şekilde) ve 138 de karışık azınlık okulu vardı. *Turkmenistan News Weekly*, 12 Nisan 1999.

- 46 Tecnazar Myratgeldiyev, *Türkmenistan'ın Taryhy-8* (Ashkhabad: Magaryf, 1997), s 6.
- 47 Resmi söylem Türkmenistan'da Ticaret Birlikleri Milli Merkezi, Yaşlılar Konseyi, Magtymguly Gençler Birliği ve Gurbansoltan-eje Kadınlar Birliği gibi "sivil toplum örgütleri" bulunduğunu iddia etmektedir. *Türkmenistan: Today and Tomorrow*, age., s 24. Halbuki bu örgütleri sivil toplum örgütü olarak görmek çok zordur zira hepsi devlet kontrolünde çalışmaktadırlar.
- 48 Ülkenin kültürel merkezi olan Aşgabat'ta bile çok az sayıda kitapçı vardır ve bunların hemen hepsi çok küçük çaplı işletmelerdir. Aşgabat'taki Karl Marx Kütüphanesi'nde 6,000,000 kitap bulunduğu söylenmektedir. Fakat bu kitapların ekserisi eskidir ve 5,000,000'dan fazlası Rus dilinde yazılmıştır. Büşra Ersanlı Behar, 'Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'da eğitim ve kültür politikaları', Ersanlı, age. içinde, s 213.
- 49 1998/99 Öğretim yılında bu okulların sayısı 55'dir. *Türkmenistan News Weekly*, 12 Nisan 1999.
- 50 *Türkmenistan: Kiçi Ensiklopedya*, editor S. A. Niyazov (Aşgabat, 1996), ss 119, 122.
- 51 Türkmenistan'ın koloniyal dönemi için bkz. Orazpolat Ekayev, "İlk Türkmen Devletleri ve Türkmenistan'da İstiklal Mücadeleleri", Büşra Behar (ed), *Türkmenistan'da Toplum ve Kültür* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999) içinde, s 38.
- 52 Benningsen and Wimbush, age., s 101.
- 53 Ahmed Rashid, *The Resurgence of Central Asia: Islam or Nationalism?* (London: Zed Books, 1994), s 45.
- 54 BISNIS Country Reports and NIS Market Contacts, 'Country Commercial Guides FY 1999: Turkmenistan', http://www.state.gov/www/about_state/business/com_guides/1999/europe/Turkmen99_10.html
- 55 Türkçe'den Türkmence'ye bir çok İslami kitabı tercüme eden Nedim Polat ve Hydyr Amangeldi'ye göre tercüme faaliyetleri Türkmenistan'daki İslami eser kıtlığını gidermenin tek yoludur. Yazar tarafından Aşgabat'ta, Mayıs 1999'da yapılan röpor-

taj.

- 56 *Türkmenistan: Kiçi Ensiklopedya*, age., s 387.
- 57 Bkz. Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1993), s 360; Myratgeldiyev, age., s 149.
- 58 Fakülte'nin Türk öğretim elemanları olan Dr. Kamil Yaşaroğlu ve Dr. Ali Köse'nin anlattıklarına göre TDV sadece Turkmenistan'da değil diğer eski Sovyet Cumhuriyetleri'nde de İlahiyat Fakülteleri ve camiler açmıştır. Yazar tarafından Aşgabat'ta, Mayıs 1999'da yapılan röportaj.
- 59 *Turkmenistan: Stability, Reforms, Neutrality: The Fragments of Speeches, Interviews and Talks by Saparmurat Turkmenbashi*, age., s 17.
- 60 Orta Asya'da İslam ve milli kimliklerin ilişkisi için bkz. Nazif Shahrani, 'From Tribe to Umma': Comments on the Dynamics of Identity in Muslim Soviet Central Asia', *Central Asian Survey*, Vol 3, No 3, 1985, ss 27-38; M. Hakan Yavuz, 'The pattern of political Islamic identity: dynamics of national and transnational loyalties and identities', *Central Asian Survey*, Vol 14, No 3, 1995, ss 352-353.
- 61 Aktarıldığı yer: Shahram Akbarzadeh, 'National identity and political legitimacy in Turkmenistan', *Nationalities Papers*, Vol 27, No 2, 1999, s 284.
- 62 Michael Ochs, 'Turkmenistan: the quest for stability and control', Karen Dawisha and Bruce Parrott (eds), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) içinde, s 338.
- 63 Türkiye ve Türki Cumhuriyetler arasındaki ilişkiler için bkz. Ahmet Kuru, 'Türkiye'nin Orta Asya'ya yönelişi: dokuz asır sonra politika değişimi', *Türkiye Günlüğü*, No 51, 1998, ss 78-88; Ahmet T. Kuru, 'Uluslararası ortam ve bölgesel entegrasyon teorileri ışığında Türk Birliği meselesi', in Mim Kemal Öke (ed.), *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri* (İstanbul: Alfa, 1999), ss 152-210.

- 64 *Hürriyet*, 18 Ekim 2000.
- 65 *Zaman* gazetesinin Türkmenistan baskısının editörü Ramazan Aydemir *Zaman*'ın ülkedeki tek yabancı ve uluslararası haberlere yoğunlaşmış gazete olduğu bilgisini verdi. Yazar tarafından Aşgabat'ta, Mayıs 1999'da yapılan röportaj.
- 66 Okulların Kimya zümre başkanı Nuh Özdil mezunlarının yüzde 90'ının Türkmenistan ve diğer ülkelerde üniversiteye girdiklerini söyledi. Yazar tarafından Aşgabat'ta, Mayıs 1999'da yapılan röportaj.
- 67 *Turkmen News Weekly*, 5 Haziran 2000.
- 68 Cennet Engin Demir, Ayse Balci, and Füsün Akkok, 'The role of Turkish schools in the educational system and social transformation of Central Asian countries: the case of Turkmenistan and Kyrgyzstan', *Central Asian Survey*, Vol 19, No 1, 2000, s 154.
- 69 Kadir Dikbas, *Değişen Türkmenistan* (İstanbul: İŞHAD, 1997), ss 73-78.
- 70 *RFE/RL Newslines*, 29 Ağustos 2001.
- 71 Bkz. Günay Göksu Özdoğan, 'Sovyetler Birliği'nden bağımsız cumhuriyetlere: uluslaşmanın dinamikleri', Büşra Ersanlı Behar (ed), *Bağımsızlığın İlk Yılları* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994) içinde, s 74.
- 72 Yazarın Türkmen dili ve edebiyatı profesörü ve eski Milli Eğitim Bakan yardımcısı Myratgeldi Söyégow ile Aşgabat'ta, Şubat 1999'da yaptığı röportaj.
- 73 *Turkmen News Weekly*, 2 Ekim 2000.
- 74 *Turkmenistan News Weekly*, 30 Kasım 1998.
- 75 *Turkmen News Weekly*, 3 Nisan 2000.
- 76 Myratgeldi Söyégow ve diğerleri, *Türkmen Dili 5* (İstanbul: MEB Basımevi, 1996), s 6.
- 77 Aktarıldığı yer: O. Musaev, 'Developing democratic institutions in independent and neutral Turkmenistan,' *Democracy and Law*, No 1, 1998, s 160.

- 78 Bkz. Walker Connor, 'Nation-building or nation-destroying?', *World Politics*, Vol 24, No 3, 1972, ss 319-355.
- 79 Otoriter bir ülkede "öyleymiş gibi" davranmak konusunda bkz. Lisa Wedeen, *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbols in Contemporary Syria* (Chicago: The University of Chicago Press, 1999).
- 80 *Turkmenistan: Today and Tomorrow*, age., s 101.

GEÇİŞ SÜRECİNDE ORTA ASYA: Liderlik, Milliyetçilik ve Demokrasi*

Ertan EFEGİL**
Yılmaz ÇOLAK***

Giriş

Orta Asya devletleri, Sovyetler Birliği'nin çöküşünün bir neticesi olarak bağımsızlıklarını kazandıklarında, her biri devletin kurucusu rolünü üstlenen Orta Asya devletlerinin liderleri demokratik rejimin temel unsurları olan demokratik seçim, serbest pazar ekonomisi, insan hakları ve laiklik gibi kavramları hayata geçirme konusundaki azimlerini dile getirdiler. Bu konuyla ilgili kapsamlı planlar hazırladılar ve bunları halka açıkladılar. Tıpkı Türkmenbaşı'nın 10 Yıl İstikrar ve Açık Kapılar politikaları gibi. Bu arada, kendi yönetimleri altındaki halkın ekonomik zorluklarını giderme, adalet ve güvenliği sağlama ve çok kısa zamanda ülkelerini dünya top-

* Bu makale, "Security Issues of the Post – Soviet Space: Realities and Stereotypes (Rusya: Volgograd Devlet Üniversitesi, 2002)" adlı kitapta, "Central Asia in Transition: Deteriorating Policies of the Central Asian Leaders" adıyla yayınlamış makalenin geliştirilmiş ve güncellenmiş halidir.

** Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, İşletme ve Ekonomi Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, KKTC.

*** Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi İşletme ve Ekonomi Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, KKTC.

lumunun saygı değer üyeleri yapma sözünü verdiler. Bunun için de siyasal ve sosyo-ekonomik reformlar yapacaklardı.

Fakat otoritelerini kurup sağlamlaştırdıktan sonra “Batı tarzı siyasal demokrasinin bu bölge için uygun olmadığını” iddia etmeye başladılar.¹ Temel meselelerin siyasal katılım, ekonomik liberalleşme, özgür basın ve insan hakları gibi konular yerine toprak bütünlüğü, ulusal güvenlik ve toplumsal birlik olduğunu ve bunlara daha fazla öncelik verilmesi gerektiğini iddia ettiler. Bu nedenle, demokrasi kavramını; adalet, özgürlükler ve insan hakları çerçevesinde yorumlamak yerine, gerek toplum ve gerekse aydınlar üzerinde katı bir kontrol kurma anlamında kullandılar.² Bu kaygılara uygun olarak, otoriter rejimleri benimsediler ve halklarının temel haklarını hiçe sayan baskıcı bir sistem kurdular.

Katı siyasal otoritelerini kullanmak suretiyle kendilerinin yahut eşlerinin kabilesinin üyelerine ve akrabalarına ayrıcalıklar sağladılar. Dolayısıyla diğer kabilelerin ve toplumsal grupların üyeleri siyasal hayata katılamadı ve siyasal roller üstlenemedi. Hatta bu gruplar geniş bir baskıya maruz kaldılar. Bununla birlikte, toplumdaki baskın bir etnik grup temelinde yürüttükleri ulus-inşa sürecinin bir sonucu olarak azınlık grupları arasında da memnuniyetsizlik başgöstermeye başladı. Bunun nedeni, siyasal, ekonomik ve kültürel alanın dışında bırakılmaları ve hakim seçkinlerin dışlanmış grupların kimliğini ve bir değer atfettikleri sembolleri değersizleştirmesidir.

Bu meyanda, hakim seçkinlerin bu ülkelerdeki ekonomik ve ticari etkinliklerin çoğunu denetimleri altında tutmalarına bağlı olarak, ekonomik ve sosyal reformlar başarısız olmuş ve bunun sonucu olarak da halkın çoğunluğu

hala kötü hayat koşulları altında yaşamlarını sürdürmek zorunda kalmıştır.

Bu makale, Orta Asyalı liderlerin izlediği politikaları, ulus-inşa süreci, otoriter yönetim tarzı, siyasal ve sosyo-ekonomik alanda ayrıcalıklı sınıfların hakimiyet kurması konuları temelinde ele almaktadır. Ayrıca, bu politikaların tahripkar sonuçlarından olan siyasal muhalefet, azınlıklar sorunu, ekonomik kötüleşme ve köktenci İslami akımların yaygınlaşması gibi konulara da temas edilmektedir. Sonuç olarak, makale yakın gelecekte daha da yıkıcı toplumsal huzursuzlukların başgöstermesi ihtimaline işaret etmektedir.

Orta Asyalı Liderlerin İzlediği Politikalar

Milliyetçilik, Ulus-İnşa Süreci ve Demokrasi

Bu makale, demokrasiyi bir süreç olarak ele alıp, tarihsel, siyasal, sosyo-ekonomik ve kültürel şartlar ile iç içe geçmiş bir olgu olarak değerlendirmektedir.³ Temel demokratik yapılar ve kurumlar (anayasal ve parlamenter sistem, siyasal partiler ve sivil toplum kuruluşları gibi) ve değerler (temel insan hakları, özgürlükler, farklılığa saygı gibi), içinde yeşerdikleri tarihsel şartlar ile doğrudan ilişkilidir. Demokrasi, modern ulus-devletin dayandığı temel meşrulaştırıcı olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Halk (bunu millet olarak okuyabiliriz) yönetimi, modern devletin liderleri için siyasal iktidarlarını pekiştirdikleri mekanizmayı oluşturur. İşte bu yüzden ki, halkı tanımlama süreci, demokratikleşme ve milletleşme süreçleri ile örtüşmektedir.

Yeni ulus-devlet oluşum sürecinde siyasal elitler idare ettikleri devletin sınırları dahilindeki halktan bir millet meydana

getirmeye çalışırlar. Milli kimlik oluşturma gayreti olarak isimlendirilen bu durum, aslında vatandaşlık temelinde siyasal ve kültürel aidiyet biçimlendirme gayretidir. Bu yüzden modern devletlerin bütün liderleri bu aidiyeti kuvvetlendirmek için bir çok yola başvururlar. Bunlardan en önemlileri bir etnik bağ, din, milliyet ve ortak geçmiş temelinde kurulanmış “hikayeler”dir. Genel anlamıyla milliyetçilik, bu çerçevede liderlere teorik ve pratik bir altyapı sunmaktır. Fakat bahsi geçen hikayelerin kurgulandığı temel olan milliyetçiliklerin “dışlayıcı” ve “asimilasyonist” boyutu siyasal otoriter-yanizm ile birleştiği zaman vatandaşlık temelinde tanımlanan milli aidiyetlerin oluşum sürecinde sorunlar ortaya çıkmaktadır.

Bu noktada sorulması gereken soru, milliyetçi politikaların demokratikleşme süreci ile çatışıp çatışmadığıdır. Aslında devlet ve bireyler arasında bir kimlik tanımlayarak ve geliştirerek bağ kurmaya çalışan bütün milliyetçilikler kaçınılmaz olarak hem “sivil-liberal” hem de “etnik-kültürel” unsurlar içerir. Bu iki unsurun birlikteliği bazen ılımlı, bazen de radikal yorumlara oturtulmuş halde her yerde bulunur.⁴ Bu ayrım dışlayıcı ve entegrasyonist temelde bazıları daha liberal, bazıları ise daha etnik olan modern milliyetçi politikaları anlamamızda bize yardımcı olsa da, onları kolayca anti-demokratik veya anti-liberal olarak adlandıramayız. Şu çok açık ki, bu durum, milliyetçiliğin siyasal boyutunu tanımlayan ve geliştirip yayan liderlerin ve içinde şekillendikleri kuruluşların dayandığı gelişimci özellikler ile doğrudan ilişkilidir.⁶ Bu yüzden, Orta Asya devletlerinin milliyetçiliklerini analiz ederken ve bu çerçevede demokrasi ile olan ilişkisini anlamlandırırken, sivil-etnik karşıtlığına oturtulan teorik yaklaşımdan ziyade, siyasal liderlerin oynadığı

role ve ülkenin içinde bulunduğu nüfus yapısına, toplumsal ve ekonomik duruma, etnik ve dini hareketlerin genel özelliklerine bakmamız gerekmektedir.

Orta Asya devletlerinde, bir çok modern ulus-devlet yapısında olduğu gibi, çoğulcu demokratik bir yapı kurmanın önündeki en önemli engellerden birisi devletin aygıtlarının yönlendirdiği şövenistik ve dışlayıcı (etnik, dini veya bölgeci) indoktrinasyon süreci olarak belirmektedir. Bu indoktrinasyon sürecini genel ulus-devlet formatı çerçevesinde açıklamamız mümkündür. Bu tarz yaklaşım içinde, çok seçmeci bir şekilde liderler, vatandaşlık hissini yaymak için bazı siyasal ve tarihsel olayları ve kültürel yapıları kullanırlar. Bu siyasal sürecin iki ana unsuru bulunmaktadır: Bunlar “iktidar ve kaynakları adil olmayan bir şekilde yapılandıran ve dağıtan üyelik ve dışlama kurumlarını” devam ettiren “güç” ve “hikayeler”dir.⁶ Bu iki unsuru etkin bir şekilde kullanarak kendi halkını şekillendirmeye çalışan liderler iç ve dış “ötekiler” tanımlamaktadır. Ve bunları hem siyasal hayattan hem de devletin legal sosyo-ekonomik ve kültürel imkanlarına ulaşma konusunda dışlamaktadırlar. Şu çok açık ki, bu dışlama süreci, “hikayelerin” tarihsel, kültürel, soy veya dil temelinde bireylerin bir siyasal cemaate aidiyetini sağlamasına karşın “ötekilere” yönelik kısıtlayıcı ve baskıcı politikaları da üretmektedir.

Bu tarz bir eğilim, Orta Asya liderlerinin ulus-inşa veya millet oluşturma sürecini gösteren “yukarıdan aşağıya milliyetçilik anlayışı” temelinde uygulamaya koydukları politikalarında çok açık bir şekilde görünmektedir.⁷ Bu anlayış temelde, baskın etnik grup özelinde (örneğin Özbekistan’da Özbek, Türkmenistan’da Türkmen, Kazakistan’da Kazak, Kırgızistan’da Kırgız) yeni, homojen bir yerel milli

kimlik yaratmaya giriştiler. Yerel milli kimliği, kültürü, gelenekleri ve tarihi yeniden canlandırmaya çalıştılar, sonrada tedrici bir şekilde toplumsal ve kültürel bazda Rus etkisinden uzaklaşma gayretini teşvik ettiler.⁸ Bu arada, kendi kültürel, tarihi ve etnik kültürlerini inşa etmek için yeni sembollere muhtaç oldular. Liderler milli bayraklar ve marşlar ile yeni devlet amblemleri ve sembolleri tasarladılar, devlet kurumları ile caddeler, meydanlar, şehirler gibi coğrafi bölgeleri yeniden adlandırdılar, ve 1948 Deprem Günü, Ulusal Kalkınma ve Birlik Günü (Türkmenistan) gibi yeni milli günler ve bayramlar benimsediler.

Bütün bunlara ek olarak, Orta Asya'lı liderler, kendilerine uygun bir geçmiş icat ettiler. Tarih yazımı, siyasal otoriteye sıkıca bağlandı; her bir Orta Asya cumhuriyeti kendi ulusunun eski zamanlardan beri yekpare kültürel ve etnik bir topluluk olarak varolageldiğini dile getirmeye girişti. Mesela, Üç Orda (Cüz) Kazakistan tarihinin temeli haline geldi. Türkmen yönetimine göre Harezmi ve Altın Ordu Türkmen ulusunun eski devletleriydi. Bu süreçte, üretilen geçmişe yönelik mitler gerçekliğin yerini almaya başladı; tıpkı Kırgız örneğinde Manas'ın oynadığı rol gibi. Tarihte yer edinmiş bazı ünlü isimleri de kendi cemaatlerinin tarihi kahramanları olarak sahiplendiler. Mesela Timur gerçek bir Özbek kahramanı, Ali Şir Nevai Kırgız ve Abay Kazak oldu. Dil sorununu çözmek amacıyla, baskın etnik grubun dili veya lehçesi, milli dil olarak benimsendi ve halk bu yeni dili toplumsal ve idari hayatın her boyutunda konuşmaya mecbur edildi. Milli dillerin Rusça'dan arındırılması dil politikasında diğer önemli bir uğraş olarak belirdi.

Otoriter Rejimlerin Kurulması

Bağımsızlıktan sonra, resmi belgelere göre,⁹ liderler kendilerini demokratik ve laik devleti kurma işine verdiler. Hatta liderlerin gözetiminde benimsenen anayasa ve yasalar bireylere insan hakları, ifade özgürlüğü, özgür basın, seçme ile seçilme hakkı da dahil bütün temel hakları garanti ediyordu. Söylemlerinde ve resmi belgelerde bu değerlere atıfta bulunulmasına rağmen, liderler otoritelerini genişletmek ve sağlamlaştırmak yönünde hakim grupların da yardımıyla ciddi girişimlerde bulundular. Burda şu çok açık ki, Orta Asyalı liderler, liberal ekonomiyle birlikte istikrarlı otoriter bir devleti öngören Çin modelini izlemeyi tercih ettiler. “Tam demokrasi’nin gelişmiş bir zenginler sınıfına dayanan sağlam bir ekonomik zemine gereksinim duyduğunu ve siyasal iktidarın desentralizasyon sürecinin ancak tedricen olabileceğini” öne sürdüler.¹⁰

Bu genel kaygılar çerçevesinde bakıldığında, mesela Devlet Başkanı Türkmenbaşı’nın Türkmenistan’ı, demokratik ve çoğulcu bir yapıdan mahrumdur. “AGİT’e göre ülke genel bir kovuşturma ve vatandaşlar üzerinde sıkı bir denetim ikliminde yaşamaktadır.”¹¹ Bugün, Türkmenistan’da, Kamu Örgütlenmeleri Kanunu vatandaşlara siyasal ve sivil örgütlenme izni vermesine rağmen, tek bir yasal parti vardır: Türkmenistan Demokratik Partisi (eski Komünist Partisi). Diğer partiler yasaklanmıştır. Tek bir ideoloji vardır: Türkmenbaşı’nın kişisel görüşleri. Bütün gazeteler devlet kurumlarına aittir, hepsi de sadece Türkmenbaşı’nın faaliyetlerini bildiren haberlerle doludur. Son zamanlarda, Türkmenistan hükümeti, ülkeyi ziyaret eden bütün yabancıları izleme ve Türkmen vatandaşlarının yabancı ülkelerdeki banka hesaplarını kapatma kararı almıştır. Yabancı e-postaları ve

telefonları da izleme kararı almıştır. İnternet servis sağlayıcılarının lisanslarını iptal etmiştir.¹²

Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev de benzer bir politika izlemiştir. Devleti merkezileştirmiş ve bütün gücü kendi elinde toplamıştır. Parlamentoyu iki defa fesh etmiştir.¹³ Aynı tutumu sergileyen bir diğer otoriter lider olan İslam Kerimov da (Özbekistan) bağımsız muhalif siyasal partilere ve basına saldırı başlatmıştır. Bunlar arasında Erk ve Birlik Partileri ile bağımsız basın kuruluşları da bulunuyor. Kerimov Birlik Partisi liderlerinin 1999 seçimlerine katılmalarını engellemiştir.¹⁴

Daha önceki girişimlerine ek olarak, Kerimov, Özbek Parlamentosu'nun tek meclisli yapısını çift meclisli bir yapıya çevirmeyi teklif etmiştir. Alt meclis, siyasal partiler ve bağımsızlardan oluşacaktır. Üst meclisin üyeleri ise, "yerel konseylerin, bölge ile kasaba konseylerinin üyeleri arasından seçile gelenler"den olacaktır. Kerimov, bu teklifiyle yasama organı üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmayı amaçlamaktadır. Çünkü alt meclisin herhangi bir yetkisi olmayacak, üst meclis ana yasama organını teşkil edecektir. Üst meclisin üyeleri ise, Devlet Başkanı Kerimov'un sıkı kontrolü altında olacaklardır. Böylece Kerimov politikalarını uygulamakta herhangi bir güçlkle karşılaşmayacak ve yasama organı denetleme ve dengeleme işlerini yapamayacaktır. Ve böylece, yürütme, yasamanın önüne geçecektir.¹⁵

Kırgızistan bağımsızlığını kazandığından bu yana "bölgedeki Demokrasi Adası" olarak görülmekteyse de, sonuçta Devlet Başkanı Askar Akayev devletin hem siyasal hem de ekonomik alandaki rolünü kuvvetlendirme yönünde girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Kırgız hükümeti etkili siyasal

partilerin gelişmesini engellemeye çalışmış, toplantı ve gösterilerini sınırlamış, gazetecilerin görevlerini yapmalarını engellemiştir. Buna bir örneği Zamira Sıdıkova teşkil eder. Sıdıkova 1995 yılında 18 ay gazetecilik yapmaktan men cezası almıştır. Bunun da ötesinde hükümet, muhalefet partilerinin ulusal basında yer almasını engellemektedir.¹⁶

Kırgız yetkililer, Akayev'in de teşvikiyle, Başkanlık seçimleri sırasında muhalefet partilerinin malzemelerini müsadere ve imha etmiştir. Başkanlık seçimlerinin hemen öncesinde ana muhalefet partisinin lideri Feliks Kulov rüşvet almakla suçlanmıştır. Asıl niyet, onun seçime girmesinin önüne geçmektir. Kırgız hükümetinin yeni aldığı bir karara göre başkanlık seçimlerine girecek adayların Kırgızca imtihanından başarıyla geçmesi şart koşulmuştur. Bu, etnik azınlıkların seçimlere katılmasının önündeki en büyük engel olmuştur.¹⁷ Dahası, yerel ve uluslar arası seçim gözlemcilerine göre Merkezi Seçim Komisyonu bazı muhalefet partisi adaylarının adaylık başvurularını kanun dışı bir tarzda reddetmiştir.

Öbür yandan, hükümetin sivil toplum üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmak için, Devlet Başkanı Akayev'in isteği üzerine, Kırgız Parlamentosu, "yetkililerin eylemlerine veya politikalarına yönelik herhangi bir eleştirinin suç kapsamına girebileceğine" dair bir karar almıştır.¹⁸ Devlet Başkanı Akayev, Kırgız Parlamentosu'nu iki meclisli bir sisteme geçirmeyi teklif etmiştir. Bundan da muradı tıpkı Özbekistan Devlet Başkanı Kerimov gibi yasama organı üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmaktır.

Otoriter uygulamaların bir sonucu olarak, yargı gücü siyasal muhalefeti ve özgür basını hedef alacak şekilde yasal yapıyı bozan yetkililerin kuklası haline gelmiştir. Mesela Kır-

gızistan'da hükümet yargı gücünü rejimin baskıcı ve dışlayıcı politikalarını haklı çıkarmak için kullanmıştır. Ayrıca yargıçlar sık sık yüksek üst düzey yetkililerin baskısına maruz kalmaktadırlar. Böylece mahkeme kararları çoğunlukla siyasetin güdümünde hatta siyasetin emrinde hareket etmektedir.¹⁹

Ayrıcalıklı Kabilelerin Siyasal ve İdari İşlerdeki Hakimiyeti

Batı demokrasilerinde yönetici seçkinler güçlerini ideolojilerinden ve bu ideolojiyi paylaşan seçmenlerinden alırlar. Halbuki Orta Asya devletlerinde durum çok farklıdır. Bölgenin mevcut sosyolojik yapısından ötürü, liderler, kendi kabilelerinin üyelerine ayrıcalıklar tanıyarak, kendi siyasal güçlerini artırma yoluna gitmektedir. Kabile üyeleri ekonomik, siyasal ve idari alanlarda yüksek mevkileri işgal etmekte ve böylece Devlet Başkanı da onlarla işbirliği yapmaktadır. Sonuçta bölgesel bazlı birkaç kabile siyasal yapıda kilit bir rol oynamakta, öbürleri ise dışlanmaktadır.

Mesela Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov Semerkand'ın seçkinlerindendir. Dolayısıyla ülke genelinde küçük bir elit grubunu oluşturan Semerkand'ın seçkinleri hem bütün ayrıcalıklı idari mevkileri doldurmuşlar hem de siyasal yapı üzerindeki kontrollerini kullanarak ekonomik alanı neredeyse tümüyle ele geçirmişlerdir.²⁰

Kazakistan'da siyasal seçkinler Devlet Başkanı Nazarbayev'in bağlı bulunduğu gruptan ve onun çevresindekilerden oluşmaktadır. Nazarbayev'in gücü başlıca kuzeydeki kabilelere, Büyük Orda'ya dayanmaktadır. Bu yapı içinde Güneyli kabileler siyasal ve ekonomik yaşamdan büyük ölçüde dışlanmıştır.²¹

Kırgızistan'la ilgili olarak ise Sarıbağış, Sarver ve Başkan ile eşinin de mensup oldukları Kutçu kabilelerinin hükümet mevkilerini doldurdıkları ve toplumda önemli konumlar elde ettikleri söylenebilir. “Bişkek'teki devlet memurlarının dörtte birinin Başkan'ın eşinin ve Başkanlık idaresinin başının memleketi olan Talas'tan olduğu söylenmektedir”.²²

Türkmenistan'da da durum aynıdır. Siyasal seçkinler, Devlet Başkanı Türkmenbaşı'nın üyesi olmakla “gurur duyduğu” Teke kabilesindendir. Hatta Türkmenbaşı, seçimler sırasında, kendisinin Teke kabilesinden olduğunu ifade ederek, açıkça bu durumun ayrıcalıklı bir özellik olduğunu ve bu kabilenin Türkmen Devleti'nin temelini oluşturduğunu ima etmektedir.

Ekonomik Gerileme

Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Orta Asya devletleri için, devlet kontrolündeki ekonominin bitmesi anlamına geliyordu. Çöküşü izleyen yıllarda sanayi üretiminde keskin bir düşüş yaşadı.²³ Bunun üzerine liderler yabancı şirketlerin yatırım yapması için, mevcut iç ortamı daha cazip hale getirmeye, ekonominin hukuki altyapısını liberalleştirmeye, ulusal sanayinin altyapısını kurmaya ve gençlere yeni iş imkanları yaratmak için uğraş vermeye başladılar. Bununla birlikte, liderler, ilerisi için en fazla kâr getirecek ve stratejik açıdan önemli sektörler üzerindeki devlet kontrolünü elde tutma kararındaydılar. Bunların arasında petrol, doğalgaz, pamuk ve altın başta gelenlerdi. Düşünceleri, belki de, bu kârlı sektörleri elde tutmak suretiyle hakim etnik grubun siyasal gücünü uzun vadede korumak ve artırmaktı. Ayrıca, devlet lisans izinlerini ve hatta banka işlemlerini kontrol altında tut-

tuğu için kimin hangi sektörde faaliyet gösterebileceğini tayin edebiliyordu.²⁴

Bu patronaj sisteminin sonucu olarak, ticari etkinlikler ile özelleştirme kapsamındaki firmalar, “Başkana sadakatleri dolayısıyla hükümetle iyi yerlere yerleşmiş olan akrabalarınca” paylaşılmıştır. Başkana sadakat yükselmenin ve ekonominin ana sektörlerinde tekel olmanın en önemli şartı olmuştur. Mesela Özbekistan’da “milli gelir güçlü siyaset ve iş dünyası seçkinlerinin elinde toplanmıştır.”²⁵

Sonuçta, zayıf hukuk sistemi ile hükümet müdahalelesi dolayısıyla yatırım cezbedecek bir ortam oluşamamıştır. Yabancı ve yerel yatırımcılar yatırım için yeterli teşvik görememekteydiler. Bu arada hukuk sistemindeki zaaf ve dar bir seçkin grubunun ekonomideki hakimiyeti yüzünden yolsuzluk ve devlet yetkililerinin keyfi davranışları günlük, normal bir hadise haline gelmiştir.

Ekonomik refah ve gücün birkaç seçkinin elinde olmasından ötürü, yoksulluk gittikçe daha da yaygın hale gelmekte ve halk düşen yaşam standartlarından gitgide daha fazla şikayet etmektedir. İstatistiklere göre Kırgızistan nüfusunun %60’ından fazlası yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. *Uluslararası Kriz Grubu*’nun bir raporuna göre, Batken bölgesindeki işsizlik oranı %50-80 arasındadır. Aynı rapora göre “lise mezunlarının %95’i iş bulamamaktadır. Bölge halkının %60’ından fazlası yeterince yemek bulamadığını, daha fazlası da bunun toplumsal gerilime neden olduğunu söylemektedir”.²⁶ Kırgızistan’da yoksulluk sınırının altındaki nüfus, 1988’de %12 idi. Bu, 1994’de %84 olarak hesaplandı. Özbekistan’da bu oran %47’dir.²⁷

Politikaların Vahim Sonuçları

Siyasal Muhalefet

Liderlerin yürüttükleri politikaların ve kötü ekonomik ve yaşama koşullarının sonucu olarak bölgedeki başlıca muhalefet grupları, mevcut politikalara ve otoriter rejimlere meydan okuma gayretlerini artırarak sürdürmektedirler. Örneğin, Türkmenistan'da eski Dışişleri Bakanı Boris Şıh-mıradov muhalefete katılmıştır. Bu muhalif gruplar, eylemlerini yoğunlaştırıp sürdürmek için, Avrupa ülkeleri ve Rusya'dan, Türkmenistan'a dönmeyi planlamaktadırlar.²⁸

Kırgızistan'da son yıllarda muhalif siyasetçiler ile gazetecilerin baskı altında tutulmasına ve yargının muhalefeti susturmakta kullanılmasına rağmen, bugün muhalefet Akayev'in politikalarını şiddetle eleştirmekte ve dolayısıyla bu tür girişimlerin Akayev rejimini ciddi bir şekilde tehdit etme ihtimali oldukça yükselmektedir. Mesela, Azimbek Bek-nazarov'un tutuklanmasının ardından Bişkek'teki siyasal tansiyon güvenlik güçleriyle gazetecilerin karşı karşıya gelmesine yol açmıştır. Polis kuvvetleri muhalefet partilerinin binalarını da kuşatmışlardır.²⁹ Yasadışı tutuklama dolayısıyla etnik Özbekler ile Kırgız yetkililer arasında da bir gerilim doğmuştur.³⁰

Kazakistan'daki durum da Kırgızistan ve Türkmenistan'dan farklı değildir. Bağımsızlık sonrası dönemde gerçekleştirilen parlamento seçimleri sırasında, muhalefet partileri, kitle iletişim araçlarından faydalanma fırsatı bulamamıştır. Kazak yetkililer ayrıca seçim komisyonlarının işlerine de müdahale etmiştir.³¹ Yönetimdeki seçkinlerin gayri meşru politikaları yüzünden muhalif gruplar Nazarbayev politikalarına karşı geniş bir kampanya yürütmeyi planlamış-

lardır.³² Örneğin muhalif hareketin liderlerinden biri olan Galymzhan Zhakiyanov (Kazakistan için Demokratik Tercih'in lideri) Nazarbayev politikalarını eleştiren bir konferans düzenlemiştir. Bu nedenle de 28 Mart 2002'de Kazak polisi kendisini tutuklamıştır.³³

Azınlık Sorunu

Yekpare tek etnik gruba dayanan ulus-inşa süreci bölgedeki azınlıklar açısından belli bir karışıklık ve sorun yaratmıştır. Çünkü yukarıdan-aşağıya milliyetçilik anlayışı ile dayatılan bu süreç kültürel ve bölgesel farklılıkları doğru bir biçimde ele alıp siyasal yaşama katamamıştır.

Mesela Kırgızistan'da güneyde yaşayan Özbek azınlık potansiyel bir ayrılıkçı tehdit olarak görülmüştür. Bu nedenle Özbekler büyük ölçüde siyasal süreçlerin dışına itilmişlerdir. "Özbeklerin bölgesel ve yerel idarede temsili 1990'dan bu yana keskin bir düşüş göstermektedir. Çeşitli bölümlerde katiplik yapan sadece yedi Özbek bulunmaktadır. Bölgesel idarede ise her 70 memurdan ancak 3 tanesi Özbek'tir".³⁴ Bir partileri (Ulusal Birlik Partisi) varsa da, merkezi otorite bunu yasal olarak tanımamaktadır ve 2000 senesindeki seçimlere katılmasını engellemiştir. Kırgız yönetim, Belediye Başkanlarını bile seçimle değil, atamayla tayin etmektedir.³⁵

Özbekistan da benzeri bir siyaset izlemektedir. Özbek yönetimi yekpare bir toplum yaratmak için etnik azınlıkları asimile etmeye çalışmaktadır. Hükümet bu azınlıkları pasaportlarda ve resmi kayıtlarda Özbek milliyetini kabul etmeye zorlamaktadır. Özbekistan hükümeti'nin azınlıklara yönelik uyguladığı baskı ve asimile politikalarına bir örnekte, Tacik dilinde yazılmış kitapları da imha etmesidir.³⁶

Orta Asya devletlerindeki baskı politikalarının sonucu olarak çeşitli ayaklanmalar olmuştur. Mesela Özbekistan'da Fergana vadisindeki ayaklanma, Taşkent'teki toplumsal huzursuzluk, 2001'deki Andijan olayları, Almatı'daki Kazak ile Ruslar arasındaki sorunlar, güney Kırgızistan'da merkezi otorite ile Özbekler arasındaki sorunlar gibi.

Toplumsal Tatminsizliğin Bir İfadesi Olarak Köktendincilik

İslami köktendincilik, gerçekte bölgede çok yaygın bir olgu değildir. Fakat, şurası çok açık ki, Orta Asya'da İslami köktenci hareketler muhalefet partileri ile ortak bir amaca sahiptir: Orta Asya devletlerinin mevcut despotik rejimlerini yıkmak. Bu nedenle İslami gruplar bazı muhalif kabilelerin doğal müttefiki oldular. Bu arada, Özbekistan'ın Fergana Vadisi'ndekiler gibi bazı yerli kesimler radikal gruplara sempati duymaktadırlar. Bu sempatinin başlıca nedenleri şunlardır: yolsuzluk, vatandaşlar arasındaki eşitsizlik, halkın temel haklarına getirilen sınırlamalar ve git gide artan yoksulluk. Demek ki, bu hareketler bölgedeki toplumsal tatminsizliği yansıtmakta ve muhalefetin ifade bulduğu bir çıkış noktası olmaktadır.³⁷

Mevcut rejimler, doğru politikalar izlemek suretiyle, bu yükselen köktenci İslam tehdidini ortadan kaldırma yönünde gerekli politikaları üretmede başarısız oldular. Tersine, bu tehdidi kendi konumlarını ve otoritelerini sağlamlaştırmak için kullandılar. Dinin bütün ifade ediliş biçimlerini kontrol altına almış ve muhalif partilere baskı uygulamışlardır. Bu yasadışı eylemleri haklılaştırmak için de, liderler, köktenci

gruplardan kaynaklanan güvenlik tehdidinin artmasını ve bu bağlamda bunların çökertilmesi gerekliliğini öne sürmüşlerdir.³⁸

Özbekistan'da hükümet Kerimov'un politikalarına karşı olduğu kabul edilen herkesi kökten dinci veya Vahabi olarak yaftalamaktadır. Böylece ülkede binlerce insan keyfi bir biçimde tutuklanmıştır. *Eurasia Insight*'in verdiği haberlere göre "Özbekistan'ın yasadışı saydığı dini etkinliklerle mücadelesi ülkenin hapishanelerindeki kişi sayısının 250.000'in üzerine çıkmasına neden oldu. Son birkaç yılda birçok toplama kampı inşa edilmiştir."³⁹

Sonuçlar

Orta Asya devletlerinin liderleri – ki bunlar Sovyetler Birliği döneminde Komünist Parti'de imtiyazlı mevkiler işgal etmekteydiler – bugün demokrat olduklarını ilan etmektedirler. Ancak, liderler, otoriter rejim temelinde sosyalleşmenin etkisi altındadır ve bu nedenle demokratik değerleri içselleştirmedikleri açıkça görülmektedir.

Sovyet Rejimi, kontrolü altındaki farklı ulusların kökenlerini ve kültürlerini dikkate almadan, bir Sovyet Vatandaşı yaratmaya çalışmıştı. Bugünün Orta Asya devlet liderleri de ulus-inşa politikaları çerçevesinde Sovyetlerinkine benzer biçimde Kazak, Türkmen, Özbek ve Kırgız milleti yaratmaya çalışmakta ve baskın etnik grubun özelliklerini temel alan yeni bir vatandaşlık modeli oluşturma teşebbüsünde bulunmaktadır. Bu siyaset, toplumsal barışı sağlamaktan çok, bu baskın etnik grup ile "ötekileştirilenler" arasında gerilime yol açmaktadır.

İkinci olarak, Sovyetler Birliği'nde devlet kadar toplumun da her boyutunu kontrolü altında tutan egemen güç Komünist Parti'ydi. Bugün Orta Asya devletlerinde baskın güç, Başkan ve onun etrafındaki imtiyazlı seçkinler grubu olmuştur. Bu egemen güç, siyasetten ekonomiye ve toplumsal hayata kadar bütün toplumsal ve kültürel alanları kontrol altında tutmakta ve insan haklarını çiğnemek pahasına muhalif gruplara karşı katı ve saldırgan politikalar izlemektedir. Bu da Orta Asya devletlerinde siyasal ve ekonomik reformların hayata geçirilmesine mani olmaktadır.

Liderlerin çoğu toprak bütünlüğüne, toplumsal huzur ve düzene öncelik veriyorlarsa da, izledikleri politikalar aslında bu arzulara başlıca tehdidi teşkil etmektedir. Kötü yaşam koşullarına bağlı olarak, öyle görünüyor ki, yerel halk mevcut otoriter rejimlerin ve geriletici politikalarının devamına müsamaha göstermeyecektir.⁴⁰ Muhalefet gruplarının gücü artmaktadır. Daha cesur girişimlerde bulunmakta ve liderlerin politikalarını açıkça eleştirmektedirler. Bu bakımdan, Orta Asya devletlerinde daha da yıkıcı bir toplumsal huzursuzluğun patlak vermesi kuvvetle muhtemeldir.

Şurası çok açık ki, liderlerin, izledikleri politikalara bakılırsa, gittikçe kötüleşen mevcut durumu düzeltmek ve otoritelerini başkalarıyla paylaşmak gibi bir niyetleri yoktur. Yakın gelecekte barış ve birliği sağlamak için daha ılımlı politikalar izleyip izlemeyecekleri meçhuldür. Kısacası, bağımsızlıktan bu yana liderlerin politikaları ilkin siyasal, ikincileyin de ekonomik sorunlar yaratmıştır. Bu sorunlar da şiddetli toplumsal sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Toplumsal hoşnutsuzluğun daha evvel de olduğu gibi iç çatışmalara ve yeni siyasal sorunlara yol açması muhtemeldir.

Orta Asyalı liderlerin sürdürdüğü siyasal otoriteryanizm ve ethnokültürel asimilasyonist veya dışlayıcı politikaları, yukarda da belirtildiği gibi, muhalif ve (etnik ve bölgesel) azınlık grupların tepkisine yol açmaktadır. Globalleşme sürecinde, beklenenin aksine, modern devletlerin uyguladığı ulus-inşa süreci kaçınılmaz olarak farklılıkları daha da belirginleştirmekte ve eklemlenmiş kültürel yapılar üretmektedir.⁴¹ Hatta bu politikaların toplumsal adaleti ve güvenliği sağlamada ve bu temelde ulusal entegrasyon temin etmede de başarısız olmaları devlete olan inancın halk nezdinde zayıflamasına yol açmaktadır. Sonuçta başvurulanan otoriteryan önlemler bu grupları hem sosyo-ekonomik hem de kültürel bazda marjinalleştirmektedir. Aslında bu durum, yasal düzlemde her vatandaşı eşit tanımlayan adalet ve hak düsturları ile çatışmaktadır.

Böyle bir globalleşme sürecinde, Orta Asyalı liderler, demokrasiyi kabaca kendi yönetim mekanizmasının bir nesnesi ve siyasal olanı dışlayan sıradan bir milliyetçilik konusu olarak görmektedirler. Bu noktada sorulması gereken soru şudur: “Orta Asyalı liderler, yönettikleri devletin meşruluk zeminini, katı bir siyasal ve kültürel merkezileşmeye dayanan bir siyasa çerçevesinde mi, yoksa daha katılımcı ve çoğulcu temelde siyasal ve kültürel entegrasyon öngören bir siyasa çerçevesinde mi tanımlayacaklardır”.

NOTLAR

- 1 Juliana Geran Pilon, “Democratic Transition in Central Asia: an assessment”, **SAIS Review**, Cilt. 18, Sayı 2, Yaz / Güz 1998, s. 89 – 103.

- 2 Rustem Zhanguzhin, "Democratization in Central Asia: Several Comments", **Central Asia and the Caucasus**, Sayı 4, 2000, s. 22 – 24.
- 3 Bakınız: Russ Castronovo ve Dana D. Nelson, "Introduction: Materializing Democracy and Other Political Fantasies", R. Castronovo ve D. Nelson (der.), **Materializing Democracy: Toward a Revitalized Cultural Politics**. Durham: Duke Univ. Press, 2002, s. 1-6.
- 4 Rogers M. Smith, "Introduction: Stories of Peoplehood in the Global Age", **JCAS Symposium Series** 18, 2002, s. 7.
- 5 David Brown, **Contemporary Nationalism: Civic, Ethnocultural and Multicultural Politics**. London: Routledge, 2000, s. 2.
- 6 Smith, "Introduction: Stories of Peoplehood in the Global Age", s. 12.
- 7 Detaylı bilgi için bakınız: Yılmaz Çolak, "Nationalism and Islam in Central Asia: "Truths" or "Fantasies" on Nation", (Ertan Efegil (der.), **Geopolitics of Central Asia in the Post – Cold War Era: A Systemic Analysis**, Haarlem, Research Centre for Turkestan and Azerbaijan, 2002.
- 8 Detaylı bilgi için bakınız: **International Crisis Group**, "Uzbekistan at Ten: Repression and Instability", **Asia Report**, No. 21, 21 Ağustos 2001, s. 1 - 2; Azamat Sarsembayev, "Imagined Communities: Kazak nationalism and Kazakification in the 1990s", **Central Asian Survey**, Cilt 18, Sayı 3, 1999, s. 319 – 346; Ahmet Kuru, "Between the State and Cultural Zones: Nation Building in Turkmenistan", **Central Asian Survey**, Cilt 21, Sayı 1, 2002, s. 71 – 90. Ayrıca bakınız: Dzhenish Dzhunuhaliev ve Vladimir Ploskikh, "Tribalism and Nation Building in Kyrgyzstan", **Central Asia and the Caucasus**, Sayı 3, 2000, s. 115 – 122; Bakhytnur Otarbaeva, "Evolution of Ethnic Identity of Quazaq People", **Eurasian Studies**, Cilt 13, Bahar 1998, s. 33 – 43.

- 9 Kazakistan Devlet Başkanlığı, "The message of the President of the Country to the People of Kazakhstan on the Situation in the Country and Main Directions of Domestic and Foreign Policy for 2002", 3 Eylül 2001, s. 1 – 10; Kazakistan Devlet Başkanlığı, "Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the People of Kazakhstan on the Situation in the Country and Major Directions of Domestic and Foreign Policy: Democratization, Economic and Political Reform for the New Century", 30 Eylül 1998, s. 1 – 9; Türkmenistan Bakanlar Kurulu, **The Policy of Saparmurat Turkmenbashi. Achievements and Prospects (towards the Fifth Anniversary of Turkmenistan's Independence)**, Aşkabat: Devlet Arşivleri Merkezi, 1996; Türkmenistan Dış İşleri Bakanlığı, **Turkmenistan**, Aşkabat: RPHPA Türkmenistan, 1992; Türkmenistan Dış İşleri Bakanlığı, **Turkmenistan: Stability, Reforms and Neutrality: The Fragments of Speeches, Interviews and Talks by Saparmurat Turkmenbashi**, Aşkabat: Dış İşleri Bakanlığı, 1996; Türkmenistan Dış İşleri Bakanlığı, **Foreign Policy of Neutral Turkmenistan: Speeches, Statements and Interviews by President of Turkmenistan Saparmurat Turkmenbashi**, Aşkabat: Dış İşleri Bakanlığı, 1997.
- 10 **International Crisis Group**, "Incubators of Conflict: Central Asia's Localised Poverty and Social Unrest", **Asia Report**, Sayı. 16, 8 Haziran 2001, s. 3.
- 11 Detaylı bilgi için bakınız: N. Saparov, " "The Turkmen Model of Democracy": Specific Features", **Central Asia and the Caucasus**, Sayı 2, 2000, s. 178 – 184.
- 12 **Eurasia Insight**, 18 Ocak 2000; **Eurasia Insight**, 19 Eylül 2000.
- 13 Detaylı bilgi için bakınız: Nurlan Amrekulov, "Zhuzes and Kazakhstan's Social and Political Development", **Central Asia and the Caucasus**, Sayı 3, 2000, s. 100 – 114

- 14 **International Crisis Group**, “Uzbekistan at Ten: Repression and Instability”, s. 3 - 16.
- 15 **Eurasia Insight**, “A Bicameral Parliament for Uzbekistan?”, 22 Haziran 2000.
- 16 **International Crisis Group**, “Kyrgyzstan at Ten: Trouble in the “Island of Democracy”, Asia Report, Sayı 22, 28 Ağustos 2001, s. 19 – 22.
- 17 **Eurasia Insight**, “Akayev Wins Reelection Amid Fraud Claims”, 30 Mart 2000; **Eurasia Insight**, “Election Assessment in Uzbekistan Calling Things by Their Proper Name”, 16 Aralık 1999; **Eurasia Insight**, “Elections and Ethnicity in the South of Kyrgyzstan”, 29 Mart 2000.
- 18 **Eurasia Insight**, “Democracy Gets a Makeover in Kyrgyzstan”, 30 Ağustos 2001.
- 19 **International Crisis Group**, “Kyrgyzstan at Ten: Trouble in the “Island of Democracy”, s. 10 - 14; **Eurasia Insight**, “Kyrgyz Election Generates “High Level of Frustration”, 24 Ekim 2000.
- 20 **International Crisis Group**, “Uzbekistan At Ten: Repression and Instability”, s. 16 - 17.
- 21 Detaylı bilgi için bakınız: Nurlan Amrekulov, “Zhuzes and Kazakhstan’s Social and Political Development”, s. 100 – 114.
- 22 Detaylı bilgi için bakınız: **International Crisis Group**, “Kyrgyzstan At Ten: Trouble in the “Island of Democracy”, s. 5 - 6.
- 23 **Eurasia Insight**, 18 Ocak 2000.
- 24 **International Crisis Group**, “Incubators of Conflict: Central Asia’s Localised Poverty and Social Unrest”, s. 2 – 5; Azamat Sarsembayev, “Imagined Communities: Kazak Nationalism and Kazakification in the 1990s”; Nurlan Amrekulov, “Zhuzes and Kazakhstan’s Social and Political Development”.

- 25 **International Crisis Group**, "Uzbekistan At Ten: Repression and Instability", s. 16 – 21.
- 26 **International Crisis Group**, "Incubators of Conflict: Central Asia's Localised Poverty and Social Unrest", s. 7 - 8.
- 27 **International Crisis Group**, "Incubators of Conflict: Central Asia's Localised Poverty and Social Unrest", s. 1; **International Crisis Group**, "Kyrgyzstan At Ten: Trouble in the "Island of Democracy", s. 2.
- 28 **Eurasia Insight**, "Opposition Leaders Promises to Turn Up Heat on Niyazov", 15 Mart 2002.
- 29 **Eurasia Insight**, "Central Asia Summary: Recent Developments in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkmenistan", 18 Ocak 2000; **Eurasia Insight**, "Recaps Kyrgyz Opposition Leaders Says Crackdown Embodies Akayev Critics", 23 Şubat 2002; **Eurasia Insight**, "Drug Trafficking in Central Asia: A Matter of Survival for Some", 9 Mayıs 2001; **International Crisis Group**, Kyrgyzstan At Ten: Trouble in the "Island of Democracy", s. 18 - 19.
- 30 **Eurasia Insight**, "The Kulov Trial and the Ramifications for Democracy in Kyrgyzstan", 24 Temmuz 2000.
- 31 **Eurasia Insight**, 22 Şubat 2000.
- 32 **Eurasia Insight**, "Opposition in Kazakhstan Press Campaign to Dilute President's Authority", 19 Mart 2002.
- 33 **Radio Free Europe / Radio Liberty**, "Kazakh Report", 29 Mart 2002; **Eurasia News Business & Economics**, 23 Ocak 2001. Ayrıca detaylı bilgi için bakınız: **Radio Free Europe / Radio Liberty**, "Kazakh Report", 3 Nisan 2002.
- 34 **Eurasia Insight**, "Frustration Builds among Uzbeks in southern Kyrgyzstan", 26 Mart 2001.
- 35 **International Crisis Group**, "Kyrgyzstan At Ten: Trouble in the "Island of Democracy", s. 5.
- 36 **International Crisis Group**, "Uzbekistan At Ten: Repression and Instability", s. 17 – 21.

- 37 **Eurasia Insight**, “Uzbekistan Facing Human Rights Crisis”, 19 Mayıs 2000.
- 38 **Eurasia Insight**, “Uzbek Crackdown on Religion Continuous Unabated”, 12 Kasım 2001; **Eurasia Insight**, 18 Ocak 2000.
- 39 **Eurasia Insight**, 28 Mart 2001; **Eurasia Insight**, “Opposition, Fundamentalism and Human Rights in Kyrgyzstan”, 1 Mayıs 2000.
- 40 Ankete göre, Kazakistan’da halkın yüzde 88’i sosyal refah sisteminden, yüzde 85’i suçla mücadelede yetersizlikten, yüzde 80’ini ekonomik reformlardan, yüzde 67’si hükümetin özgürlüklere getirdiği kısıtlamalardan, yüzde 61’i seçim kanunundan ve yüzde 58’i de siyasi ve ekonomik özgürlükler üzerindeki kısıtlamalardan şikayetçi. Detaylı bilgi için bakınız: Juliana Geran Pilon, “Democratic Transition in Central Asia: an assessment”, s. 89 – 90.
- 41 Globalleşme sürecinin bu çerçevede farklı etkileri için bkz. E. Ben-Rafael ve Y. Sternberg (der.), **Identity, Culture and Globalization**, Leiden: Brill, 2001.

1992 ANAYASASI'NA GÖRE TÜRKMENİSTAN DEVLET TEŞKİLÂTI

Süleyman Sırrı TERZİOĞLU*

Giriş

Stalin'in milliyetler politikası neticesinde, Sovyet Türkmenistan'ı 27 Ekim 1924 günü kuruldu. Bugüne kadar 1927, 1937 ve 1978 Anayasaları, bu cumhuriyette, yürürlükte kaldı. SSCB Genel Sekreteri Mikhail Gorbaçov'un glasnost ve perestroika politikaları neticesinde, Sovyet Türkmenistan, 22 Ağustos 1990'da bir beyanname ile egemenliğini ilân etti.¹ Bu beyanname, 1992 Anayasasının temelini oluşturacaktı.² Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, 26 Ekim 1991'de bağımsızlık için halkoylaması yapıldı ve Türkmenistan 27 Ekim 1991 tarihinde anayasal kanunla bağımsızlığını ilân etti.³

Bağımsızlıkla birlikte, bir çok alanda eski Sovyet görüşünü ve dolayısıyla düzenini reddeden siyasi, ekonomik, hukuki, kültürel ve sosyal reformlar uygulamaya konuldu ve bu alanlarda önemli düzeyde yapısal değişikliklere gidildi. Şüphesiz devlet yapısı ile niteliklerini ilgilendiren en önemli belge, anayasaydı ve 18 Mayıs 1992'de yeni anayasa⁴ kabul edilerek devlet düzeninde yeniden yapılanmaya gidildi ve diğer alanlardaki değişikliklerin hukuki zemini hazırlandı.

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Sosyal Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Ana Bilim Dalı Araştırma Görevlisi

Bu bağlamda, makalede, 1992 Anayasası'na göre, Türkmenistan'ın devlet teşkilâtı hakkında detaylı bilgiler verilmektedir.

Devletin Temel Nitelikleri

Devlet *iç ve dış siyasette özgürdür* (Anayasa mad. 1). Bu cümle ise, ülkenin, gerek otonom gerekse federe olarak herhangi başka bir devletin egemenliğine tabi olmadığı anlamına gelmektedir. Bilindiği gibi Türkmenistan bağımsızlıktan önce SSCB'ne bağlı federe bir devlet idi. Anayasanın 7. maddesine göre, Türkmenistan'ın kendi vatandaşlığı vardır.⁵ Ayrıca bağımsızlığını korumak için kendi ordusunu, Anayasa madde 12'ye dayanarak, teşkil etmiştir. Egemenliğin simgeleri ise bayrak, arma ve marştır (mad.13).

Türkmenistan, *cumhuriyet rejimi* ile yönetilen bir ülkedir. Egemenlik halka aittir ve halk, bu anayasal hakkını doğrudan ya da temsilci organlar vasıtası ile kullanabilmektedir (mad. 2, 29, 30 ve 5. Bölüm), ki bu temsilci organlar; Meclis, Halk Maslahatı ve doğrudan yapılan başkanlık seçimleridir. Hiç bir kurum, zümre ya da kişinin bu hakimiyeti tek başına kullanma yetkisi bulunmamaktadır. Ayrıca anayasanın cumhuriyet rejimi ile ilgili hükümleri değiştirilemez (mad. 114).

1992 Anayasası madde 1'e göre, Türkmenistan bugün her türlü fikrin dile getirebildiği *demokratik bir devlettir*. Sovyetler döneminde bunun yerine "sosyalist devlet" prensibi yer almakta idi. Artık sosyalizmden başka fikirler de açıkça konuşulabilmektedir. Şüphesiz bunun dayanağı anayasadır.

Aynı zamanda, Türkmenistan *lâik devlettir* (mad. 1). Devlet, din ve inanç özgürlüğünü teminat altına almıştır. Dini kurumlar, devletten ayırdır ve devlet işine karışamazlar (mad. 11).⁶

Ayrıca, Türkmenistan *hukuk devletidir* (mad. 1). Hukuk devletinin en önemli görevi, devlet görevlilerinin hukuka riayetini sağlamak suretiyle, vatandaşı devlete karşı korumaktır. Türkmenistan’da da devlet organları ve kamu görevlileri, Anayasaya ve hukuka uygun hareket etmek zorundadır (mad. 5). Aksi takdirde zarara uğramaları durumunda vatandaşların, yargı yolu ile bu zararlarını tazmin ettirme hakları vardır (mad. 41).

Türkmenistan, federal bir devlet değildir. Diğer bir ifadeyle, *tek anayasası ve merkezi idaresi olan bir devlettir*. Egemenlik ve idare tektir (mad. 1). Ülke beş vilâyetten (Ahal, Balkan, Daşoğuz, Lebap, Mari) oluşmaktadır. Ancak bunlar idari-coğrafi bir taksimin neticesi olup, üniter devlet yapısını bozacak birimler oluşturamazlar. Buralardaki yönetim (valiler), merkezi idareyi temsil etmektedir.

27 Aralık 1995 tarihli anayasa değişikliği ile devletin temel niteliklerine, “*daimi tarafsızlık*” maddesi de eklenmiştir (mad.1 ve 6)⁷. Ancak bu vasıf daha ziyade dış siyaseti ilgilendiren bir vasıf olup, iç hukuka doğrudan bir etkisi bulunmamaktadır. Daimi tarafsızlık statüsü, Türkmenistan’ın diğer devletler karşısındaki konumunu belirlemektedir.⁸

Daimi tarafsızlık statüsü, tarafsızlık kavramından farklıdır. Çünkü, Sovyet-Rus hukukçu Tunkin’in, “diğer devletler arasındaki bir savaşta herhangi bir devlet yanında iştirakçi olmamak” şeklinde ifade ettiği *tarafsızlık*, görüldüğü gibi bir savaş zamanı kavramıdır.⁹ Ancak, *daimi tarafsızlık* ise hem

savaş, hem de barış zamanı geçerli olan bir statüsüdür. Daimi tarafsız devlet, savaş zamanında da, barış zamanında da tarafsızlığını korumak zorundadır.¹⁰ Daimi tarafsız devlet, bağımsız bir devletin sahip olduğu bütün yetkileri haiz olmakla birlikte, bu yetkinin, başka devletler arasında çıkan savaşa katılmama ve barış zamanında da ittifak andlaşmalarına taraf olmama yükümlülüğü ile sınırlandırıldığı devlettir.¹¹

Mevcut uluslararası ilişkilerde geçerli olan prensiplere uygun olarak, Türkmenistan Anayasası'na göre, Türkmenistan'da toplumun ve devletin en kıymetli hazinesi insandır (mad. 3). Bundan dolayı *temel hak ve özgürlükler*, Anayasanın 2. Bölümünde oldukça geniş bir şekilde düzenlenmiştir. Türkmenistan Meclis'i de insan hakları konusunda bir beyanname kabul etmiştir.¹² Ölüm cezası kaldırılmıştır (mad. 20). Ayrıca Devlet Başkanı tarafından bu konuda çalışmalar yapmak üzere İnsan Hakları Enstitüsü kurulmuştur.

Önceki rejimin aksine, Türkmenistan'da *özel mülkiyet* artık tanınmaktadır (mad. 9). Bilindiği gibi Marksist demokrasilerde üretim araçları üzerindeki mülkiyet hakkı devlete aittir. Dolayısıyla Türkmenistan'da da daha önce herşey devlete aitti.

Türkmenistan "Türkmen" unsurunun hakim olduğu bir devlettir. Resmi dil Türkmence'dir.¹³ Devleti simgeleyen bayrak, Türkmen unsurları içermektedir. Ancak *milli devlet* olma diğer etnik kökenden gelen vatandaşların ayırımı tabi tutulduğu anlamına gelmemektedir. Herkesin ana dilinde konuşma hakkı vardır (mad. 13). Ayrıca uygulamada azınlıkların kendi dillerinde eğitim yaptığı okullar mevcuttur. Bunun yanında Türkmenistan iki ve çok taraflı anlaşmalarla¹⁴ ülkesinde yaşayan azınlık mensubu vatandaşlarına geniş haklar tanımıştır.¹⁵

Son olarak, Türkmenistan, *Başkanlık Sistemi* (mad. 1) ile yönetilmektedir. Yani yürütme tek başlıdır ve başında da “Başkan” bulunmaktadır. (Yanlış ifade edildiği üzere “Cumhurbaşkanı” değil. Hiç değilse “Devlet Başkanı” denmelidir.)

Devlet Sistemi ve Devletin Temel Organları

Yukarıda da ifade edildiği gibi Türkmenistan başkanlık sistemi ile idare edilmektedir. Yani yürütme, tek başlıdır. Başkan, doğrudan halk tarafından seçilmektedir. İlk seçilmiş Başkan Saparmurat Türkmenbaşı’dır. Yasama organı Meclis’tir. Yargı organı ise Yüksek Mahkeme ve ilk derece mahkemelerinden ibarettir. Bundan başka halk egemenliğinin en yüksek temsilci organı olan Halk Maslahatı ayrıca zikredilmektedir.

Yasama

Halk Maslahatı

Anayasaya göre Halk egemenliğinin en yüksek temsilci organı Türkmenistan Halk Maslahatı’dır (mad. 45). Bu tanımlamanın sebebini anlamak için Halk Maslahatı’nın yapısına bakmamız gerekmektedir. Halk Maslahatı, Başkan, Meclis üyeleri (milletvekilleri), her *etraptan*¹⁶ ve etrap yetkilerini haiz şehirlerden seçilen halk vekilleri; Yüksek Mahkeme Başkanı, Başsavcı, Bakanlar Kurulu üyeleri, vilâyetlerin ve Aşkabat şehrinin valileri, vilâyetlerin ve etrapların idare merkezi olan şehirlerin ve kasabaların *arçınlarından*¹⁷ meydana gelmektedir (mad. 48). Halk vekillerinin sayısı

60'tır, halk tarafından 5 yıllığına seçilirler¹⁸ ve görevlerini herhangi bir ücret almaksızın yerine getirirler. Bu yapısı ile Halk Maslahatı oldukça geniş bir anayasal üyeye sahiptir. Bir kısmı atanmışlardan, büyük bir kısmı ise seçilmişlerden olmak üzere yaklaşık bin kişiden ibarettir. Türkmenistan'ın kendine özgü bir organıdır.

Halk Maslahatı, zaruret oldukça Başkanın, Meclis'in ya da Halk Maslahatı'nın üye tamsayısının üçte birinin girişimi ile ve fakat yılda en az bir kez toplantıya çağrılır (mad. 52). Halk Maslahatı'na görüşülmesi için teklif vermeye Başkan'ın, Meclis'in, Meclis Başkanlığı'nın ya da Halk Maslahatı üye tamsayısının en az dörtte birinin yetkisi vardır. Halk Maslahatı'nın aldığı kararları, Başkan, Meclis ve diğer devlet organları yerine getirir (mad. 51). Halk Maslahatı'na Başkan ya da Halk Maslahatı üyelerinden herhangi biri başkanlık eder. Halk Maslahatı'nın çalışma düzeni, içtüzük ile tespit edilmiştir (mad. 53)¹⁹.

Halk Maslahatı'nın görev ve yetkileri aşağıdaki gibidir (mad. 50):

- a)** Anayasayı kabul etmek ve değiştirmek,
- b)** Seçim ve Halkoylaması Merkez Komisyonu'nu teşkil etmek,
- c)** Genel referandumları yapmak,
- d)** Seçimlerin denetim ve gözetimini düzenlemek,
- e)** Ülkeyi iktisadi, sosyal, siyasi açıdan geliştirmenin esasları hakkındaki tavsiye kararlarını hazırlamak,
- f)** Devlet sınırları ile idari sınırları değiştirmek,

- g)** Devletlerarası birlikler ve diğer teşkilâtlar hakkındaki andlaşmaları tasdiklemek ve feshetmek,
- h)** Savaş ve barış hali ilân etmek,
- i)** Anayasa ve kanunlarda görev alanına giren diğer konuları ifa etmek.

Görüldüğü gibi, Halk Maslahatı'nın işlevi, daha çok ülkenin temel meseleleri ile ilgili kararlar almaktır. Halk Maslahatı, aslında yasama organı olmamakla birlikte, anayasayı kabul etme ve değiştirme yetkisine sahiptir. Bu durum Türkmenistan Anayasası'nın, katı bir anayasa olduğunu göstermektedir. Çünkü Anayasayı değiştirmek, yasama organının yetkileri arasında değil, yılda bir kez toplanan Halk Maslahatı'nın görev alanına girmektedir. Bu durumda Halk Maslahatı'nın şu andaki yapısına göre, Anayasanın, kanunlara göre değiştirilmesi doğal olarak daha zordur.

Meclis

Meclis, Türkmenistan'ın yasama organıdır (mad. 62).²⁰ Halk Maslahatı'ndan farklı olarak, daimi çalışır. Meclis üyeleri, bu süre içinde, Bakanlar Kurulu üyeliği, vilâyetlerin, şehirlerin ve etrap idarelerinin yöneticiliği, arçnlık, hakimlik ve savcılık gibi vazifelerde bulunamazlar (mad. 71). Meclis, 50 üyeden ibarettir. Üyeleri (milletvekilleri), seçmenlerinin sayısı yaklaşık olarak eşit olan seçim çevrelerinden beş yıl süre ile seçilirler (mad. 63).²¹ Meclis, milletvekilleri arasından Meclis Başkanı'nı, yardımcısını seçer, komiteleri ve komisyonları teşkil eder (mad. 65). Şu anda Türk hukukundaki komisyonların işlevini gören ve "Mevzuat Komitesi", "İlim, Eğitim ve Kültür Komitesi", "İktisat ve Sosyal Politika

Komitesi” ve “Uluslararası ve Parlamentolar Arası İlişkiler Komitesi”nden oluşan dört Meclis Komitesi vardır.²² Meclis’in işleyişini Meclis Başkanlığı düzenler. Başkanlık Divanı’na, Meclis Başkanı, yardımcısı, komite ve komisyonların başkanları dahildir (mad. 73).

Meclis Başkanı açık oyla seçilir, Meclis’e karşı sorumludur ve Meclis üye tam sayısının en az üçte ikisinin çoğunluğunun kararı ile vazifesinden alınabilir. Meclis Başkan yardımcısı da açık oyla seçilir. Meclis Başkanı’nın emri ile onun çeşitli görevlerini yerine getirir. Meclisin iç çalışma düzeni 16 Mart 1995 tarihli Meclis İçtüzüğü ile düzenlenmektedir. Meclis Başkanı’nın yokluğunda ya da görevini yerine getirmesinin mümkün olmadığı hallerde, onun yerini, yardımcısı alır (mad. 72). Milletvekillerinin dokunulmazlıkları vardır.²³ Üyenin milletvekilliği yetkileri, yalnızca Meclis tarafından ortadan kaldırılabilir. Bu konudaki karar, Meclis üye tam sayısının en az üçte iki çoğunluğu ile kabul edilir. Meclis’in veya Meclis’in tatilde olduğu dönemde ise Meclis Başkanlığı’nın onayı olmaksızın, üye cezaî soruşturmaya tabi tutulamaz, tutuklama ile ya da başka bir şekilde hürriyetinden mahrum edilemez (mad. 70).

Milletvekillerinin, Bakanlar Kurulu’na, Bakanlara, devletin diğer organlarının yöneticilerine sözlü ve yazılı resmi soru sorma yetkisi vardır (mad. 69). Meclis’te kanun teklif etmeye Başkan, milletvekilleri, Bakanlar Kurulu ve Yüksek Mahkeme yetkilidir (mad 68). Meclis, Türk hukukundaki kanun hükmündeki kararnameye benzer şekilde Başkan’a kanun çıkarma yetkisi verebilir, ancak bu kanunlar daha sonra Meclis tarafından mutlaka tasdiklenmelidir. Cezaî ve idarî konularda, yargılama hakkındaki yasama yetkisi devredilemez (mad. 66). Anayasanın 64. maddesine göre, Mec-

lis olağan genel seçimlerden önce şu durumlarda feshedilebilir: referandum kararı ile; Meclis üye tam sayısının en az üçte iki çoğunluğunun kabul ettiği kararla (kendini feshetme); altı ay içerisinde Meclis'in kendi idari organlarını teşkil edememesi ya da on sekiz ay içinde Bakanlar Kurulu'nun iki kez güven oyu alamaması halinde Başkan tarafından.

Meclis'in anayasal yetkileri aşağıdaki gibidir (mad. 67):

- a)** Kanun kabul etmek, değiştirmek, bunları tazyih etmek ve ifasını denetlemek,
- b)** Başkan'ın, milletvekillerinin, halk vekillerinin seçimlerini belirlemek,
- c)** Bakanlar Kurulu'nun programını onaylamak,
- d)** Yüksek Mahkeme Başkanı, Başsavcılık, İçişleri Bakanlığı, Adalet Bakanlığı görevlerine aday gösterme ya da onları görevden alma hakkındaki Türkmenistan Başkanı'nın tekliflerini görüşmek,
- e)** Türkmenistan bütçesini ve kesin hesabını tasdiklemek,
- f)** Devlet nişanlarını ihdas etmek, Başkanı devlet nişanları ile ödüllendirmek, ona saygı ünvanları, askeri ünvanlar ve şahsına özel ünvanlar vermek,
- g)** Devlet egemenlik ve idari organların mevzuatının, Anayasaya uygun olup olmadığını tespit etmek,
- h)** Anayasa ve kanunlardaki Meclis'in yetkisine giren diğer meseleler ile ilgilenmek.

Yürütme ve İdare

Yukarıda da belirtildiği gibi, ülkede, başkanlık sistemi geçerlidir ve yürütme organı tek başlıdır. Aşağıda Başkan, ona bağlı olarak görev yapan Bakanlar Kurulu, merkezi idarenin taşra teşkilâtı ve yerel idareler anlatılacaktır.

Başkan

Türkmenistan Başkanı, devletin ve yürütme organının başıdır (mad. 54). Türkmenistan vatandaşı olan, yaşı kırktan az ve yetmişten çok olmayan Türkmenistan'da yaşayan her Türkmen vatandaşı, Başkan olabilir (mad. 55). Başkan, direkt olarak Türkmenistan halkı tarafından beş yıllık bir süre için seçilir ve Halk Maslahatı'nın meclisinde yemin ederek derhal görevine başlar (mad. 56). Başkan milletvekili olamaz (mad. 59). Başkan'ın dokunulmazlık hakkı vardır. Sağlık sorunları sebebiyle görevini yerine getiremezse süresinden önce görevine son verilebilir. Halk Maslahatı, kurdurduğu tıbbi komisyonun ulaştığı neticeye göre süresinden önce Başkan'ın görevine son verme kararı verebilir. Fakat bu karar, Halk Maslahatı'nın üye tamsayısının en az üçte ikisinin oyu ile kabul edilir.

Başkan'ın anayasayı ve kanunları ihlâl etmesi halinde, Halk Maslahatı, Başkan'a güvensizlik ve onu görevinden alma hakkındaki meseleyi halkoyuna sunabilir. Başkan'a güvensizlik hakkındaki mesele Halk Maslahatı'nın üye tamsayısının en az üçte birinin talebi ile görüşülür. Başkan'a güvensizlik hakkındaki karar, Halk Maslahatı'nın üye tamsayısının en az üçte ikisinin oyu ile kabul edilir (mad. 60). Başkan'ın herhangi bir sebeple görevini yerine getirememesi

durumunda yeni Başkan seçilinceye kadar, yetkileri, Meclis Başkanı'na geçer. Bu durumda başkanlık seçimi, yetkilerinin Meclis Başkanı'na geçtiği günden itibaren en geç iki ay içinde yapılmalıdır. Başkan'ın yükümlülüğünü yerine getiren kişi Başkanlığa aday gösterilemez (mad. 61).

Başkan'ın yetkileri şunlardır (mad. 57):

- a)** Anayasa ve kanunları uygular.
- b)** Dış siyasetin uygulanmasına nezaret eder. Diğer devletlerle olan ilişkilerde, Türkmenistan'ı temsil eder. Türkmenistan'ın dış ülkelerdeki, devletlerarası ve milletlerarası kuruluşlardaki elçilerini ve diğer diplomatik temsilcilerini tayin eder ve geri çağırır. Dış ülkelerin diplomatik temsilcilerinin güven ve geri çağırma mektuplarını kabul eder.
- c)** Silahlı Kuvvetlerin başıdır. Sonradan Halk Maslahatı tarafından tasdiklenmek şartıyla tam ya da kısmi seferberlik haline geçilmesine ve Silahlı Kuvvetlerin kullanılmasına karar verir. Silahlı Kuvvetlerin yüksek rütbelilerini tayin eder.
- d)** Ülkenin durumu hakkında, Halk Maslahatı'na hitap eder. İç ve dış siyasetle ilgili çok önemli meseleler hakkında bilgi verir.
- e)** Devlet bütçesi ve uygulanması hakkındaki kesin hesabı, Meclis'in görüşüne ve tasdikine sunar.
- f)** Kanunları imzalar. Uygun bulmadığı yerleri belirtmek suretiyle, kanunu, iki haftadan fazla gecikmemek şartıyla, Meclis'e yeniden görüşülmek ve

oylanmak üzere geri gönderme yetkisine sahiptir. Eğer Meclis, üçte iki çoğunluk ile önceki kararında direnirse, Başkan, bu kararı imzalamak zorundadır. Başkan'ın Anayasada değişiklik ve ilâveler yapma hakkındaki kanunları veto etme yetkisi yoktur.

- g)** Halk Maslahatı'nın kararı üzerine, referandumların yapılmasını temin eder. Meclis Genel Kurulu'nu çalışma dönemi girmeden toplantıya çağırabilir.
- h)** Türkmenistan vatandaşlığına kabul etme ve iltica hakkı tanıma konusundaki meseleleri çözümler.
- i)** Türkmenistan'ın madalyaları ve diğer ödülleri ile ödüllendirir, saygı unvanları, askeri unvanlar, diğer özel devlet unvanları ve şahsa özel unvanları verir.
- j)** Meclis'le anlaşarak, Yüksek Mahkeme Başkanı'nı, Başsavcı'yı, İçişleri ve Adalet Bakanı'nı tayin eder ve görevine son verir.
- k)** Özel ve genel af kararı verir.
- l)** Ferman, karar ve buyruk çıkartabilir. Bunların Türkmenistan sınırları dahilinde bağlayıcı gücü vardır (mad. 58).
- m)** Anayasa ve kanunlarda belirtilen yetkisi dahilindeki diğer yetkileri ifa eder.

Bakanlar Kurulu

Bakanlar Kurulu, Başkan tarafından göreve başladığı günden itibaren bir ay içinde oluşturulur ve Başkan yardımcısı, Bakanlardan müteşekkildir.²⁴ Ayrıca Başkan tarafından valiler de kabineye dahil edilebilir (mad. 76). Bakanlar Kurulu'na Başkan, başkanlık eder (mad. 75). Bakanlar

Kurulu, yetkileri dahilinde karar kabul eder, kararnameler çıkartır. Bunların bağlayıcı gücü vardır (mad. 77).

Yetkileri 78. maddede sayılmıştır. Buna göre Bakanlar Kurulu:

- a)** Kanunların uygulanmasını, Başkan'ın kararnamelerinin²⁵ ve Halk Maslahatı'nın kararlarının yerine getirilmesini sağlar,
- b)** Vatandaşların hak ve özgürlüklerini temin etme ve koruma, mülkiyeti ve kamu düzenini, ve milli güvenliği koruma hakkındaki tedbirleri hayata geçirir,
- c)** Devletin iç ve dış siyasetinin esasları hakkındaki teklifleri, iktisadi ve sosyal kalkınma programları hazırlar ve Halk Maslahatı'na sunar,
- d)** İktisadi ve sosyal gelişmenin devlet tarafından hayata geçirilmesini sağlar; devlet işletmelerinin, idarelerinin ve kurumlarının yönetimini düzenler; doğal kaynakların verimli bir şekilde kullanılmasını ve korunmasını sağlar,
- e)** Para ve kredi sisteminin güçlenmesi için tedbirler alır,
- f)** Gerektiğinde Bakanlar Kurulu'na bağlı olarak komiteler, baş idareler ve diğer müdürlükleri kurar,
- g)** Dış ekonomik ilişkileri yürütür, yabancı devletlerle kültürel ilişkilerin geliştirilmesini sağlar,
- h)** Hükümet idarelerine, devlet işletmelerine ve kurumlarına yöneticilik eder, Bakanlıkların ve

müdürlüklerin kararlarını iptal etme yetkisi vardır,

- i) Kanunlarda ve mevzuatta kendisiyle ilgili diğer yükümlülüklerini yerine getirir.

Merkezi İdarenin Taşra Teşkilâtı

Merkezi idarenin taşra teşkilâtını, vilâyetlerde, vilâyet valileri; şehirlerde, şehir valileri; etraplarda, etrap valileri; ve arçınlar meydana getirir (mad. 80). Devlet Başkanının taşralardaki temsilcileri olan valileri²⁶, Başkan atar ve görevden alır. Bu durumun doğal sonucu olarak, valiler, Başkan'a karşı sorumludurlar (mad. 81). Valiler taşralarda idare organlarını yönetir, Anayasa'nın, kanunların, Başkan ve Bakanlar Kurulu kararnamelerinin uygulanmasını sağlarlar. Valiler, görev alanlarına giren bölgelerde, yetkileri dahilinde, bağlayıcı gücü olan kararlar çıkartabilirler (mad. 82). Arçınlar, yerel meclislerin (geneşlerin) ve devlet egemenlik ve idari organlarının kararlarının uygulanmasını, devlet mülkünün idaresi, yerel bütçenin uygulanmasını temin eder, yerel önemi haiz diğer meseleleri çözümlerler.

Yerel İdareler

Yerel idare sistemi, yerel meclislerden (geneşler)²⁷ ve yerel idare organlarından ibarettir. Yerel meclisler, şehirlerin, kasabaların, köylerin dahilinde halk egemenliğinin temsilci organlarıdır. Yerel meclisler, direkt olarak vatandaşlar tarafından beş yıllığına seçilirler²⁸ ve idari bakımdan tabiyet ilişkisi içinde değillerdir (mad. 85). Yerel meclis, kendi içinden arçın seçer. Arçın, yerel meclise başkanlık eder ve yerel meclise karşı sorumludur (mad. 87). Yerel meclise seçilenler, bu yükümlülüklerini ücretsiz yerine getirirler (mad. 88). Yerel

meclisler, yetkileri dahilinde kararlar alırlar, bu kararların kendi bölgelerinde bağlayıcı gücü vardır.

Yerel meclislerin yetkileri aşağıdaki gibidir (mad. 86):

- a)** Kendi bölgelerini iktisadi, sosyal ve kültürel bakımından kalkındırmanın temel ilkelerini tespit etmek,
- b)** Yerel bütçe ve uygulaması hakkındaki kesin hesabı tasdiklemek,
- c)** Yerel vergi ve harçları ve bunları toplamının şeklini belirlemek,
- d)** Doğal kaynakların verimli bir şekilde kullanılması ve çevrenin korunması için tedbirler almak,
- e)** Kanunda yerel meclislerin yetkilerine dahil edilen diğer meseleler ile ilgilenmek.

Yargı Gücü ve Savcılık

Yargı gücü, Yüksek Mahkeme ve kanunlarda gösterilen diğer mahkemelerden oluşur. Yüksek Mahkemede; Mahkeme Başkanı, Başkanın birinci yardımcısı, yardımcıları, hakimler ve jüri görev ifa etmektedir. Başkanlık Divanı, Ceza ve Hukuk Kurulları ile Genel Kurul olarak örgütlenmiştir.²⁹ Olağanüstü mahkemelerin ve mahkeme yetkisine sahip olacak diğer teşekküllerin kurulmasına izin verilmez (mad.100). Mahkemeler bağımsızdır ve sadece kanuna ve kendi görüşlerine tabidir. Hiç kimse mahkemelere müdahale edemez. Hakimlerin dokunulmazlığı kanunla güvence altına alınır (mad. 101).³⁰

Bütün mahkemelerin hakimleri beş yıl süre ile atanır. Görev süresi tamamlanıncaya kadar, kendi rızası olmazsa, hakim, görevinden sadece mahkeme kararı ile alınabilir (mad. 102). Hakimler, öğretmenlik ve ilmi araştırmalar dışında, ödeme yapılan herhangi bir başka görev alamazlar. Hakimler, görev süreleri boyunca siyasi partilerin ve siyasi amaçlı diğer derneklerin safında yer alamazlar (mad. 103).

Mahkemelerde davalara ilke olarak toplu hakimle yani kurul olarak bakılır (mad. 104). Bütün mahkemelerde duruşmalar açık olarak yapılır. Davanın kapalı duruşma şeklinde yapılmasına, ancak kanunda belirtilen hallerde³¹, yargılamanın bütün kurallarına uyulması şartıyla izin verilir (mad. 105).

Ayrıca savcı da mahkemelerde davaların görülmesine kanunda belirtilen esas ve şekilde katılır (mad. 110). Savcılık, kolluk soruşturmasının kanuna uygunluğuna ve suç ve suç delilleri hakkındaki soruşturmaya nezaret eder (mad. 111). Tek ve merkezi sistemi olan savcılık organlarına, Başsavcı, başkanlık eder. Başsavcıyı, Başkan, 5 yıllık bir süre için tayin eder. Başsavcının yardımcılarını ve vilayetlerin savcılarını, Başkan tayin eder. Şehirlerin ve etrafların savcıları, Başsavcı tarafından tayin edilir (mad. 112). Başsavcı, Başkana karşı sorumludur. Savcılar görev süreleri boyunca siyasi partilere ve siyasi amaçlı diğer derneklere katılamazlar (mad. 113).

Türkmenistan'da Anayasa Mahkemesi bulunmamaktadır. Anayasa Mahkemesi'nin, Anayasaya uygunluk denetimi görevini belirli ölçüde Meclis yerine getirmeye çalışmaktadır. Ancak bu kanunları kapsamamaktadır (mad. 67/7).

Sonuç

1992 anayasası sosyalist nitelikte olmayan yani üretim araçları üzerinde de özel mülkiyete yer veren ve insan hakları, demokrasi, hukukun üstünlüğü, güçler ayrılığı gibi Batı değerlerini benimseyen ilk Türkmen anayasasıdır. Şüphesiz bu açıdan bakıldığında insan hakları ve demokrasi gibi konularda eskiyle kıyaslanamayacak ileri yasal düzenlemeler vardır. Bununla birlikte insan hakları konusunda bazı eksiklikler de söz konusudur. Örneğin temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması ile ilgili hükümler yeterince açık değildir. Türkmenistan'ın yapılanması henüz tamamlanmamıştır. Bazı yapısal ya da insan hakları ile ilgili eksiklikler zaman içinde uygulama sırasında ortaya çıkacak ve düzeltilecektir. Türkiye Cumhuriyeti'nin de insan hakları ve demokrasi konularında mesafe kat etmesinin yıllar aldığı unutulmamalıdır.

NOTLAR

- 1 **Türkmenistan SSC'nin Devlet Egemenliği Hakkındaki Beyanname**, "Türkmenistan Sovet Sotsialistik Respublikasının Yokarı Sovetinin Vedomostları, No:15-16, 1990
- 2 Murat Hayıtov, "Türkmenistan'ın Konstitusyon Gurluşunun Esasları", (ed.: S. A. Nıyazov), **Türkmenistan (Kiçi Entsiklopediya)**, Aşabat, 1996, s. 125
- 3 **Türkmenistanın Garaşsızlığı ve Döwlet Gurluşının Esasları Hakkında Türkmenistanın Konstitutsion Kanunı**, "Türkmenistan Yokarı Sovetinin Maglumatları", No:15, 1991
- 4 Anayasanın Türkmençe metni için bkz. **Türkmenistanın Konstitusiyası**, Türkmenistan Neşriyat, Aşabat, 2000; Türkçe tercümesi için bkz. Süleyman Sırrı Terzioğlu, **Türk-**

- menistan Anayasası ve Türkmenistan Mevzuatından Metinler**, T.C. Dışişleri Bakanlığı TİKA Yayınları, Aşkabat, 1999, s. 1 vd.
- 5 30 Eylül 1992 tarihli **Türkmenistan Vatandaşlık Kanunu**.
- 6 29 Mayıs 1991 tarihli **Türkmenistan SSC'nde Vicdan Özgürlüğü ve Dini Kurumlar Hakkındaki Kanun**, "Türkmenistan Sovet Sotsialistik Respublikasının Yokarı Sovetinin Maglumatları, 1. Bölek, No:9-10, 1991
- 7 Daimi tarafsızlık hakkındaki 12 Aralık 1995 tarihli BM Genel Kurulu kararının ve 27 Aralık 1995 tarihli "**Türkmenistan'ın Daimi Tarafsızlığı Hakkındaki Anayasal Kanun**"un Türkçe tercümeleri için bkz. Terzioğlu, op.cit., s. 51 vd.
- 8 Türkmenistan'ın daimi tarafsızlık statüsü hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Seyfettin Erol, "Türkmenistan Devletinin Dış Politikasının Temel Sacayağı: Daimi Tarafsızlık Statüsü", **Avrasya Dosyası Türkmenistan Özel**, Yaz 2001, Cilt: 7, Sayı: 2, s. 124. vd.
- 9 G. I. Tunkin, **International Law**, Moscow Progress Publishers, Moskova, 1986, s. 511; Mehmet Gönlübol, **Uluslararası Politika, İlkeler-Kavramlar-Kurumlar, 4. Baskı**, Atilla Kitabevi, Ankara, 1993, s. 74, 76; Zeki Mesud Alsan, **Yeni Devletler Hukuku, 2. Cilt, (Milletlerarası Camiinin Düzenlenmesi)**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1951, s. 461; Sevin Toluner, **Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Milletlerarası Hukuk**, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 2309, İstanbul, 1977, s. 493, Hüseyin Pazarıcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri, 4. Kitap**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000, s. 167 vd.
- 10 Gönlübol, op.cit., s. 74
- 11 Hüseyin Pazarıcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri, 2. Kitap, (4. Baskı)**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1996, s. 92
- 12 27 Aralık 1995 tarihli "**Daimi Tarafsız Türkmenistan'ın İnsan Hakları Konusunda Milletlerarası Yükümlülük-**

- leri Hakkındaki Beyanname**"nin Türkçe tercümesi için bkz. Terzioğlu, op.cit., s. 55 vd.
- 13 24 Mayıs 1990 tarihli **Dil Hakkındaki Türkmenistan SSC Kanunu**, "Türkmenistan Sovet Sotsialistik Respublikasının Yokarı Sovetinin Vedomostları, No:10, 1990
- 14 Bu konuda Rusya ile yapılan azınlık andlaşmasının Türkçe tercümesi için bkz. Terzioğlu, op.cit., s. 110 vd.
- 15 Türkmenistan'daki azınlıkların hukuki durumları konusunda bkz. Süleyman Sırrı Terzioğlu, "Türkmenistan'ın Azınlıklar Konusundaki Siyaseti", **Avrasya Dosyası Türkmenistan Özel**, Yaz 2001, Cilt: 7, Sayı: 2, s. 111 vd.
- 16 Türkmenistan idari sisteminde **"etrap ve şehirlerin"** statüleri farklı olup 11 adet etrap yetkisini haiz şehir vardır.
- 17 **"Arçınlar"**, belediye meclislerinin başkanıdır.
- 18 Halk vekillerinin seçimleri için bkz. 25 Kasım 1997 tarihli "Halk Vekillerinin Seçimleri Hakkındaki Kanun", **Türkmenistan'ın Devlet Hakimiyeti Ve İdari Organları Hakkındaki Mevzuat**, (bundan sonra "Mevzuat olarak kısaltılacaktır) Türkmenistan Adalet Bakanlığı Yayınları, Aşkabat, 1997, s. 47 vd.; ayrıca 25 Kasım 1997 tarihli "Halk Vekillerinin Statüsü Hakkındaki Kanun" için bkz. s. 71 vd. İlk halk vekilleri seçimi 6 Aralık 1992 tarihinde yapıldı.
- 19 14 Aralık 1992 tarihli ilk toplantısında alınan kararlar ve Halk Maslahatı'nın İçtüzüğü için bkz. **Halk Maslahatı**, Türkmenistan Neşriyat, Aşkabat, 1993; ayrıca Halk Maslahatı hakkında genel olarak bkz. V. Kadyrov, "Halk Maslahaty: The Supreme Body of Popular Power", **Revival**, October, 1993, s. 9. vd.
- 20 16 Mart 1995 tarihli **Türkmenistan Meclisi Hakkındaki Kanun** için bkz. "Türkmenistanın Meclisinin Maglumatları", No:1, 1995
- 21 Milletvekillerinin seçimi hakkında bkz. 13 Mayıs 1994 tarihli **Türkmenistan Meclis Üyelerinin Seçimleri Hakkındaki Kanun**, "Türkmenistanın Meclisinin Maglumatları", No:1-2, 1994

- 22 7 Ocak 2000 tarihli Meclis Kararı, **Netralnıy Türkmenistan**, 8 Ocak 2000
- 23 Milletvekillerinin hukuki konumları için bkz. 16 Mart 1995 tarihli **Türkmenistan Meclisinin Üyelerinin Statüsü Hakkındaki Kanun**, “Türkmenistanın Meclisinin Maglumatları”, No:1, 1995
- 24 24 Kasım 1995 tarihli **Türkmenistan Bakanlar Kurulu Hakkındaki Kanun** için bkz. “Türkmenistanın Meclisinin Maglumatları”, No:3, 1995
- 25 Türkmence’de “**akt**” olarak ifade edilen kararnameler 58. maddeye göre “**ferman, karar ve buyruklar**”dan ibarettir.
- 26 24 Kasım 1995 tarihli **Valiler Hakkındaki Kanun** için bkz. “Türkmenistanın Meclisinin Maglumatları”, No:3, 1995
- 27 25 Kasım 1995 tarihli **Yerel Meclisler Hakkındaki Kanun** için bkz. Mevzuat, s. 103 vd.
- 28 25 Kasım 1995 tarihli **Yerel Meclislerin Seçimleri Hakkındaki Kanun** için bkz. Mevzuat, s. 112 vd.
- 29 M. Hayıtov, “Türkmenistan’da Sud Hakimiyetinin Konstitusyon Esasları”, **Türkmenistan’ın Dövlət ve Hukuk Esaslarından Materiallar**, Magarif Neşriyat, Aşkabat, 1997, s. 56
- 30 29 Mayıs 1991 tarihli **Mahkemelerin Yapısı ve Hakimlerin Statüsü Hakkındaki Kanun**
- 31 Örneğin 1963 tarihli **Medeni Usul Kanunu**’na göre devlet sırrını korumak için duruşmalar kapalı olarak yapılabilir (mad. 9).

ORTA ASYA SERİSİ DEVAM EDİYOR.....

YAKIN DÖNEM GÜÇ MÜCADELERİ IŞIĞINDA ORTA ASYA GERÇEĞİ

Hazırlayanlar:

Dr. Ertan efegil (Doğu Akdeniz Üniv.)

Dr. Elif Hatun Kılıçbeyli (Çukurova Üniv.)

Rus ve Türk yetkililer tarafından farklı anlamlarda kullanılan Avrasya bölgesi ve özelde de Hazar enerji havzası, tarih boyunca, uluslararası politikada önemli bir rol oynamıştır. “Büyük Oyun” adıyla anılan Britanya İmparatorluğu ile Çarlık Rusyası arasındaki siyasi mücadeleye sahne olan bu bölge, 1991 yılında, Sovyetler Birliği’nin yıkılmasıyla birlikte, yeniden stratejik rekabetin oyun sahası haline gelmiştir. Büyük Oyun’da taraflar, doğrudan bölgeyi idari ve askeri kontrolleri altına alma mücadelesi yaşadılar. Günümüzde ise, ABD, Avrupa Birliği, Rusya, Çin, İran ve Türkiye arasında yaşanan stratejik rekabetin temel amacı şöyle özetlenebilir: Bölge pazarına kim hakim olacak, bölge yer altı kaynakları hangi güzergahtan dünya pazarlarına sunulacak ve güzergahları devletlerden hangileri kendi uluslararası petrol şirketleri tarafından kontrol edilecek.

Uluslararası politika açısından bölge üzerinde çetin ve zorlu bir rekabet yaşanırken, bölge, aynı zamanda güvenlik açısından da tehdit oluşturmaktadır. Bölge liderlerinin, otoriter rejimi benimsemesi, ekonomik zenginliğin, toplumun geneline yayılmasını en-

gellemiştir. Aynı zamanda siyasi yaşam da, ayrıcalıklı bir kesimin kontrolüne geçmiş, toplumun büyük bir kısmı ise, sıkıntılarını duyuramaz hale gelmiştir. Diğer taraftan bölgesel çatışmalarda, bölge istikrarını hassas noktaya getirmiştir.

Bu kitapta yukarıda bahsettiğimiz konular hakkında ihtiyaç duyduğunuz bilgileri bulacaksınız.

GİRİŞ: Orta Asya Jeopolitiğine Genel Bakış: SSCB'nin Yıkılışından Günümüze Kadar

Ertan Efegil

Orta Asya Bölgesi'nin Jeostratejik, Askeri, Siyasi, İktisadi ve Doğal Kaynaklar Açısından Önemi

Ertan Efegil

Hazar Enerji Havzası Kaynakları ve Bölge Ekonomileri Açısından Önemi

Bayram Güngör

Avrasyacılık Kavramının Türk - Rus ilişkileri ile Orta Asya'da Algılama Farklılıkları

Nikolay Kiriyeve- Elif Hatun Kılıçbeyli

Orta Asya, Kafkaslar ve Avrupa Birliği: Enerji ve Ekonomik İşbirliği

Elif Hatun Kılıçbeyli – Yelena Urazova

'Büyük Oyun'dan "Yeni Büyük Oyun"a (1920 – 2002 yılları)

Elif Hatun Kılıçbeyli – Mahal Emrahov.....

Avrasya'nın Değişen Jeopolitiği ve Güvenlik: 1989 – 2003

Mustafa Aydın

Avrasya Jeopolitiğinde Orta Asya ve 11 Eylül

Mehmet Seyfettin Erol

Değişen Uluslar Arası Konjonktür ve Çin Ulusal Güvenlik Stratejilerinin Orta Asya ve Pasifik Eksenindeki Yeni Parametreleri

Mesut Hakkı Caşın

Orta Asya ve Çevresindeki Bölgesel İşbirliği Arayışları: Rusya Faktörü

Oktay Tannısever

Küreselleşmenin Dinamiği ve Kalkınma Sorunsalı: Geçiş Sürecindeki Orta Asya Cumhuriyetleri İçin Dersler

İbrahim Öztürk

Ali Mithat İNAN ATATÜRK'ÜN NOT DEFTERLERİ

"...Atatürk'ün el yazısıyla notlar aldığı ve bazen de günlük olarak tuttuğu bu defterler üzerinde yapılan çalışmalarda, her defter tek tek; içerdiği konuları, şu anki durumları ve şekilleri yönünden tanıtılmış, defterlerdeki özel konulara pek inilmeden genel bir inceleme yolu izlenerek, önemli olayları kapsayanlar, diğerlerine oranla daha detaylı şekilde ele alınmıştır...

...Bütün bu çabalarla Atatürk; karizması, çevresi, uygulamaları, eserleri, davranış ve yönelişleri, tutkuları, kızgınlık ve küskünlükleri, övünçleri, sözün kısası bütün yönleri ile yorumlanmaya çalışılarak gelecek kuşaklara anlatılmaya çalışılmıştır.

Büyük önder Mustafa Kemal Atatürk'ün daha iyi ve gerçekçi bir biçimde bilinmesi ve şimdiye kadar sergilenmemiş veya eksik bırakılmış yönlerinin de anlatılması için O'na ait yazılı belge ve doküman olarak ne varsa hepsinin ele alınması ve üzerinde çalışılması gereklidir.

"Nutuk", "Söylev ve Demeçleri" röportajları, emir ve önergeleri, söyleşileri ve askerliğe ilişkin eserleri üzerine yoğun çalışmalar yapıldığı halde, O'nun günlük notları ve düşüncelerini yazdığı bu gibi not defterleri üzerinde bütünü kapsayan detaylı bir çalışma yapılmamıştır.

İşte bu nedenle tümüyle yayınlanmamış, dolayısıyla üzerinde köklü ve derinlemesine bir çalışma yapılmamış olan ve Büyük Önder Atatürk'ün kendi el yazısı ile tuttuğu Not Defterleri bu çalışmaya konu olarak alınmış bulunmaktadır.

Devlet kuruluşlarında görev yapan ve özellikle Türk Silahlı Kuvvetleri'nde hangi kademede olursa olsun bulunmuş olan kim-

selerin günlük kullandıkları bilinmektedir. Akıl defteri niteliğindeki, günlük önemsiz notların yanında, kişinin görev konumuna göre de çoğunlukla çok önemli olayların yazıldığı not defterleri vardır.

Atatürk tarafından da tutulan, bu tür sıradan notların yanı sıra, çok önemli devlet konularının da kısa ve ancak yazarı tarafından rahat anlaşılır nitelikte yazıldığı özel anlamlı not defterlerinin, Atatürk'ten bugüne kalan önemli belgeler arasında mutlaka özgün ve ayrı bir yeri olacaktır..."

A. Mithat İNAN